Академія наук України
Інститут історії України
Дніпропетровський державний університет

Українське козацтво:
витоки, еволюція, спадщина

У трьох випусках

Випуск III

Київ 1993

Академія наук України
Інститут історії України
Дніпропетровський державний університет

Українське козацтво:
витоки, еволюція, спадщина

Матеріали міжнародної наукової конференції,
присвяченої 500-річчю українського козацтва
(Київ - Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.)

У трьох випусках

Випуск III

Київ 1993

Редакційна колегія: В.А.Смолій (відповідальний редактор),
М.П.Ковальський, В.С.Степанков, Ф.П.Шевченко,
В.О.Щербак (відповідальний секретар).

Редактор Т.К.Хорунжа
Коректор Л.Г.Бузіашвілі
Оригінал-макет підготувала Т.Ф.Демченко

ISBN 5-7702-0581-4

© Інститут історії України
Дніпропетровський державний
університет

Леонід Залізняк
(Київ)

Образ воїна-звіра в козацькій міфології

Українська середньовічна міфологія багата на легенди, казки та перекази про козаків-характерників, вовкулаків, песиголовців, перевертнів. Провідну роль в них відіграє образ вовка, який нерідко ототожнюється з образами собаки та ведмедя. Саме слово "вовкулака" означає "вовковедмідь".

Археологічні, історичні та фольклорні джерела свідчать про поширення образу воїна-вовка в міфології багатьох індоєвропейських народів від давніх-давен. З курганів початку III тис. до н.е. поблизу м.Тріалеті на Кавказі походять срібні чаші з численними зображеннями вовків. На одній із них вирізьблена процесія чоловіків у вовчих масках з кубками у руках. У центрі композиції на троні під деревом сидить божество у вовчій масці і з кубком. Поряд з богом лежать два вовки.

Ці зображення на чаші віком майже у 5000 років є детальною ілюстрацією до міфа про бога воїнів-вовків Одина, якому поклонялися вікінги у Європі 1000 років тому. За давньогерманським епосом Один бенкетує у потойбічному світі з воїнами-героями, що загинули в бою. Він сидить у вовчій масці на троні під світовим деревом і пригощає вовкоподібних воїнів вином. Один годує двох священних вовків, що лежать біля його трону (1).

Небесна собака бога Індри Сарама та її діти фігурують у священній книзі стародавніх аріїв "Рігведі", вік якої перевищує 3000 років. Вовками звали своїх воїнів стародавні іранці, хети, греки, германці. Молодих воїнів у давньоіранських текстах звуть "двоногими вовками". Валерій Флакка в "Аргонавтиці" згадує військо каспіїв, в якому було багато "псів". Велика кількість давньоіранських імен мають виразну вовчу або собачу етимологію (2).

Нартський епос осетинів, нащадків стародавніх іранців, свідчить, що у давнину дружина воїнів і вовча зграя називалися однаково. Ім'я пращура Уархага у перекладі значить "вовк". Герой Сослан був загартований у вовчій зграї. Причому вовчиць зганяла і доїла предок всіх собак Салам, яку співставляють з небесною собакою Рігведи Сарамою.

Навчання та посвячення у воїни молодих нартів (ініціація) відбувалося у чоловічих союзах, що складалися з воїнів-вовків. Початок ініціації збігався зі святом на честь покровителя вовків та воїнів Стир Тутир у жовтні-листопаді. Юнаки повинні були пожити вовчим життям, здобуваючи собі їжу у військових походах. "Їжа вовка та молодця - в дорозі", - казали стародавні кочовики євразійських степів. Щоб стати повноцінним воїном, "молодий вовк" мав взяти участь у трьох військових походах (балцах) - однорічному, трирічному і семирічному (3).

Пізньоантичний автор Поліен сповіщає, що кімерійців з Малої Азії вигнали воїни-пси скіфів. І.І.Іванчук переконливо довів, що походи скіфів на Малу Азію у VII-VI ст. до н.е. носили характер нартських балців - тобто експедицій воїнів-вовків - членів військових союзів (4).

Цікава трансформація верховного військового божества індоєвропейських народів. Як правило, це бог громовержець та драконоборець, що часто фігурує в подобі вовка. Його прототип - бог Індра Рігведи, якого супроводжує небесна собака Сарама. Двійник Індри у осетин - військовий бог Уастирджі, що нерідко фігурує в образі вовка. Бога стародавніх германських воїнів Одина супроводжують два священні вовки, та і сам він нерідко постає у подобі вовка.

У результаті християнізації Один, Уастирджі та інші поганські божества війни були замінені святим Юрієм, що став покровителем середньовічного лицарства Європи. Святий Юр успадковує вовчі атрибути своїх попередників. Він господар та годувальник вовків,

іноді сам приймає вовчий образ. Особливо яскраво це простежено у фольклорі балто-слов'янських народів. На Поліссі та у Литві вовків ще недавно звали хортами святого Юра.

Образ воїна-вовка виразно простежується у тюркомовних та монголомовних степових народів від Байкалу до Дунаю: монголів, бурятів, якутів, киргизів, туркменів, каракалпаків, калмиків, гунів, половців. Кочовики євроазійських степів називали себе "синами вовків" монголів. На знаменах стародавніх тюрків зображено вовчу голову. На час битви степові богатирі перевертались на вовків (5). Бурятський герой у бою "наполовину ненаситний вовк, наполовину порижілий ведмідь". У фольклорі степовиків воїна-героя називають сином вовка, вовком степів, вовком пустель, сивим вовком. Дружина воїнів у бою порівнюється з вовчою зграєю у стаді баранів.

Звіроподібний воїн - характерний персонаж лицарських ватаг ранньосередньовічної Європи.

У I ст. н.е. римський історик Таціт писав, що передовим загоном війська варварів-германців були воїни, що наводили жах на ворога своєю звіриною зовнішністю. Ці найхоробріші бійці як відзнаку носили залізні кільця, не мали ні сім'ї, ні хати, ні землі. Професійні воїни з презирством ставилися до мирної праці та законів. Утримувала їх община.

Численні загадки про воїнів-звірів знаходимо у скандінавських сагах, де вони фігурують під назвою "берсеркрів" ("тих, що перевтілилися у ведмедів"). Вони імпульсивні, люті, жорстокі, безсоромні, схильні до оргій. Їх бог Вотан або Один, що значить "скажений, шалений, несамовитий, лютий". В образ звіра вони втілюються, надягаючи замість одежі вовчу або веджежу шкіри. Перед боєм доводять себе до нестями ритуальними танцями та наркотичними напоями. В бій берсеркри йшли першими, виючи по-вовчи, гризучи щити, зриваючи з себе лати і навіть одяг. Сага про Інглінгів сповіщає, що "бог Один зробив так, щоб його мужі билися без панцирів і були безумні як пси або вовки". Їх не можна вразити зброєю і падають вони на полі бою не від ран, а від утоми (6).

Спочатку берсеркри були членами чоловічих військових союзів первісних германців, в яких відбувалася ініціація молоді. Наслідуючи римських вельмож, що оточували себе охоронцями, германські вожді почали створювати військові ватаги - комітати.

Ці прообрази лицарських дружин середньовічної Європи спочатку комплектувалися переважно з професійних воїнів берсеркрів. Таким комітатом була дружина київських князів IX-X ст.

Протягом I тис. н.е. берсеркри були постійним компонентом лицарських ватаг різних країн Європи. Тому середньовічна геральдика так багата на зображення звірів: левів, ведмедів, вовків, а воїнів до сих пір порівнюють з дикими звірами ("хоробрий як лев", "буй тур Всеволод"). Перевтілюючись у звіра під час бою, берсеркр, за повір'ям, вночі обертався на справжнього вовка чи ведмедя. Звідси походять численні легенди народів Європи про вовкулаків, песиголовців, перевертнів.

У IX-XI ст. берсеркри становили основу війська вікінгів. Однак, імпульсивність і некерованість воїнів-звірів поступово входять у протиріччя з централізованою королівською владою та християнською релігією, що поширюється в цей час у Європі. Починаючи з XI ст. слово "берсеркр" вживається в значенні "ізгой" і набуває негативного змісту. У скандінавських сагах, записаних у XIII ст., берсеркри зображені істотами, що викликають жах, відразу і знаходяться поза законом.

У сазі про Вотнедала розповідається про спископа Фредеріка, що приплив до Ісландії, де виявилося багато берсеркрів. У приступах шаленої люті вони творили насильства, викрадали жінок. Вони зображені як злочинці, що тероризують населення, виють як пси, гризуть щити, ходять по розпеченому вугіллю. Всіх незгодних берсеркри вбивають на поєдинках. Єпископ вчив паству відлякувати їх вогнем, забивати кілками (тому, що залізна зброя їх не бере) і скидати трупи до яру (7).

У Скандінавії легенди про берсеркрів та вовкулаків жили дуже довго. Ще у XIX ст. у Данії вірили, що той хто вдягне залізного ошийника, чи ведмежу шкуру, перетвориться на ведмедя.

Отже, воїни-звірі, що відіграли важливу роль при формуванні військово-лицарської культури середньовічної Європи, в давнину були членами військових чоловічих союзів первісних племен. Ці утворення та пов'язані з ними ритуали та вірування простежені у багатьох індоєвропейських народів: індо-іранців, зетів, греків, латинян, кельтів, германців, балтів, слов'ян. Провідну роль в міфології чоловічих союзів відігравав образ воїна-вовка. Всі члени союзу вважалися вовками, головне божество війни - вовк, ініціація молоді полягала у засвоєнні юнаками певних вовчих рис. Молоді

воїни повинні були жити далеко від поселень "вовчим життям", тобто постійно воювати та грабувати. Воїн-вовк є постійним персонажем фольклору більшості тюркомовних і монголомовних кочовиків степової зони Євразії.

Образ воїна-вовка добре відомий у минулому України. По два вовки чи собаки зображені на кам'яних стелах віком у 5 тис. років, що були знайдені в українських степах поблизу сіл Сватове та Керносівка. 2500 років тому Геродот писав, що неври кожен рік на кілька днів перетворюються на вовків, а потім знову повертаються до людської подоби. Вчені локалізують племена неврів на Поліссі і зв'язують з мілоградівською археологічною культурою скіфської доби. До речі, з мілоградських пам'ятників відомі ритуальні поховання собак. Сліди культу вовка, як тотема-пращура на Поліссі збереглися до XX ст. Ще донедавна тут вірили, що при зустрічі з вовком у лісі слід сказати йому: "І я вовк" і він тебе не зачепить (8).

Саме на Поліссі, за Б.А.Рибаковим, були поширені казки про богатиря, народженого собакою - сукиного сина, Сучича, Суценка. Під час зимового сонцестояння проходили, так звані, вовчі свята, коли колядували у вовчих шкурах. Очевидно, цей ритуал був основою фантастичних свідчень Геродота про неврів-вовкулаків. Короткий зимовий день, а також сонячне затемнення, пояснювалось тим, що небесний вовк ковтнув сонце (9).

Подібні зимові вовчі свята та пов'язані з ними вірування відомі у багатьох індоєвропейських народів, зокрема, у стародавніх персів, осетин, германців. Саме під час вовчих свят відбувалося посвячення юнаків у воїни-вовки.

Виникнення цих уявлень імовірно пов'язане з сузір'ями Великого та Малого псів, що саме взимку горять на небосхилі. Стає зрозумілим, чому власне дві собаки чи вовки супроводжують верховні божества воїнів у багатьох народів. Два пси, народжені священою собакою Рігведи Сарамою, супроводжують бога тогобічного світу Яму. Два священі вовки - постійний атрибут Одина, а пізніше святого Юра. Два вовки дає у службу витязю святий Юра у народній казці.

"Їде Тугарин та Змієвич,
Попереду біжать та два сірі вовки",-

- сповіщає давньоруська билина про Тугаркана. Саме по два пси зображено на стелах зі Сватова та Керносівки.

Про значне поширення дохристиянського військового культу вовка у Київській Русі свідчать казки, билини київського циклу, літописи, літературні твори, зокрема, "Слово о полку Ігорєвім". Згадайте численні казки про залізного вовка-перевертня, що як справжній дружинник служить царевичу. Звіроподібні воїни є персонажами багатьох билин:

"Заревів Ілья Муромець та по-звіриному..."

Добре відомі з давньоруських джерел князі волхви, чаклуни, перевертні, що нерідко набувають звіриної подоби. Цю традицію започаткував віщий Олег:

"Обернувся Вольга лютим звіром,
І пішов Вольга у темнії ліси,
Звірів всіх він порозганяв..."

Щодо цього дуже цікава історична постать Всеслава Полоцького - князя чарівника та перевертня. Волхв Всеславич одноіменної билини, на думку вчених, не хто інший, як Всеслав Полоцький.

"Дружина спить, та Болх не спить,
Він обернеться сірим вовком".

Волхв - це давньоруська транскрипція німецького wolf. Адже слово "вовк" - загальний індоєвропейський термін. Яскраве зображення князя Всеслава, як чарівника, воїна-перевертня, вовкулаки маємо у "Слові о полку Ігоревім".

"... скочив од них лютим звіром опівночі з Білгорода
окутався у синю імлу..."
"... скочив вовком до Немиги".
"Всеслав-князь людям суд чинив,
Князям городи городив,
А сам вночі вовком бігав.
Із Києва добігав до півнів у Тьмутаракань,
Великому Хорсові вовком путь перебігав".

Взагалі образ воїна-вовка один із провідних у "Слові".

"А мої ті куряни - свідомії кмети...
Самі скачуть як ті сірії вовки в полі".

Або:

"Коли Ігор соколом полетів,
То Влур вовком помчав".

"Повість временних літ" під 1097 р. сповіщає: "... яко бисть полунощі і встав Боняк, від'їхав від вої і почав вити вовчськи і вовк

одився йому і почеша вовки вити мнозі". Хан Боняк сприйняв це як щасливе знамення перед битвою.

Українські легенди, перекази та казки про козаків-характерників, вовкулаків-перевертнів, песиголовців (10) свідчать, що стародавній культ воїна-вовка увійшов складовою частиною до міфології козацтва. Елементи військового культу збереглися не у всіх цих оповідях, але досить часто їх можна реконструювати. Так, у казках про вовкулаків нерідко фігурує святий Юра, що, як відомо, був спадкоємцем бога воїнів-вовків Одина і покровителем середньовічного лицарства Європи. Тому Юрій оточений вовками, що служать йому. Він вожак і годувальник вовків, призначає кожному з них здобич і навіть особисто варить їм їжу.

Відомо, що вожді ранньосередньовічних військових ватаг розплачувалися за військову службу з дружинниками їжею та пивом на безконечних бенкетах. Згадайте билинні бенкети Володимира Київського з дружиною. Крім того дружинний вождь дарував своїм воїнам трофеї: коштовну зброю, коней, прикраси, зокрема гривни.

Гривна - обруч із золота, срібла, міді чи навіть залізна, що носили на шиї воїни у скіфські часи і особливо у ранньому середньовіччі. Цікаво, що у скандінавських сагах про вікінгів їх конунгів іноді називають "даруючими кільця". Як уже згадувалося, металеве кільце, за Тацітом, - відзнака давньогерманського воїна-вовка. Ще донедавна селяни Данії вірили, що людина, яка надягала металевий ошийник перетвориться на ведмедя чи вовка. У Литві збереглося повір'я, що якщо з вбитого вовкулаки зняти вовчу шкіру, то під нею виявиться металеве кільце, ошийник чи пояс. В українських переказах про вовкулаків людину нерідко перетворюють на вовка, пов'язавши їй на шию мотузок, платок або перехопивши її перевеслом. Якщо зняти цю перев'язь, то вовк знову обернеться людиною. Чи не пов'язані своїм походженням всі ці пов'язки з металевими гривнами, що носили варварські воїни-вовки в давнину?

Згідно з фольклорною традицією, людину обертали на вовка на певний термін - 1, 3 чи 7 років. Святий Юра за провину віддавав вовка-перевертня у служіння людині на 1 або 3 роки. Можливо такий час тривала ініціація, "вовче життя" юнаків у військових союзах. Вже згадувалися 1, 3 і 7-річні походи "молодих вовків" нартського епосу.

Песиголовці, за переказами, спеціалізувалися на викраданні людей і особисто жінок. Останнє дуже характерне для чоловічих військових союзів, члени яких, як відомо, були нежонатими. Під час християнізації Європи церква поставила берсеркрів поза законом саме через те, що вони викрадають жінок. Відомо багато варіантів казки про витязя, що обертався на сірого вовка та викрадав царівну. Цей гріх водився як за дружинниками довгі руських князів:

"... помчали красних дівчат половецьких".

("*Слово о полку Ігоревім*"),

так і за козаками:

"Підманули Галю, забрали з собою".

За відомим казковим сюжетом песиголовець викрадає дівчину і тримає у своєму домі. Витязь-визволитель не застає песиголовця вдома. Дівчина показує у винному льоху посудину з рідиною, яку п'є песиголовець перед боєм, щоб стати непереможним, Витязь напивається чудодійного зілля, а рештки виливає. Коли повернувся песиголовець, то не знайшов свого напою і був переможений богатирем.

Легенда про чудодійний напій песигловців стає зрозумілою, якщо згадати про священу наркотичну рідину Рігведи-соому. "Вовками сооми" звалися певні групи воїнів у саків Середньої Азії. Як відомо, берсеркри I тис. н.е. Європи пили перед боєм наркотичний напій, що перетворював їх на непереможних воїнів-вовків.

Козаки-характерники, що також називалися химородниками, голдовниками, знахарями, 12 мовами говорили, із води сухими виходили, на людей сон таману насилали, у річки переливалися, перевертались на вовків та інших тварин, по суху, як по воді на човнах плавали, пославши на воду повсть, як по землі ходили, могли жити під водою, мали дзеркала, в яких було видно, що робиться за 1000 верст. Їх ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні стріла, ні звичайна куля (а тільки срібна) не брали. Кулі та ядра характерники ловили руками та полами жупанів. Жили дуже довго і були дуже сильними (11). Особливо рельєфно в образі козака-характерника виступає його здібність перекидатися на вовка і невразливість від залізної зброї та куль. Прямі аналогії цим рисам знаходимо у давньогераманських берсеркрів, що вказує на генетичний зв'язок уявлень про козаків-характерників з стародавнім культом воїна-вовка.

У поетизованому та героїзованому вигляді виступає у народних переказах січовий отаман-характерник Іван Сірко, який багато в чому дуже нагадує давньоруського князя-волхва Всеслава Полоцького. Це безкомпромісний, непереможний борець з хижаками степів татарами та турками, захисник і визволитель українського народу. За фольклорною традицією Сірко був чаклуном, татари звали його шайтаном. Був він дуже сильний, жив довго, і ніяк не міг померти. Міг сон таману напускати, знав де що робиться, перевертався на вовка та хорта, ні шабля, ні куля його не брали. Очевидно, що фольклорний образ Сірка склався під певним впливом міфологічних уявлень про воїнів-вовків, які, вірогідно, були ще досить поширені в Україні у пізньому середньовіччі.

Саме прізвище Сірко носить виразну вовчу етимологію і, ймовірніше, було козацьким прозвищем отамана, яке він отримав від козаків згідно з січовою традицією. До речі, заслуговує на увагу походження слів "сірома, сіромаха, сіромашня", які означають найбіднішу, безрідну та бездомну частину козацтва. В народних піснях епітет "сіромаха" однаково вживався як до вовка, так і до найбільш знедолених козаків. Певне світло на це питання проливає стародавнє індоєвропейське повір'я, за яким людина, що вчинила тяжкий злочин і ставала поза законом, перетворювалася на вовка. Як відомо, на Запорожжя нерідко втікали порушники законів.

Легенда розповідає, що перед смертю Сірко заповів запорожцям возити протягом семи років його праву руку перед військом, а потім знову закопати в могилу. Козаки так і зробили і сім років їх військо було непереможним. За переказами, правицю Сірка викопували ще раз під час нашестя Наполеона, а після розгрому французів її знову повернули в могилу (12).

Певні аналогії цим ритуальним діям маємо у віруваннях стародавніх іранців. Геродот розповідає, що скіфи приносили у жертву богу війни Аресу людей: "У заколотих жертв відрубають праві плечі з руками і кидають їх у повітря... Рука залишається лежати там, де впала".

Нартський епос нащадків древніх іранців осетин розповідає про героя Бетраза, що переміг вбивцю свого батька. Як доказ перемоги він приніс матері відрубану праву руку ворога. Жінка попросила сина віднести руку до тіла вбитого, щоб його можна було поховати (13). Схожі сюжети нерідко зустрічаються серед легенд нартів. Ще

у XIX ст. осетинські воїни приносили в аули відрубані правиці переможених ворогів.

Про стародавність цих обрядів в українських степах свідчать археологічні знахідки. Ю.О.Шиловим розкопане курганне поховання середини II тис. до н.е., в якому знайдено кістки людини без руки, замість якої лежала булава. Співробітниця Інституту археології України Н.Шевченко, під час розкопок кургану на Черкащині дослідила залишки землянки часів гетьмана Івана Мазепи. В долівку було вкопано два характерні горщики, біля яких лежали кістки правиці, відрубаної у верхній частині плеча.

Фольклорний образ отамана-перевертня і характерника Сірка являє собою пізній прояв традиційного для української історії персонажа - князя-перевертня і чаклуна. Його прообразами в часи Київської Русі були віщий Олег, волхв Всеслав Полоцький, а більш пізнім аналогом Семен Палій (14). Привертає увагу той факт, що чаклунські здібності, зокрема, вміння обертатися тваринами, князя Всеслава чи отамана Сірка не викликає негативної реакції ні у їх сучасників, ні у нащадків. Навпаки, ці образи героїзовані у фольклорних і, навіть, історичних джерелах.

Все це значною мірою стосується взагалі образу воїна-вовка в українському фольклорі. У багатьох переказах ставлення до вовка не є ворожим. Він не лише дружинник-перевертень, що вірно служить царевичу, але і ворог усякої нечисті. У балто-слов'янській демонології вовки їдять чортів, упирів, відьом. Нейтральне або, навіть, позитивне ставлення до вміння воїна чаклувати та обертатися на вовка виразно простежується не тільки в давньоруських, але і в пізньосередньовічних українських легендах. Наприклад, у переказах про козаків-характерників, навіть, вовкулака нерідко зображений як звичайна істота, що бігає по селу, пасе стадо за дорученням пастуха, корови його не бояться, а люди співчувають і дають їсти.

Вищесказане свідчить, що воїн-вовк, чаклун і характерник не був якимсь чужим, загадковим і ворожим, але традиційним і добре відомим персонажем української історії з давніх-давен. Прямим доказом цього є стародавнє ім'я Вовк, Вовчик, що пізніше стало побутовою формою давньоруського імені Володимир. У первісні часи, коли воїн-вовк був звичайним членом суспільства наших предків, це ім'я уособлювало такі військові якості як мужність,

силу, нещадність до ворогів і давалося хлопчикам - майбутнім воїнам.

Таким чином, образ козака-характерника склався під впливом залишків стародавнього культу воїна-вовка. Є підстави твердити, що козацтво не запозичило його від сусідів, а успадкувало безпосередньо від Київської Русі. Про це свідчить однотипність переказів про вовкулаків, песиголовців, перевертнів у різних балто-слов'янських народів від Дніпра до Балтики, а також їх дуже давні місцеві корені. Простежується безперервний розвиток образа воїна-вовка в українській міфології з дохристиянських часів через культуру Київської Русі до пізнього середньовіччя включно.

Прямі паралелі між образами князя-волхва XI ст. Всеслава Полоцького та козацького отамана-характерника Івана Сірка вказують на тісний духовний зв'язок козацької міфології з військово-дружинною культурою Київскої Русі. Значна кількість архаїчних елементів у культурі та устрою козацтва, пояснюється його генетичним зв'язком з дружиною княжої доби, що як і все європейське лицарство, сформувалося на основі традицій чоловічих військових союзів первісності.

1. Старшая Эдда. - М.,Л., 1963. - С.35-40. Арешян Г.Е. Индоевропейский сюжет в мифологии междуречья Куры и Аракса II тис. до н.э. // ВДИ. - 1988. - № 4. - С.84-102.
2. *Иванчук А.И.* Воины-псы. Мужские союзы и скифское вторжение в Переднюю Азию. // СЭ. - № 5. - 1988. - С.38-48.
3. *Абаев В.И.* Осетинский язык и фольклор. - М., Л., 1949. - Т.1; *Кочиев К.* Тутыр - владыка волков // ИЮОНИИ. - 1987. - Вып. XXXI; *Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты. - М., 1990. - 128 с.
4. *Иванчук А.И.* Указ. соч. - С.43-44.
5. *Липовец Р.С.* Лицо волка благословенно... // СЭ. - 1981. - № 1. - С.120-133.
6. *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства. - М., 1987. - С.384.
7. Там же. - С.122, 139, 140, 249, 250.
8. *Давидюк В.Ф.* Народна міфологія Західного Полісся на балтослов'янському фоні. // Минуле і сучасне Волині. Тези доп. та повідом. III Волинської історико-краєзнавчої конф. - Луцьк, 1989. - С. 245-248.
9. *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. - М., 1981. - С.583-584.

10. *Гринченко Б.Д.* Этнографические материалы. - Чернигов, 1887. - Вып. 2. - С.71, 118, 125-128, 140; *Булашов Г.О.* Украинский народ в своих легендах, религиозных воззрениях и верованиях. - К., 1909. - Вып. 1. - С.417-427; *Кравченко В.* Народні оповідання і казки. - Житомир, 1924. - С.68-73; Казки та оповідання з Поділля. - К., 1928. - С.59; Українські народні казки. - К., 1990. - С.115, 116, 164-170; Савур-могила. - К., 1990. - С.24-26, 60-66, 113-119.
11. Савур-могила. - С.24-26, 60-66.
12. Там же. - С.118-119.
13. *Дюзмезиль Ж.* Скифы и нарты. - М., 1990. - С.190.
14. Савур-могила. - С.119-124.

Софія Грица
(Київ)

Атрибути міжетнічних зв'язків у думах

У кожного народу є серцевина його сутності. В етнічному і духовному станоглені соціума її утворює епос, що є водночас містилищем його етосу. В ньому закладений генетичний код народу, його ментальність, часова й просторова приналежність, неповторний світ уявлень. Досить згадати "Махабхарату" і "Рамаяну", "Кільце Нібелунгів", "Калевіпоег", хайдуцький і юнацький епос про Кралевіча Марка, українські думи. За значимістю, масштабами, субстанціональною наповненістю даного роду творчості, що йде як від колективного творця, так і від індивідуальної ініціативи обраного посланця епічної місії, здатного ототожнювати себе з найвищою силою духу, свободи, природності у способі життя, ці явища піднімаються над загальним фольклорним і літературним процесами нації.

"Епічне виверження" має тільки одну кульмінацію в часі найбільшого прагнення етносу до самозгуртування і боротьби до самоутвердження. Така ідея закладена у змістовній та структурній цілісності українських народних дум, що відтворюють один з найвідповідальніших етапів в історії українського народу, що

відстояв своє існування в боротьбі з татарською і турецькою навалами, польсько-шляхетським гнітом. Більш як трьохсотліття історична епопея його боротьби знайшла втілення у циклі героїчних дум - "Про Козака Голоту", "Про Самійла Кішку", "Про Марусю Богуславку", "Про отамана Матіяша", "Про Богдана Хмельницького" та ін. Думи - це епос козацтва, котре продовжує дружинні традиції Київської Русі і своїми ратними подвигами виводить український народ на авансцену європейської політичної історії XVI-XVII ст. Про хоробрість, завзятість, демократизм козацтва, схильність до самозаглиблених рефлексій з захопленням писали тогочасні мемуаристи - Лясота, Папроцький, Старовольський, Наїма, Боплан, Д'Асконі та ін.

Однобока оцінка дум з погляду тотально ідеологізованої вітчизняної науки пожовтневого періоду призвела до їх однозначного висвітлення під кутом зору соціально-класової і політичної спрямованості, до ігнорації тих тем і мотивів, глибинних настроїв дум, що не вписувались у рамки концептуальних доктрин і, що мають велике значення для розуміння втіленої у думах ментальності народу, захованих у їх змісті і формі "квантів" світоглядної, релігійної природи і спрямованості, що визначають ставлення дум до оточуючого світу, оцінку цього світу творцями українського епосу. Крім героїчних, звитяжних настроїв, у козацьких думах сильний фон десперацій (не випадково їх порівнюють з палачами), хиткість стратегічних децизій. На наш погляд, найсильніше це відчувається в думах та історичних піснях про Хмельницького, Мазепу, Сірка, Морозенка тощо. Зовні оптимістичні, порівняно з найстаршими думами (невольницькими плачами), думи нової верстви сповнені настроями сум'яття народу, роздертого поміж Росією і Польщею, передчуттям жорстокої вимушеної реальності і історичної драми.

У сучасних умовах спостерігаємо наполегливі прагнення відродити думовий епос, а з ним і історичний національний дух. Це типове явище для народів з незавершеним процесом боротьби за суверенність, державність. Однак, повторити духовну аскезу, якою перейнятий епос минулого, що йде від специфічного, регламентованого феодальними умовами життя нації, неможливо. Сучасний носій епосу в краватці, чи, навіть, у вишитій сорочці свої новотвори в стилі національного епосу наражає на неоднозначне

амбівалентне сприйняття як данини моді, відчуженої від духа епічного творення і його сутнісного змісту.

Мода ще не раз бере на зображення явища сакральні, може й досягти успіхів у їх рекреації і навіть спроможна надати їм функцію стимуляторів сакральної ідеї. Однак, якщо реанімовані явища не мають відповідного для себе поживного грунту й історичного контексту, котрий неможливо повернути у часі, то вони залишаються тільки рекреацією, без перспективи на природний розвиток. Так і з епосом у власному розумінні цього слова. Ніхто краще за Гегеля не оцінив субстанціональної суті історичної зумовленості, що, за його словами вченого оповідає не про випадкові дії, а про дію вплетену в цілісність свого часу і стану нації (1).

У кожного народу, що має епос, ці універсальні речі мають власні атрибути. Водночас, скільки б не було говорено про національну субстанцію конкретного епосу, його питома вага і пізнавальна цінність виявляється тільки у діалозі з іншими, у порівняльних дослідженнях. Варто тут знову пригадати Гегеля і його важливу сентенцію: "Якщо національному епосу по праву суджено здобути неперехідний інтерес і для інших часів й народів, то описаний в ньому світ повинен бути світом не тільки окремої нації, а в цьому особливому народі з його героїчними подвигами повинен бути чітко втілений і загальнолюдський бік" (2).

У думах атрибути загальнолюдського, зв'язки їх змісту й форми з широким світом, дуже виразні. І як цьому не бути, коли XV-XVII ст. - період найактивнішого розвитку українських дум - це й час найактивніших зв'язків України з європейськими та азіатськими країнами - Османською Туреччиною, Кримсько-татарським ханством, Московією, Польщею, Молдовою, Швецією та ін. Атрибути цих зв'язків очевидні й в думах. Однак, з об'єктивних причин, думам у системі порівняльних досліджень пощастило менше, ніж, наприклад, найближчим до них билинам, в тому числі, билинам Київського циклу, опіку над якими ще з другої половини XIX ст. взяли російські вчені - Ф.Буслаєв, Л.Міллер та В.Міллер, О.Веселовський, О.Григор'єв, естафету яких перейняли сучасні вчені В.Пропп, Б.Рибаков, Б.Путілов та ін. Думи ж під захистом автохтонності із зрозумілих об'єктивних причин залашились в ізоляції від порівняльних досліджень, що вплинуло на їх слабкий резонанс у світовій науці. В літературі цього плану можна виділити: праці про думи, як про самобутній національний феномен творчості

(включаючи ті, в яких знаходимо принагідні згадки про жанр) і такі, що розглядають думи в стосунку до епосів інших народів та культур (3). Другий план, особливо важливий, представлений слабше, ніж перший. Необхідність порівняльних досліджень дум розуміли вже В.Антонович, М.Драгоманов, підготувавши для цього грунт працею "Исторические песни малорусского народа" (1874-1875), І.Франко, М.Грушевський. У третьому томі своєї "Історії української літератури" М.Грушевський дуже влучно обгрунтував комплекс окремішності, що виробився в українській науці. "Громадське почуття набирало певної однобічності, скуплене на свідомості одвічності і соціального гніту, погорджування і легковаження на вічній ідеї національного відпору і самоутримання. Поза суспільним ужитком фактично зістався багатий круг мотивів, ідей, інтересів, що наповняли наше життя і творчість протягом щонайменше цілого півтисячоліття інтенсивного розвою, повного моментів високолюдських, високоідеальних, глибоко виховуючих, коли наше громадянство жило життям ініціативним, повним національним у цілім значінню слова, і не потребує відчеркувати своєї окремішності. Бо ставило собі завданням не охорону національної екзистенції, котрої не чуло загроженою, а проблеми широкі вселюдські" (4).

Ці проблеми "широкі, вселюдські" наскрізь проймають думи. З них найважливіша - герць воїна з ворогом за честь рідної землі, за віру й особисту свободу - тема, яка об'єднує цикл героїчних дум "Про Голоту", "Про Самійла Кішку", "Про отамана Матіяша", "Про Івася Коновченка" та ін., знаходить розвиток у національних варіантах богатирських діянь і подвигів. До таких же належать сюжети мандрівок героїв, скажімо, в думах "Про Олексія Поповича", "Про сестру і брата", про смерть на полі бою - "Федір Безрідний" з домінантою моралістичних сентенцій, що пов'язані з біблійними сюжетами "Про Блудного сина", "Про багача і бідного", з сюжетами епосу античного світу.

Хочу зупинитись на окремих атрибутах дум, котрі вказують на їх зв'язки з причорноморськими і середньоазіатськими культурами. Коли думи певною мірою досліджено у зв'язках зі східнослов'янським, зокрема, російським епосом, то їх стосунки зі Сходом порушувалися лише принагідно у працях М.Дашкевича (5), М.Халанського (6), М.Тершаковця, щодо музики у працях П.Сокальського (7), Ф.Колесси (8).

Зазначимо, що більшість українських дослідників - М.Максимович, П.Куліш, М.Драгоманов, М.Грушевський, Ф.Колесса вважали думи наступницями стилю давньоруської пам'ятки "Слово о Полку Ігоревім". У двохтомнику історичних пісень Антонович і Драгоманов називають "Слово" неримованою українською думою XII ст. До тієї ж думки схилявся сербський учений В.Ягич у студіях про слов'янські народні пісні. У цих дослідженнях для нас важлива вказівка на прямі зв'язки "Слова" з візантійською та грецькою риторично-панегіричною літературою, що, зокрема, підкреслив відомий епосознавець В.Міллер, а також з культурами східних народів, що довів сучасний дослідник А.Сулейманов.

Українські думи і "Слово" мають єдиний генотип. Наведемо окремі уривки зі "Слова" і однієї з найстарших дум "Про втечу трьох братів з Азова", щоб переконатися у близькості їх поетичного стилю:

И рече Игорь к дружинь своєй:
братіє дружино!
Луце жь бы потяту быти,
ниже полонену быти!
А всядемь, братіє,
на свои брьзыя комони,
Да позримь синего Дону...
Хощу, бо, рече, копіє переломити
конец поля Половецкого
с вами, русичи!
Хощу славу свою приложит
а любо испити щеломомь Дону! (9)

...Ой то старший худо дбає
До середущого коня повертає
І худо слово промовляє:
- Чи маєм ми ожидати,
То буде за нами турецька, бусурменска
А тяжка неволя вганяти,
Наше тіло сікти та рубати,
Або будуть у тяжку неволю
Конем завертати,
То лучше нам брата свого мєншого
По вік у вічі не забачати (10).

В одному і в другому випадках привертає увагу, насамперед, спосіб вислову - образна система і синтаксична будова творів розгортання їх реченнєвими колонами, як в античній співаній прозі, тенденція до дієслівних закінчень віршових рядків, що в думах набуває стабільності.

Коли у "Слові" вбачають зв'язки з візантійською панегіричною риторичною літературою, а щодо образних реалій з азіатським Сходом (А.Сулейменов), то у думах атрибути зв'зків зі Сходом, зокрема, з персо-іранською культурою, очевидні. На це вказують, за нашими спостереженнями, бодай чотири фактори, якими, звичайно, не вичерпується постановка питання "Думи і Схід". Серед них: ономастикон в думах - топоніми, гідроніми, чужомовні лексичні вкраплення; епічне середовище виконавців дум, засади їх корпорацій, що мають зв'язки з усним народним професіоналізмом Сходу; народний інструментарій (кобза, бандура), що слугував музикантам при виконанні епічного репертуару; народний мелос, що, як у східному макоматі, побудований на принципах канонічності та оновлення в імпровізації і багатий на мелодичну орнаментику.

Повернемось до ономастикону. Топоніми, гідроніми, котрі згадуються в думах, вказують, що місцем їх виникнення мусило бути Північне Причорномор'я, Крим, Приазов'я. Тут фігурують міста Азов - колишня турецька фортеця в гирлі Дону ("Дума про втечу трьох братів з Азова"), Кафа - теперішня Феодосія, що була найбільшим невольничим ринком ("Самійло Кішка", "Дума про втечу трьох братів з Азова"), Кілія, Килим-город в гирлі Дунаю поблизу Чорного моря ("Козак Голота", "Козак Нетяга Фесько Ганджа Андибер"), Козлов (від татарського Гезлев - нині Євпаторія), де теж був невольничий ринок ("Самійло Кішка", "Іван Богуславець"), Цареград-Константинополь ("Плач невольников", "Самійло Кішка", "Сокіл і соколя"), Трапезунд-Трапезон (нині порт Трапзон у північно-східному узбережжі Малої Азії ("Самійло Кішка"), острів Тендра у північній частині Чорного моря ("Самійло Кішка") та ін. Особливо показові гідроніми дум такі, як Чорне, Червоне море, Дунай, Дністер, Буг, Кринка (притока Міуса в теперішній Донецькій області), Самара (ліва притока Дніпра), Самара-Бог (очевидно Савранка, що впадає у Південний Буг), Хортиця (притока Дніпра) тощо; географічні місцевості на півдні України: Муравський шлях від кримського Перекопу пролягав

поміж Молочними Водами і Кінськими Водами, через Самару і Орель, яким користувалися кримські татари для нападів на Україну ("Про втечу трьох братів з Азова"), Савур-могила між Міусом і Кринкою ("Про втечу трьох братів з Азова"); Козловська пристань від Гезлев - Євпаторії ("Плач невольника", "Самійло Кішка") та ін.

Варто звернути увагу і на іномовні вкраплення переважно тюркського походження, такі як, кошстан, обоз /повстяна палатка, юрта. - Радлов, 2, 635 (11)/; сага /гирло ріки. - Радлов, 1, 261/; сагайдак-сайдак /колчан зі стрілами. - Фасмер (12), 3, 543/; чердак /високий ніс, або палуба на кораблі, з перськ. - Фасмер, 4, 336; Радлов, 3, 18 69/; саври /шкіряні підколінки при сідлі, шкіра зі спини коня, від турецьк., кіпчак. - Радлов, 4, 276/; лудан /рід шовкової тканини, від адиг. луда. - Абаєв, 116-119 (13)/; ясир /полон від турецьк., араб. полон. - Фасмер, 4, 567/; яничари /від турецьк. - нова армія. - Фасмер, 4, 558/; та ін.

Зв'язок дум з епічною творчістю народів Причорномор'я - Балкан, Кавказу, Азійського Сходу відчутний, зокрема, в музиці, у формах буттєвого існування думової епіки, плеканої спеціальним кобзарсько-лірницьким середовищем, що за своєю структурою, юридичними, корпоративними принципами діяльності близьке до способу існування носіїв усного народного професіоналізму народів Півдня і Сходу, до діяльності гуслярів, гайдошів, на Кавказі - ханенде, ашугів, в Туреччині - ашиків, в Середній Азії - ашугів, жирши та ін. Такі зв'язки давні й не випадкові, спричинені не тільки війнами, а й міграціями людей в зоні теплого півдня, торгівлею, культурними стосунками, про що промовисто свідчать археологічні дані. Населення північного Причорномор'я мандрувало на Кавказ, Середню Азію, зазнаючи не тільки впливів Сходу, а й зворотньо впливаючи на нього (14). Згадки про мандрівки народних співців по Південній Європі маємо в одному з найстаріших віршованих творів Є.Морштина "Swiatowa rozkosz" (1606).

Дуже своєрідна культурна ланка - "народний професіоналізм" (15) об'єднує азіатський схід зі слов'янським півднем та Україною. Музиканти Сходу, як пише Г.Фасмер, гуртувалися у професіональні братства. Музики навчав майстер, який передавав свої знання з уст в уста. Професіональна база забезпечувалася законами корпорації. Навчання тривало від п'яти до десяти років (16). До принципів діяльності таких об'єднань дуже подібні кобзарські та лірницькі цехи, братства, про які можна судити з докладних описів

цих установ у працях П.Сперанського, В.Боржсковського, А.Малинки та ін. На Заході Європи не дійшло до таких об'єднань, вони не втримались, бо їх поглинула світська професіональна наука, література, музика, котрі розвивались у природних осередках, академіях, духовних інституціях, витіснивши народних поетів, музикантів на периферію творчості без сталого соціального статусу.

Посередником стильових зв'язків дум з південнослов'янським, азіатським епосом є й супровідний інструментарій - лютнеподібна кобза з назвою тюркського походження, у старих зразках восьмиструнна, відома в Середній, Передній Азії, у кримських татар. Спів у супроводі кобзи був улюбленою розвагою запорозького козацтва. З України в XVI-XVII ст. мода на кобзу перейшла у Польщу.

Яскравим підтвердженням культурних зв'язків України зі східним світом можуть служити численні зображення козаків-Мамаїв, що дійшли до нас на картинах XVIII ст. Козак з "оселедцем" трапляється на римських барельєфах II ст. у сидячій позі по-турецьки з кобзою в руках, що мала короткий грифон і загнену ручку, як в античних аль-удах (лютнях), на інших картинах кобза з довгою ручкою, подібна до банканського танбура. На українському грунті цей, спільний для багатьох народів Сходу і Півдня, інструмент цілком своєрідно еволюціонував, ставши національним музичним інструментом.

У контексті наведених фактів важливо нагадати спостереження П.Сокальського про азіатські впливи на українську музику, а згодом Ф.Колесси, який у мелодіях дум вбачав зв'язки з сербською, болгарською пісенністю, з турецькими мелодіями.

"Довговікові війни українців з східними ордами, невольники й обмін бранців (кобзарі називають думи ще й досі "невольницькими псальмами") та безперервні зносини із азійськими народами, що простежуються в українській історії від найдавніших часів, а подекуди тривають ще й тепер, залишили значні сліди в мові, звичаях, одязі, орнаменті і, здається, найбільше в народній музиці українців" (17).

Вчений не помилився в своїх припущеннях. Ближче знайомство з системою жанрів, зокрема, східного макомату - мугамами, макомами, арабськими нубами, порівняння їх структури зі структурою дум виявляє багато спільного в концепції авторів, у природі музичного мовлення, що піднімається над конкретикою вербального тексту, утворюючи прамодель мисленого логоса.

До спільних рис дум і східного макомату, на нашу думку, належать:

- циклічність і масштабність форми, що узгоджується із циклічнісною системою космосу;
- наявність єдиної моделі мелосу, що об'єднує багато текстів, засновується на принципах канонічного розвитку музичного матеріалу, завжди оновлюючись шляхом індивідуальної імпровізації майстра, ніби повторюючи систему популяції, саморегуляції і самозбереження;
- доцентрову функцію ладотональності в думах і макоматі, що, як вісь рівноваги, утримує цілісність ідеї, стаючи знаковою системою диференціації народного професіоналізму;
- специфічні зв'язки слова і музики, що розгортаються в оповідних жанрах реченнєвими колонами з ознаками квантитативної ритміки вірша, з посиленою функцією мелодичної орнаментики, що йде від прикрашання закінчень фраз і періодів у риторичному речитативі;
- визначну роль супровідного інструментарію, який підсилює міметичне і синкретичне начало народного епосу і народного професіоналізму.

Суто музикознавчі проблеми зв'язку дум і східного макомату заслуговують окремого ретельного дослідження. Відзначені окремі атрибути українських народних дум, що єднають їх зі словесно-музичною творчістю народів Сходу, не тільки не зменшують їхньої самобутності й оригінальності, а й підносять інтерес до них світового епосознавства.

1. *Гегель Г.В.* Эстетика. - М., 1971. - Т.3. - С.437.
2. Там же. - С.439.
3. Peregrynacya dziadowska. 1614. // Pomniki do historji obyczajów w Polsce z XVI i XVII wieku. - Warszawa, 1843; Грушевська К. Українські народні думи у французьких перекладах // ЗНТШ. - Т.99. - С.251-260; та ін.
4. *Грушевський М.* Історія української літератури - Київ-Львів, 1923. - Т.2. - С.269.
5. Несколько следов общения южной Руси с юго-славянами в литовско-польский период ее истории, между прочим в думах // Изборник Киевский. - Киев, 1904. - Ч.2.

6. Великорусские былины Киевского цикла // Русск. филолог. вест. - Варшава, 1885.
7. *Сокальський П.* Руська народна музика. - К., 1959.
8. *Колесса Ф.* Мелодії українських народних дум. - К., 1969.
9. Цит. за: *Грушевський М.* Історія української літератури. - Т.2. - С.199.
10. *Колесса Ф.* Вказ. праця. - С.264.
11. *Радлов В.* Опыт словаря тюркских наречий. - Спб, 1893-1911. - Т.1-4.
12. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. - М., 1887. - Т.3. - С.134.
13. *Абаев С.* Этимология. - М., 1963. - С.44.
14. Скифия и Кавказ. - Киев, 1980. Відзначені зв'язки зумовлені дуже давньою територіальною спільністю багатьох племен і народів Причорномор'я, куди входять і слов'яни. Див.: *Стрижак О.* Етнонімія Геродотової Скіфії. - К., 1988. - С.196.
15. *Грица С.* Мелос української народної епіки. - К., 1979. - С.72; Її ж. Народний професіоналізм // Народне і професіональне в художній культурі. - К., 1991.
16. *Шахназарова Н.* Музыка Востока и музыка Запада. - М., 1983. - С.28-29.
17. *Колесса Ф.М.* Вказ. праця. - С.74.

Микола Дмитренко
(Київ)

Народні легенди про героїв козаччини

Процес відродження української історії, культури супроводжується глибоким зацікавленням фольклором, усім розмаїттям його жанрів. Та чи не найбільший інтерес становлять, крім козацьких, стрілецьких пісень, легенди та перекази - особливо твори на історико-героїчну тему.

Перекази завжди відштовхуються від конкретного життєвого факту, події; в них фантастичний, надприродний елемент здебільшого відсутній, минуле відображено правдоподібно; роль

вигадки, домислу тут незначна; вигадка ця, як правило, не виходить за межі життєвої достовірності - завжди в такому випадку є підстава сказати: це дійсно так було, або могло бути, оскільки це властиве людині, характерне для тих чи інших ситуацій, обставин.

Першооснова багатьох переказів - свідчення та спогади очевидців або учасників подій. Зацікавивши значну кількість людей, ці розповіді переходили з уст в уста, набирали емоційного забарвлення. Перекази відображають життєві факти, явища, події та персонажів, інформація про які передається не очевидцями, а шляхом переповідання почутого. Так створювалися перекази, дуже близькі до бувальщини і далекі від казки.

Легенда ж, маючи багато спільного з переказом, близька до казки своїм незвичайним, чудесним, неможливим, фантастичним, що виступає в органічній єдності з реальним. Дійсність у легендах трансформується і вмотивовується часто на основі давніх міфічних і пізніших вірувань та уявлень про надлюдські істоти й потойбічні сили. З допомогою вигадки, домислу незрозумілі реальні природні явища й суспільні події переводяться до рангу зрозумілих; непізнана їх суть витлумачується через надприродне й надзвичайне, але з орієнтиром на достовірність. Саме спрямуванням на достовірність, односюжетністю, нестійкою, довільною формою легенда відрізняється від казки.

Виникнення жанрів легенди та переказу пов'язується з нижчим ступенем варварства, коли почали розвиватися вищі якості людини й активно працювати її уява - цей великий дар, що так багато сприяв розвиткові людства. Отже, легенди та перекази виникли й розвивалися разом із мовою, в процесі вдосконалення людської свідомості. Завдяки їм значною мірою відбувався процес пізнання, передачі від покоління до покоління знань, уявлень про світ. Писемні пам'ятки, давні літописи частково фіксували усні твори цих жанрів (згадаймо "Повість минулих літ", "Київський літопис", "Галицько-Волинський літопис", "Літопис Самовидця" тощо); основну ж частину їх зберегла історична пам'ять народу. Починаючи з XIX ст., збирачі фольклору систематично записували й публікували легенди та перекази, завдяки чому до нас дійшло багато перлин усної народної прози. Назвемо кілька класичних видань, у яких помітне місце посідає козацька тематика: "Українські народні перекази". Зібрав П.Куліш. - М., 1847; "Малоруські народні перекази та оповідання". Звіт Михайла Драгоманова. - К., 1876; "Запоріжжя

в залишках старовини і переказах народу" Д.Яворницького. - Спб., 1888; "Малоруські народні перекази, повір'я, оповідання" Я.Новицького - Олександрівськ, 1907; його ж: "Запорозькі та гайдамацькі скарби. Малоруські народні перекази, повір'я та оповідання, зібрані на Катеринославщині 1873-1906 рр." - Олександрівськ, 1908; "Легенди та перекази", упоряд. А.Л.Іоаніді. - К., 1985; "Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини", упоряд. В.А.Чабаненко. - К., 1990.

Легенди поділяють на міфологічні, апокрифічні, історично-героїчні, соціально-утопічні, топонімічні та ін. Часом один твір містить у собі кілька типів, за якими здійснюється класифікація: топонімічні легенди та перекази часто є водночас і героїчними, тобто походження певних загальновідомих та вузькомісцевих географічних назв вони пов'язують з історичними особами та подіями, розкривають на тлі конкретної доби в житті народу. Іноді ці твори мають і міфологічні характеристики - багатьом жанрам фольклору властива поліфункціональність.

Українські легенди та перекази основну увагу зосереджують на відображенні героя, лицаря - оборонця й визволителя рідної землі.

Це, як правило, герої відомі, уславлені - реальні історичні постаті. В цих творах повноцінно звучить патріотична ноша, а героїв наділено надприродною силою.

У народній свідомості та фольклорі зростання фізичної сили до ідеалу особливо властиве легендам та переказам про оборонців рідної землі періоду Київської Русі. Згадаймо твори про Кирила Кожум'яку, Іллю-шевця та змія, а також "Михайлик і Золотії Ворота", "Шолудивий Буняк", "Змієві вали" тощо.

Віра в існування могутніх богатирів - захисників рідного краю була досить міцною і в пізніші часи. Проте, крім фізичної сили, народ опоетизував і такі риси героя як розум, кмітливість, а також незвичайні властивості - характерництво, здатність чарувати, бути віщуном. Перечитаймо легенди та перекази про багатовікову боротьбу українського народу проти хансько-татарських та османсько-турецьких завойовників. Майже всі вони містять яскраві приклади того, як герої - відомі чи безіменні - застосовують, крім відваги, фізичної сили, неабияку винахідливість.

Винятково важливу роль в історії України відіграла Запорозька Січ, "козацька християнська республіка", про яку геніальний українець Микола Гоголь захоплено писав: "Так ось вона, Січ! Ось

це гніздо, звідки вилітають всі ті горді і міцні, як леви, ось звідки розливається воля і козацтво на всю Україну".

Як відомо, запорозьке козацтво з'явилося на історичній арені в XVI ст. Що ж спричинило його появу? Нестерпне, люте горе українського народу, заподіяне запеклими ворогами. Прагнення волі, незалежності, щасливого життя із "тихими водами, ясними зорями, краєм веселим і миром хрещеним".

Тяжкою, чорною, лиховісною годиною був для України рубіж XV-XVI ст. Пошматована литовськими, польськими, угорськими феодалами, збита копитами коней турецьких і татарських грабіжників, знемагала рідна земля, стогнав народ та не міг змиритися зі своєю лихою долею-неволею. До лав козацтва вступали найвідважніші, наймужніші люди, готові "битись до загину за рідну Вкраїну".

У легендах та переказах про них говориться: "То був народ зумний і войовничий"; "знаюки", "характерники", "на своїй землі їх ніхто не міг узяти". Саме за волелюбність, організований опір турецько-татарським завойовникам народ героїзував запорожців, зображував непереможними, мудрими лицарями, патріотами рідної землі. Зауважимо, що поняття лицарства у фольклорі пов'язується з чарівництвом, надприродним умінням окремих характерників гіпнотично впливати на оточення, а відтак - вигравати битви, визволяти з полону побратимів чи й багатотисячний ясир.

Особливо овіяні гіперболічно-легендарною романтикою героїзму козацькі ватажки. Так, славний кошовий Війська Запорозького Іван Сірко в легендах (одна з них свідчить, що майбутній герой народився із зубами - яка деталь!) перекидається на хорта, вміє заворожувати загони чужинців, внаслідок чого вони, вбачаючи один в одному ворога, самовирубуються до ноги; навіть рука мертвого Сірка здатна сім літ забезпечувати одноплемінникам перемоги в боях.

Народні легенди та перекази підкреслюють: рідна земля, боротьба за соціальну справедливість, за волю множать сили: стають запорукою перемог і безсмертної слави.

Легенди та перекази яскраво відобразили життя нескореного народу: у бій з ворогом вступали навіть жінки та діти ("Як одна жінка чотирьох турків убила", "Як жінка турка втопила", "Як жінка дванадцять татар убила", "Про бідного Івана та його сестру Олесю" та ін.). У цьому виявився невичерпний оптимізм ук-

раїнського народу, вірність найголовнішій національній ідеї - ідеї свободи й незалежності.

В українському історичному фольклорі чи не найяскравіше відтворений період XVII-XVIII ст.: перебіг подій народно-визвольної війни 1648-1654 рр., оспівано гетьмана Богдана Хмельницького та його сподвижників - Івана Богуна, Максима Кривоноса, Данила Нечая та ін.

Характерно, що активне вторення й побутування українських дум, історичних пісень, героїчних легенд та переказів мали великий вплив на життя наступних поколінь, на розвиток української культури та мистецтва. За влучним висловом Льва Толстого, усна народна творчість не тільки відображала, а й завжди готувала народний рух.

Можна без перебільшення сказати, що історія України XVII-XIX століть - це історія майже безперервної антифеодальної боротьби трудящих за волю, власні права. Етапною віхою цієї боротьби був гайдамацький рух, його найвище піднесення Коліївщина - народно-визвольне та антифеодальне повстання на Правобережній Україні, очолене Максимом Залізняком та Іваном Гонтою.

Легенди та перекази змальовують народних улюбленців безстрашними в бою, розумними, відданими рідному народові. Та не обминає народ своєю увагою і зрадників, таврує боягузство "перекиньчиків", дводушність окремих представників козацької старшини ("Про Саву Чалого", "Сава Чалий"). Проте, слід наголосити: настав час по-новому оцінити легенди та перекази, в яких відбито ідеологію імперського мислення; з'ясувати питання генезису таких творів, як "Палій і Мазепа", "Цар Петро і Палій", причини поширення в побуті записування і щедрої публікації таких переказів.

Аналіз народних легенд і переказів про героїв козаччини потребує інших підходів, позбавлених ідеологічних догм, схематизму, спрощеної характеристики. Це надзвичайно актуальна проблема історичних досліджень і, зокрема, української фольклористики.

Однією з перших спроб по-новому осмислити легенди та перекази про героїв козаччини є розвідка В.А.Чабаненка "Запорозьке козацтво в історичній пам'яті населення Нижньої Наддніпрянщини". Понад тридцять років учений записував твори на півдні України, залучав до цієї важливої справи студентів колишнього Запорізького педагогічного інституту, а нині університету. На основі записів дослідник робить висновок про те,

що "історична пам'ять нижньонаддніпрянців підтверджує колоніальний характер царських намірів щодо Запорожжя", про що свого часу писав ще М.І.Костомаров.

Для неупередженої, науково виваженої оцінки легенд та переказів про героїв козаччини необхідна публікація якнайповнішого зібрання цих творів. Особливо велике значення, як на наш погляд, матимуть раніше не друковані зразки, що зберігаються в архівних сховищах, приватних колекціях. Легенди та перекази про героїв козаччини - унікальний материк у фольклорі українського народу, потужний чинник національної самосвідомості, духовності, історичної перспективи.

Ганна Скрипник
(Київ)

З історії колекціонування й експонування пам'яток козацької старовини музеями України

Формування збірок козацької старовини в Україні відбувалося у загальному руслі пам'яткоохоронної роботи в царині національної культури та історії і цілком збігалося з основними етапами національно-визвольних змагань українського нар ду. Піднесення культурно-національного життя в Україні, зростання національної свідомості інтелігенції спричиняло і посилення інтересу до пам'яток історичної минувщини народу.

За умови ж відсутності власної державності та упередженого ставлення імперсько-державних інституцій до пам'яток, що пов'язані з боротьбою українського народу за незалежність, налагодженням пам'яткоохоронної роботи ми завдячуємо ініціативі науковців, культурних та громадських діячів краю. Щодо цього І.Франко справедливо зазначав, що імперські урядовці не дуже дбали про розвиток пам'яткоохоронної роботи та краєзнавства в Україні, "яке легко могло б пробудити у її мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле, не кажучи вже про теперішній стан" (1).

Хоча чимало пам'яток козацького побуту і культури зосереджувалося в численних козацьких церквах вже у XVII ст., проте, спорадичне їх надходження у музеї України розпочалося лише з початку XIX ст. Більш цілеспрямоване і систематичне комплектування пам'яток козацької військової справи та побуту спостерігається від другої половини XIX ст. і пов'язане воно, передусім, з романтично-народницькими настроями, з піднесенням національно-патріотичних устремлінь і змагань у середовищі української інтелігенції. Саме завдяки приватній ініціативі громадських і культурних діячів створюються унікальні збірки пам'яток козацького періоду (2). Як підкреслював етнограф В.П.Горленко, у минулому столітті "Наукові колекції пам'яток української старовини, до збирання й збереження яких громадські установи проявляли таку невіглаську і дивовижну байдужість, виникають то тут, то там працею і старанням приватних осіб" (3).

Серед приватних колекціонерів, котрі прислужилися справі врятування пам'яток козаччини, насамперед, назвемо імена В.Тарновського, О.Поля та К.Скаржинської. Цілеспрямоване комплектування своїх збірок В.Тарновський - великий патріот, палкий прихильник вивчення історії свого краю, розпочав на Чернігівщині із середини XIX ст. Він намагався зібрати якомога повнішу колекцію "стародавніх прадідівських речей", надаючи особливої ваги таким предметам, "які за написами, чи родинними переказами, що ще збереглись, можна було віднести до речей відомих історичних діячів" (4) козацького періоду. Прагнучи відтворити життя на Україні за козацької доби культурним і заможним, В.Тарновський добирав чимало мистецьких пам'яток (предмети культу, твори народного мистецтва і живопису, мистецькі полотна, рукописи і стародруки, портрети козацьких ватажків, гетьманів, культурних та історичних діячів); предметів домашнього побуту, одягу козацької старшини. Надзвичайно цінною була сформована ним збірка оздобленої, особистої та іменної козацької зброї, клейнодів, люльок та порохівниць. Унікальною була також серія народних картин із серії "Козак Мамай" (5).

Зазначимо, що розпочавши колекціонування козацьких пам'яток за часів цілковитої відсутності будь-якої пам'яткоохоронної роботи у краї і зібравши виняткової ваги матеріали з історії України за козацької доби, що датувалися переважно XVII-XVIII

ст., В.Тарновський щиро і благородно прислужився справі збереження скарбів національної історії культури.

Колекції музею В.Тарновського 1909 року об'єднані із збірками музею Архівної комісії /серед яких також було чимало предметів козацького побуту, геральдичних пам'яток та особистих речей гетьманів Наливайка, Мазепи та ін./ (6) і склали основу фондових зібрань Чернігівського історичного музею.

Помітний слід у врятуванні пам'яток козаччини залишила і відома колекціонерка з Лубенщини К.М.Скаржинська. Впродовж чверті століття вона дбайливо збирала пам'ятки історичного життя Полтавщини. К.Скаржинська залучала до формування своїх збірок та їх опрацювання відомих учених. Колекція її складала понад 20 тис. пам'яток, серед яких більш як 5 тис. з історії України (7). З 1906 р. колекції К.Скаржинської стали надбанням Полтавського краєзнавчого музею і склали основу його історичного та етнографічного відділів.

Чільне місце у збірці займали зразки козацької зброї, портрети та гравюри, документальні матеріали та побутові предмети. Окрему збірочку (півсотні) складали козацькі череп'яні та з березових окоренків люльки. Численною була колекція козацьких поясів. Серед іншого, привертала увагу копія гравюри "Слава Мазепи", що її було піднесено Київською академією гетьману І.Мазепі. Цікава історія цієї гравюри. Після поразки І.Мазепи Петро І наказав знищити все, що було пов'язане з ім'ям Мазепи. Щоб зберегти гравюру, священник однієї з церков, збудованої коштом Мазепи поблизу Києва, заховав її під полотно, на якому написали плащаницю. Виявлено її було лише через 150 років. Згодом гравюра потрапила у збірку Красицького у Варшаві, де К.Скаржинська і зробила з неї копію.

Наприкінці XIX ст. унікальна колекція місцевої козацької старовини була зібрана відомим громадським діячем Катеринославщини О.Полем. Як людина високоосвічена і енергійна, Поль чимало корисного зробив для розвитку промисловості та піднесення культури України. Особливий інтерес виявляв О.Поль до козацького періоду в місцевій історії, проводив власним коштом археологічні розкопки, видрукував ряд статей у "Записках" Одеського товариства історії і старожитностей. 1888 р. О.Поль відкриває у Катеринославщині на основі зібраних впродовж 13 років старожитностей доступний для широкого загалу музей. Високо оцінював цей захід

Д.Яворницький, підкреслюючи, що цей музей - не просто зібрання випадкових предметів старовини антиквара-любителя, а старанно систематизовані пам'ятки з історії України (8). Колекція О.Поля (вже після смерті колекціонера) була передана його родиною Катеринославському краєзнавчому музею.

Формуванню збірок з історії козаччини чимало сприяли і Археологічні з'їзди, що відбувалися в останній чверті XIX ст. в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі та Чернігові. Завдяки старанням українських учених-учасників з'їздів, до їх відкриття влаштовувалися виставки, які, серед іншого, мали підрозділи пам'яток козацької старовини. Як правило, матеріали, що надходили від приватних осіб, згодом передавалися місцевим музеям. Зокрема, після закриття виставки, присвяченої XIII Археологічному з'їзду, більшість пам'яток запорозького козацтва (зброя, козацькі мольки, каламарі, курінні печатки, козацький одяг та пам'ятки з козацьких церков) надійшла до Катеринославського музею.

Вагомий внесок у врятування козацьких старожитностей зробили відомі вчені - фундатори провідних українських музеїв - В.Антонович, М.Біляшівський, Д.Яворницький, Д.Щербаківський, Я.Новицький, О.Лазаревський та ін. Особливо глибокої шани заслуговує Д.Яворницький як організатор та керівник Катеринославського музею, фондові збірки якого за час роботи у ньому Д.Яворницького зросли до 85 000 одиниць. Саме завдяки зусиллям Д.Яворницького, музей став найбільшим у світі сховищем запорозьких реліквій (так, вже на 1929 р. в ньому нараховувалося 2325 козацьких пам'яток). З-поміж них - зразки художньо оздобленої слоновою кістю, з інкрустацією зброї, люльки та порохівниці, пам'ятки козацької геральдики, козацькі ікони, пічні кахлі із козацьких будинків, карти та рідкісні архівні документи, частина з яких була опублікована ученим у збірці "До історії Степової України". Багато зусиль докладав Дмитро Іванович до врятування мистецьких пам'яток культових споруд. Так, внаслідок огляду ученим козацьких церков Катеринославської єпархії до музею надійшли золоті і срібні чаші із написами часів Запорозької Січі, підсвічники, запорозький іконостас, давні запорозькі ікони, напростольні хрести, "Євангелії" тощо. Протягом трьох місяців Д.Яворницький об'їздив церкви Верхньодніпровського і Катеринославського повітів і привіз до музею 750 предметів та мистецьких творів запорозьких часів (9). Окрім речових пам'яток

багато уваги приділяв Дмитро Іванович формуванню збірок науково-документальних (карт, планів і фотографій з давніх запорозьких церков, планів запорозьких зимівників, фотознімків запорозьких хат, художніх замальовок). Серед останніх, назвемо, наприклад, ескізи В.Корнієнка "Запорозька Січ на ріці Підпільні" та "Набіг татар на Україну".

Відділ пам'яток козацької старовини зформувався при Київському художньо-промисловому та науковому музеї, переважно завдяки дослідницько-пошукової діяльності його фундаторів М.Біляшівського та Д.Щербаківського. Чимало унікальних пам'яток козаччини надійшло у музей після огляду цими ученими культових споруд та панських будинків уже в пожовтневий час.

Цінна збірка запорозьких старожитностей була створена у Запорізькому місцевому музеї його засновником, етнографом Я.Новицьким внаслідок багаторічного дослідження ним пам'яток матеріального побуту та духовної культури населення краю (10).

Пам'ятки козацької доби спорадично надходили і до наших місцевих музеїв наприкінці XIX ст. Так, наприклад, козацька зброя (ковані металеві гармати, списи, шаблі та рушниці), срібні побутові вироби та ікони, пам'ятки народного живопису ("Козак Мамай"), портрети української старшини репрезентували козацьку добу в Одеському музеї Товариства історії та старожитностей (11). Проте, загалом, збірки козацької старовини у музеях України характеризуються певною фрагментарністю, неповнотою. Це зумовлено тим, що в період формування цих колекцій, пам'ятки козацької доби були великою мірою вже поруйновані як внаслідок суб'єктивних причин (цілеспрямоване знищення імперськими урядовцями, пограбування та вивезення за межі України, переважно в музеї Петербурга та Москви, найцініших реліквій з козацьких церков, стародруків та рукописів), так і в результаті їх природної руйнації впродовж майже двох століть.

Посилення інтересу до колекціонування пам'яток козацької старовини спостерігалося у 20-ті роки і пов'язане воно, насамперед, із зростанням національної самосвідомості народу, із потужніми спалахами волі народу до національно-державного творення. В цей період в експозиціях багатьох місцевих музеїв започатковуються окремі підрозділи, що репрезентували козацьку добу в історії України. Основні надходження цього періоду складали вилучені із церков реліквії та націоналізовані збірки приватних колекціонерів.

Цінний науковий матеріал та численні козацькі старожитності було виявлено під час експедиційного обстеження території Дніпробуду під керівництвом Д.Яворницького (лише протягом 1927-1929 рр. було зареєстровано 36936 пам'яток на землях Дніпрельстану).

Проте, цей період справді державного піклування надбаннями національної історії та культури був дуже короткочасним. Вже з кінця 20-х - початку 30-х років розпочалися цілеспрямовані гоніння і переслідування діячів української культури і науки під традиційними гаслами "боротьби проти українського буржуазного націоналізму". У справі музейного колекціонування козацьких старожитностей, як і у пам'яткоохоронній роботі в царині національної історично-культурної спадщини загалом, лиховісні прояви сталінської концепції боротьби проти буржуазного націоналізму спричинили, з одного боку, репресивно-терористичні акції щодо працівників музеїв України, а з другого - призвели до повної ліквідації експозиційних відділів, пов'язаних з козацькою добою; до вилучення, а подекуди і цілковитого знищення документальних матеріалів та національних реліквій козацького періоду. Саме на цей час припадає і масове фізичне поруйнування і знищення козацьких церков.

З цинічною відвертістю це намагання знищити історичну пам'ять народу, поставивши поза законом пам'ятки його історичного минулого простежується у комплексі зі знувачень, інкримінованих науковцями Дніпропетровського історичного музею на чолі з академіком Д.Яворницьким, антирадянські, націоналістичні дії яких вбачалися у тому, що вони пропагували історичне минуле і "своєрідність культури запорожців". "Кому і для чого потрібна легенда про своєрідність культури запорожця? Ця вигадка потрібна куркульству, потрібна націоналістичній контрреволюції..." (12). А відтак - робляться і відповідні висновки - "очистити музей".

У повоєнний період спостерігається дещо інший підхід як до трактування козацьких старожитностей музеями України, так і до висвітлення історичного процесу в Україні та його відтворення у музейній практиці. Якщо з початку 30-х років, як засвідчують архівні джерела, та опубліковані матеріали, утверджується негативне і навіть відверто вороже трактування українського історичного процесу музеями України, а відтак накладається "вето" на експонування матеріалів козацької доби, то - 40-х - 50-х роках

репрезентація музейними засобами цього періоду історії України легалізується, хоча й набуває спотворено-утвердженого характеру. Місцевим музеям України рекомендовано створювати спеціальні тематичні підрозділи експозицій "Визвольна війна українського народу проти польської шляхти та возз'єднання України з Росією". Проте, основною ідеєю цього підрозділу є не висвітлення споконвічних прагнень українського народу до незалежності і самостійного державного життя, а відверта пропаганда нібито визвольної місії Росії щодо України і поширення думки про нібито одвічне прагення України возз'єднатися з Росією. На жаль, така тенденційна концепція побудови експозицій згідно з якої замовчується істинна політика окремих гетьманів України та інших козацьких керівників в її боротьбі за незалежність, зберігається в багатьох музеях України і дотепер. В експозиціях відсутні документальні та речові матеріали про діяльність Івана Мазепи, Пилипа Орлика, не розкривається справжня сутність його угод зі шведами, спричинених, передусім, прагненням визволити Україну з-під московського ярма та беззастережного намагання петровських урядовців покріпачати український народ і назавжди ліквідувати щонаймснші ознаки української державності.

Ще й понині в експозиціях українських музеїв зустрічаємо тенденційно дібрані матеріали про нібито позитивну реформаторську діяльність російських урядовців та царів (Петра І та Катерини ІІ) щодо України; а документальні матеріали про їх зрадницьку позицію щодо Переяславських угод, а отже українського народу, про загарбницький характер їх політики, що мала неймовірно трагічні щодо народу та катастрофічні щодо української державності наслідки - відсутні.

Сьогодні, за умови будівництва незалежної України, потрібно докорінно перебудувати експозиції, присвячені визвольній боротьбі українського народу, поклавши в їх основу принципово нову концепцію. Згідно з цією концепцією необхідно: розглядати козацьку добу як одну з найважливіших сторінок боротьби народу за незалежність; показати прогресивну роль "демократичної козацької республіки" (демократичний устрій, "фермерська система" господарювання; міжнародні зв'язки тощо), її високоцивілізовану сутність, що з багатьох параметрів випереджувала державно-господарський устрій країн середньовіччя; об'єктивно, а не з позицій інтересів Росії, розкрити роль найвідоміших козацьких ватажків і

гетьманів та показати загарбницьку сутність політики російського самодержавства щодо України, її негативний вплив на розвиток національної освіти і культури, що спричинила фізичне і духовне покріпачення українського народу, загальмувала економічний розвиток і відірвала Україну на багато століть від загальноєвропейського прогресу і цивілізації.

Реалізація такої концепції вимагає суттєвого поповнення колекційного фонду музеїв документальними матеріалами та пам'ятками козацької старовини. А відтак, на часі поставити і вирішити на державному рівні питання про повернення в Україну архівних матеріалів та козацьких реліквій з архівів та музеїв Москви, Санкт-Петербурга та Варшави.

1. *Франко І.* Галицьке краєзнавство // Зібр. творів у 50 т. - К., 1988. - Т.46, кн. 2. - С.117.
2. *Біляшівський М.* Наші національні скарби. - К., 1918. - С.5.
3. *Горленко В.П.* Лубенский музей Е.Н.Скаржинской. - К., 1891. - С.3.
4. *Могилянский Н.М.* Музей украинских древностей В.В.Тарновского Черниговского губернского земства. - Спб., 1915.
5. Каталог украинских древностей В.В.Тарновского. - Чернигов, 1903. - Т.2.
6. Каталог Музея Черниговской губернской Архивной комиссии. - (Отд. оттиск). - С.25-34.
7. Збірник, присячений 35-річчю музею. - Полтава, 1928. - Т.1.
8. *Эварницкий Д.И.* Отчет Екатеринославского музея им. А.Поля. - Екатеринослав, 1907; *Эварн. цкий Д.* Музей А.Н.Поля // Исторический весник. - 1890. - Т.12. - С.796-797; *Матвієвський П.* 25-річчя Дніпропетровського краєво-історично-археологічного музею // Дніпропетровський історико-археологічний музей. Збірник. - Дніпропетровськ, 1929. - Т.1. - С.10.
9. *Эварницкий Д.И.* Отчет Екатеринославского музея им. А.Н.Поля.
10. *Сумцов Н.Ф.* Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сб. статей Екатеринославского научного общества. - Екатеринослав, 1905; *Чернявский Д.Я., Я.П.Новицкий*

// Україна, 1926. - Кн.1. - С.136-191; Рукописні фонди ІМФЕ. - Ф.4-2. - Оп.19.
11. Памятник козацкой старины в музее Императорского Одесского общества истории и древностей // Киевская старина. - 1891. - Т.35. - С.292.
12. *Горб А.* Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди (про роботу історико-археологічного музею) // Зоря. - 1933. - 27 серп.

Світлана Абросимова
(Дніпропетровськ)

Духовна культура запорожців: козацькі бібліотеки

Запорозьке козацтво... Запорозька Січ... Могутній козацький рух! Вони створили умови, в яких зароджувалося і розквітло самобутнє українське Відродження, досягли значного розвитку національні освіта, культура, мистецтво. Україна - одна з перших країн Східної Європи, що оволоділа книгодрукуванням. Джерела свідчать про високий освітній рівень запорожців. За висловом Павла Алепського, всі козаки, "за винятком небагатьох, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковного співу...", всі діти "вміють читати, навіть сироти".

Невід'ємною частиною духовної культури народу є бібліотеки, які увібрали досягнення людської думки. Невипадково, архіви та бібліотеки називають "пам'яттю" людства. Від того, як представники того чи того суспільства ставляться до книги, ми можемо судити про рівень духовної культури суспільства взагалі.

Запорозькі козаки шанобливо ставилися до книг, високо їх цінували, ретельно зберігали у церквах та монастирях.

Чимало книг з козацьких бібліотек зберігається в Дніпропетровському історичному музеї. Це, передусім, книги з церков останньої Запорозької Січі, що збереглися завдяки подвижницькій діяльності академіка Д.І.Яворницького, який протягом 30 років очолював музей /1902-1933/ (1). Видатний український вче-

ний спеціально студіював тему: "Книга на Запорожжі". Про це йдеться в листі до Яворницького з Українського наукового інституту книгознавства від 8 грудня 1925 р.: "П.О.Єфремов переказував нам, що у Вас є готова стаття про книгу на Запоріжжі. Чи не згодились би Ви дати її нам для надрукування в черговому числі "Бібліотечних Вістей", що видає інститут. Дуже цінно було б побачити її на сторінках єдиного на Україні бібліологічного часопису..." (2).

Д.І.Яворницький здійснив багато археографічних експедицій, під час яких було виявлено, збережено, ретельно опрацьовано значні книжкові збірки запорозьких церков. За підрахунками Д.І.Яворницького, у володіннях запорозьких козаків за фрагментарними документальними даними діяло 60 церков (3). Запорозькі церкви приймали незліченні пожертви й різноманітні вклади козаків грішми, книгами, церковним одягом, посудом, іконами, хрестами, хоругвами, плащаницями та ін. Найбагатші вклади було зроблено в Самарський Пустельно-Миколаївський монастир (нині - поблизу Новомосковська), який був святинею запорожців. Запорозьке товариство пишалося ним, не шкодувало коштів на прикрашання, ставилося до нього з великою повагою. Козаки називали монастир новим Єрусалимом, взяли його під особливу протекцію, визнали військовим. Січовики несли до монастиря великі пожертвування, передусім - книги.

Окрім музейної книжкової збірки, цінними джерелами для вивчення історії козацьких бібліотек, історії книги на Запоріжжі є праці Д.І.Яворницького, друковані музейні каталоги 1905 і 1910 рр., звіт музею за 1905-1906 рр., рукописні описи, статті та огляди в наукових виданнях та періодиц.. Всі ці джерела допомагають реконструювати кількісний та репертуарний склад масиву стародруків, які зберігалися в монастирських та церковних бібліотеках Запорозької Січі XVIII ст. Особливе значення в дослідженні стародруків надається різноманітним написам (маргіналіям), що їх було зроблено власниками на книжкових аркушах та палітурках. Ці маргіналії, різні за змістом (вкладні, дарчі, власницькі, хронікальні, щоденникові та ін.) зберегли для нащадків імена власників (вкладників) стародруків. Аналіз маргіналій музейної збірки дав підставу зробити деякі висновки щодо козацьких бібліотек XVIII ст.

По-перше, саме запорозькі козаки були фундаторами монастирських та церковних бібліотек на землях вольностей запорозьких. Значні бібліотеки були в козацьких слободах - Адамівка, Бородаївка, Лихівка, Софіївка, Мишурин Ріг, Веселі Терни, Гуляй-Поле, Дніпрово-Кам'янка та ін. Але найбільш цінні та художньо оздоблені книги зберігалися в Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі. Ще на початку XX ст. відомий український історик В.О.Біднов бачив в бібліотеці цього монастиря стародруки, які належали кошовому отаманові П.І.Калнишевському, курінним отаманам Д.Легуші, О.Білецькому, козакам В.Білому, С.Чекересу, Н.Рябошапці та ін. (4)

Маргіналії свідчать про глибоку релігійність та щиру побожність козаків, яка була відмінною рисою їхнього характеру. Захист віри предків і православної церкви становив основу всього їхнього життя. Багато хто з військової старшини, наприклад, Малашевич, Калнишевський, Ковпак, Третяк, Рудь, Шульга та ін., утримували при собі грецьких і слов'янських ченців, користувалися їхніми порадами. В маргіналіях висловлювалася любов до рідної землі, батьків, побратимів.

Які ж книги читали запорожці? Музейна збірка стародруків репрезентує видання київської, московської, львівської, острозької, чернігівської друкарень. Але більшість книг - київського та московського друку XVII-XVIII ст. Є книги відомих друкарів, як-от: І.Федорова, П.Мстиславця, С.Соболя, М.Сльозки. За репертуаром це - євангелія, апостоли, мінеї, псалтирі, триоді, октоїхи, акафісти, прологи, біблії. Серед авторських видань - книги В.Великого, Л.Барановича, Д.Ростовського, І.Галятовського, А.Радивиловського, І.Гізеля та ін. Більшість становлять євангелія. Козаки, особливо знатні, не шкодували коштів на оздоблення книжкових оправ. Палітурки вкладних книг оправлені в оксамит, срібні та золоті шати із фініфтяними мініатюрами. З неабиякою майстерністю оздоблювалися й тексти книг.

Маргіналії зберегли імена вкладників стародруків: козаків куренів Величківського - Д.Легуші, Сергіївського - Л.Облуповського (курінний отаман), Брюховецького - С.Онисимовича, Стебліївського-нижчого - Л.Білого, П.Носа Зенги, Крилівського - І.В.Втори, Канівського - С.Карпа, Я.Лепети, П.Плясуна, К.Дурдука, Конелівського - І.Дзюби, Кальниболотського - А.Псопчія, С.Латиша, Ірклиївського - М.Кириловича, Поповичівського -

Н.Рябошапки, Полтавського - Г.З.Губи та ін. Щедрими внесками в Самарський монастир відзначився отаман Величківського куріня Дем'ян Лену́ша. Його книги містять досить цікаві маргіналії з історії козацтва. 1905 р. ці книги експонувалися на виставці XIII археологічного з'їзду в Катеринославі (5). Серед фундаторів кошових бібліотек січових церков маргіналії вказують на кошових отаманів І.Малашевича та Й.Гладкого. До 1708 р. належить вкладна маргіналія відомого запорозького сотника Д.Левенця, який брав участь у походах на Крим. У музейній збірці є книжковий вклад архімандрита Гавриїла у Нехворощанський монастир: "Сія книга Євангеліє го[спо]да б[о]га и сп[а]с[ит]е[л]а нашего Ис[ус]ъ Хр[и]ста, данная из Сечи Запорожской во память в пребудущие лета боголюбивим всечестним архимандритом Гавріилом в монастирь Нефорщанскій в ц[е]рковь Успенія Пресвя[тия] богородицы за игумена тоей же обители иеромонаха Гавриила Шишацкого 1731 года септебрія 19" (6).

На євангелії московського друку 1745 р. зроблено такий запис: "Сія книга, глаголемая Евангелія, отменил козак куреня Полтавского Игнат Захаріев Губа, бывшій полковником в Новом Кодаке, мимо шедшом году 1746-м году и вручил сіе книгу черному отцу Иоану Иоанову Терпилу и черному отцу Иоану Василієву, зятеве Терпиловому, настоятелем Новокодацким церкви С[вя]тителя Христова Николая. Абы болше не имел до той книги интересоватися, кроме их своих вишь писаниех с[вя]щеников. І они повинни найвишаго творца за мене благати, и отдал сію книгу в граде Кіеве до рук власних отцу Іоану Терпилу и затеве его во вечное владеніе за отпущеніе грехов при козаках зацних при Кондрату Чудному куреня Щербиновскаго, при Динису Сивокобилскому куреня Полтавского, при Григорию Щабине куреня Полтавскаго, при Семену его Молодикове 1747 года мая 28 дня" (7).

Жертвував книги в церкви та монастирі "колишній начальник Самарський Терентій, архімандрит Гавриїл Яновський був вкладником стародруків (Євангеліє 1717 р. та Євангеліє 1735 р.) у Нехворощанський монастир (8).

В музеї зберігається Євангеліє з дарчою маргіналією архімандрита Києво-Печерської лаври Романа Копи кошовому отаманові Війська Запорозького Низового Івану Малашевичу (9).

Книги жертвувалися в церкви та монастирі за відпущення гріхів, за здоров'я своє, рідних, побратимів. Маргіналії зафіксували

біографічні дані козаків, повідомлення про козацькі походи, мирне життя, козацьке побратимство, економічні та культурні зв'язки запорожців. Маргіналія на Євангелії 1637 р. київського друку свідчить про клятву "во вЪрной любвЪ братней" козака куреня Жерельвівського Івана Дзюби своєму побратимові (10).

Таким чином, стародруки козацьких бібліотек містять цінну різноманітну інформацію з історії та культури Запорозької Січі і потребують на глибоке всебічне дослідження, передусім - виявлення і публікацію маргіналій.

1. Про Д.І.Яворницького див.: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. - К., 1972.
2. Дніпропетровський історичний музей (далі: ДІМ). - ВР. - Арх. - 20705.
3. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. - Львів, 1990. - Т.1. - С.217.
4. Дніпрові хвилі. Катеринослав, 1910. - № 1. - С.14.
5. Каталог выставки XIII археологического съезда. - Екатеринослав, 1905. - С.71.
6. ДІМ. - К-1665.
7. Там же. - К-1704.
8. Там же. - К-1695.
9. Там же. - Арх. - 1391.
10. Каталог Екатеринославского обласного музея им. А.Н.Поля. - Екатеринослав, 1905. - С.141.

Володимир Ятченко
(Дніпродзержинськ)

"Козацький слід" в етногенезі українців

З-поміж складових духовного буття, які витворює кожен народ протягом історичної генези, особливе місце посідає феномен національної самосвідомості, куди входить, зокрема, етнічна пам'ять народу, його самоідентифікація в оточуючому соціокультурному середовищі, уявлення про свою роль і місію серед

інших народів. В ті моменти, коли процеси етнічного розвитку приводять до зміни домінуючих стереотипів поведінки етносу, його світоглядних засад та форм спілкування, відбувається і поступова трансформація національної свідомості. Саме такий момент в етногенезі українського народу спостерігається в XVI-XVIII ст. І чи не найважливішим його елементом на цьому відтінку часу була військова, політична та культурна діяльність козацтва..

Літературні, філософські, археографічні джерела X-XVI ст. свідчать, що етнічна самосвідомість наших предків цих часів тяжіла до релігійно-традиціоналістичних уявлень та імперативів. Підоснову звичайно складали етногенетичні міфи, за якими першопредок-герой (в нашому випадку Яфет) мав біблійне походження. "Після потопу трое синів Ноєвих розділили землю, і дістався першому схід з Персією та Індією, а другому південь з Єгиптом та Ефіопією. А третьому захід і північ з Вірменією, Скіфією і річками Дунаєм і Дніпром" - читаємо в "Повісті минулих літ". Звідси беруть витоки і взірці стереотипів поведінки, ментальності, типу особи, котрим належало узгоджуватись із моделлю поведінки предків. Тому в ділових документах (духовний заповіт В.Загоровського), в повчальних творах (від "Поученія" Мономаха до "Племені руському наказанія"), а надто в філософських розмислах від Іларіона до Григорія Палами чільне місце серед людських чеснот посідають боговідданість, благовихованість. Такі ж установки продовжують домінувати в літературі часів контроверсійних послань. Патріотизм, ратна доблесть, особиста мужність цінуються досить високо, проте, здебільшого розглядаються не як самостійні цінності, а в низці богоугодних рис характеру. В цьому ж руслі набула популярності ідея про виключний характер взаємин етносу з Богом. У творах З.Копистенського, В.Суразького, Г.Смотрицького вона, насамперед, споріднювалась із відданістю вірі та звичаям предків. Ці та інші парадигми, властиві морально-етнічній самосвідомості народів візантійсько-християнського культурного кругу, загалом виявили здатність відіграти роль духовного опертя, що протистояв асимілятóрським інвективам Речі Посполитої. Але для цього необхідно було мати відповідну освіту, знання в царині богослов'я, що унеможливлювало осягнення у такий спосіб достоїнств національної ідентичності з боку широких верств українського населення. Національна самосвідомість цих верств формувалась значною мірою під впливом дискримінаційної політики польських

властей, усвідомлення спільності як меншовартісної, другорядної частини польського суспільства. Ясна річ, отже, що кращі зразки своєї поведінки за цих умов (як, скажімо, в часи правління Ягайла, коли навіть прийняття українцями католицизму не зрівнювало їх у правах з поляками і не змінювало становища у польській державі) парадигми ментальності та психічних рис вони вишукували в рисах представників тієї суспільної сили, котра захищала їх від фізичного винищення та духовної асиміляції.

Такою силою було козацтво. То ж цілком природньо, що саме воно стало одним із найістотніших факторів подальшого розвитку національної самосвідомості українців. Тому поступово відбувається процес абсорбції елементами світогляду українського етносу цінностей, що сформувалися у середовищі козацтва, ототожнення себе як етносу із козацтвом. На різних рівнях суспільної свідомості цей процес відбувався у різних формах і з різною швидкістю. Помітні відмінності в цьому плані існували також і між різними регіонами України - інтенсивніше на півдні України і значно слабше на північно-західних землях, де спосіб виробництва, форми організації суспільного життя істотно різнилися від козаччини.

Світогляд українського селянства згаданої доби носив міфологічний характер, міфологізм пронизував і зразки художньої творчості селянства. Отже, не дивно, що і образи козаків, і сюжетні твори, де дійовими особами виступають козаки, побудовані за традиційними художніми канонами міфологічної творчості. Так, історичний час у ряді козацьких дум, пісень - замкнутий і не має виходів у інші часові системи. Скажімо, в "Думі про козака Голоту" козацтво виступає як вічне, позачасове явище, вічним і не старіючим є і сам козак Голота. Те саме можна сказати і про образ козака Мамая у малярстві. Навіть твори, де прототипами героїв виступають реальні історичні особи, несуть в собі реальне міфологічне забарвлення. Цей феномен сприяв поступовій трансформації уявлення українців про свій родовід. Українці, як етнос, з часом ототожнюють себе з козаками, а самих козаків починають вважати своїми предками. Здається саме тут треба шукати витоки пізніших розвідок і тверджень про ототожнення українців з козаками і "хозарської" теорії родоводу. Цей потужний крок у генезі національної самосвідомості пронизує всі рівні свідомості суспільства. Ми віднаходимо його і в художньому творі "Разговор

Великороссии с Малороссией" Семена Дівочича, і в історичних розвідках Самовидця, М.Стрийковського. В правовому документі Пилипа Орлика "Вивід прав України" йдеться про те, що "...гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю", а в Угоді й Конституції про народ "...бойовий, козацький, котрий раніше називався козарський". Це ж твердження подибуємо навіть у публіцистичному творі XIX ст. "Книги Буття українського народу" М.Костомарова.

Як наслідок, психологічні риси козацтва - антимеркантильність, відчайдушність, зневага до смерті та побутового комфорту, з одного боку, опоетизовуються, а з другого - починають витлумачуватись як одвічні й усталені риси українського національного характеру, що відобразилось в численних піснях, переказах тощо. Це потягло за собою створення відповідних стереотипів національної психології українців, котрі пізніше не раз відігравали як позитивну (у випадках, коли необхідна максимальна мобілізація сил нації в історично виріщальні моменти), так і негативну (бо такі стереотипи підштовхували до витрактування невідповідних українському характеру актів компромісу з противником, навіть тоді, коли це було єдиним розумним виходом, як-от у ситуації з використанням уніатської церкви для збереження національної ідентичності) роль. Та у всякому випадку незаперечним фактом був помітний крок у розвитку національної свідомості українців. І підтвердження тому ми знаходимо не лише в численних народних піснях, прислів'ях, думах тощо; ремінісценції такого витлумачення зустрічаються при характеристиці українського народу у П.Орлика, слов'ян - у І.Крип'якевича, антів - у П.Ісаїва, тобто вже й на теоретичному рівні суспільної свідомості.

Вплив козацтва на розвиток національної самосвідомості українського народу мав ще один важливий для нашої історії наслідок. Довготривале панування чужомовної влади, сам спосіб виробництва і життя степової козаччини, її селянське походження зумовили двоїсте, амбівалентне ставлення з боку козацьких мас до феномена державної організації та влади: з одного боку, правовий нігілізм, негативне ставлення до самого інституту влади, а з другого - схилення перед носієм верховної влади, самодержавство як спосіб мислення. Ця особливість політичного світобачення наклалось на дрібноанархістські елементи світогляду частини української шляхти і, втілюючись у сферу моральних установок, естетичних норм,

дидактичних настанов традиційного характеру, набула поширення серед різних верств населення і безперечно домінувала над іншою площиною козацької культури - культури, зрощеної на вищих зразках гуманістичної, політичної та релігійної думки, мистецтва і літератури. Пізніше ця риса всіляко експлуатувалась у намаганні довести недержавний характер світосприйняття українців, їх споконвічне прагнення знайти собі царя і упокоритись у й о владі. Аналогічний шлях пройшли і такі елементи психології, як зверхнє ставлення до інтелектуальної праці, до ряду еталонів культури спілкування, побутових умов. Цього роду елементи ментальності перегукувались із традиційною ментальністю селянства, інших верств населення ряду традиційних доіндустріальних суспільств, в тому числі й тодішнього Московського царства. Тому перемога світогляду М.Кривоноса і І.Сірка над світоглядом Ю.Немирича була одночасно і перемогою світорозуміння, котре об'єктивно було споріднене з самодержавницьким світорозумінням московського деспотизму, що сполучає в собі покірність і бунт, відданість єдиновладдю і відданість вольностям. І тут прихована одна із причин того, що в Україні протягом історично незначного часу утвердилися норми московського самодежавства, про що пише в своїх історичних студіях В.Липинський.

Низка стереотипів настільки закорінилась в суспільній свідомості, що під їх владою перебували й ті велетні духу, котрі вбачали в козацтві втілення найістотніших рис носіїв історіотворчих змагань українського народу. Для героїв "Страшної помсти" і "Тараса Бульби" відданість вірі, ідеї безконечно переважає цінність людського життя і увагу до особистості, хоч в моральних установах суспільності Тараса і Остапа Бульб вже пробивався струмінь гуманістичних впливів, а культура сучасників Івана Карася в окремих виявах підносилась й над сучасними зарубіжними зразками. Повчальним щодо цього був би аналіз трансформації світогляду Т.Г.Шевченка. "Перебендя", "Іван Підкова", "Сон", "Великий льох", "Юродивий" - це кроки вивільнення поетом себе й читачів з тенет ходульних уявлень про місію й духовність козацтва, його вплив на історичну пам'ять українців. А вже в "Неофітах", "Марії", "Подражанії ієзекілю" виразно бачимо, як поетовим роздумам про історичну долю та духовну місію України стає затісною концепція згідно з якою козацтво - єдиний етнічний субстрат і продуцент моральних взірців українського етносу. Фактори

етнічної пам'яті, національної самоідентифікації українців тут здобувають нові виміри, набуваючи ознак вселюдськості, космічності.

Адольф Кондрацький
(Київ)

Польський елемент на Запоріжжі

Історичні джерела переконливо свідчать про активну участь представників багатьох народів у національно-визвольній боротьбі українського народу. Біля колиски Запорозької Січі, яка протягом кількох століть була своєрідним генератором ідей волелюбства і непокори будь-якому соціальному, національному і релігійному гнобленню, стояли й козацькі ватажки польського походження. Літописці козаччини Г.Грабянка і С.Величко визнавали, що одним з перших гетьманів запорожців був обраний 1506 р. польський шляхтич за походженням Предслав Лянцкоронський.

Далеко за межі України в XVI ст. сягала лицарська слава козацьких гетьманів - Богдана, Михайла, Кирика Ружинських, Берната Претвича, Самійла Зборовського, Криштофа Нечковського, Криштофа Косинського та багатьох інших. Очолювані ними рухливі загони кінноти, а також невловимі флотилії козацьких чайок своїми блискавичними рейдами постійно тримали у напрузі Туреччину та її васала Кримське ханство Літописи свідчать, що особливою хоробрістю відрізнявся Богдан (Богданко) Ружинський, обраний 1576 р. гетьманом запорожців. Очолювані ним загони того ж року розгромили велике татарське військо (10000 чоловік). Переслідуючи ворога козаки вогнем і мечем пройшли татарськими улусами, визволяючи з неволі бранців. Дістався до Перекопу козаки пересіли з коней на легкокрилі чайки і перетнувши Чорне море здобули на узбережжі Малої Азії міста Трапезунд і Сіноп. Спустошення зазнають околиці столиці Отоманської імперії - Константинополя. Загинув козацький ватажок-гетьман під руїнами стін турецької фортеці Аслан-городок, яка була форпостом розбійницьких нападів на Україну.

Патріарх польських істориків Мартин Бельський писав у знаменитій хрониці, що 1561 р. помер Бернарт Претвич, який багато років перед цим кордони руські і подільські від татар оберігав і завжди їх бив і багато перемог над ними мав. Кількість здобутих перемог уточнив польський історик Л.Підгородецький: "Бернарт Претвич мав з татарами 70 битв і сутичок і всі виграв".

Отже, завдяки мужності і відвазі козаків, очолюваних гетьманами, південно-західне прикордоння України у XVI ст. було надійно захищене від розбійних наскоків кримчаків та турок.

Протягом XVII ст. у Війську Запорозькому за свободу і незалежність українського народу мужньо бились з військами корони польські шляхтичі Єремія Кончевський, брати Виговські, Станіслав Кричевський, Станіслав Морозенко та багато інших. Двоє останніх обіймали полковничі посади і виконували найбільш відповідальні доручення гетьмана. Станіслав Кричевський по праву вважався "правицею" Богдана Хмельницького. Вони загинули героїчною смертю в битвах з військами Речі Посполитої. Ратні подвиги Станіслава Морозенка оспівані в українському епосі:

Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче,
За тобою Морозенком, Україна плаче.

Важливо підкреслити, що не лише представники панівної верхівки, тобто шляхти брали участь у Визвольній війні українського народу. Найволелюбніші представники польської нації - ремісники, хлібороби, а також міські жителі, рятуючись від феодального гніту, тікали на Запорожжя. Про це переконливо свідчить особовий склад реєстрового козацтва. Російський посланець у Польщі Григорій Кунаков писав 1649 р. у звіті царю, що до 1648 р. у реєстрових козацьких полках нараховувалось до 100, а в окремих 200 поляків. Залишились вони і в період війни. У документі, датованому 1649 р., згадується польський загін чисельністю 6000 чоловік, солдати якого порвали стосунки з короною і перебували на службі у Богдана Хмельницького.

Цікаві дані про поляків - учасників Визвольної війни в Україні містяться в "Реєстрі всього Війська Запорозького", складеному відповідно до Зборовської угоди 1649 р. З цього документа видно, що найбільше вихідців з Полонії було в старих правобережних полках. У Чигиринському полку, наприклад, значились Стась Вольський, Ілляш Ляхович, Мисько Небеський, Стась Лях, Стась Янович, Василь Ляхов зять та ін.; у Черкаському - Стась Берков-

ський, Кіндрат Ляшок та ін.; у Канівському - Войтко Зволенський, Ян Петронський, Стась Адамович, Стась Сечкаль, Стась Вітановський, Стась Закрачевський та багато ін. Аналогічна картина спостерігається й в інших полках - Корсунському, Білоцерківському, Переяславському, а також у нових - Уманському, Кальницькому тощо. Детальні підрахунки записаних до реєстру козаків-іноземців засвідчують, що їх питома вага не перевищувала шість відсотків. Якщо врахувати й ту обставину, що не всі бажаючі мали змогу потрапити до реєстру, то кількість польського елемента серед запорожців буде значнішою.

Українському народові завжди і в той бурхливий час національно-релігійного протистояння були чужі фанатизм і нетерпимість до іншої віри. Козацтво, як визнають польські історики - В.Серчик, З.Вуйцик, М.Богуцька, П.Мослер та інші, становило наднаціональну спільність і не визнавало жодної релігії. Треба підкреслити, що особлива релігійна індеферентність була притаманна козацтву до підписання Люблінської (1569) і особливо Брестської (1596) уній.

В Україні навіть в роки Визвольної війни католики і уніати, а також представники інших релігій мали можливість вільно проживати і відправляти обряди у своїх храмах. Це підтверджується Зборовською і Білоцерківською угодами, в яких гетьман Богдан Хмельницький відстояв у корони амністію щодо католиків - учасників Визвольної війни. Як видно з документів, козаки нічого не мали проти існування в Україні костьолів, лютеранських, іудейських храмів, вони виступали лише проти єзуїтів, проти унії, які, на їх думку, розпалювали серед католиків ворожнечу і релігійну нетерпимість до корінного населення.

Ця віротерпимість, напевно, була однією з причин того, що духовним наставником козаків Запоріжжя у другій половині XVIII ст. стає К.М.Тарах-Тарловський, поляк за походженням. Кирило Тарах-Тарловський, якого козаки влучно охрестили "диким попом" був ревним проповідником православ'я в Україні. Козаки вважали його головним священником січової Покровської церкви, фундатором Самарського-Миколаївського монастиря - загально визнаної твердині християнства на Запоріжжі.

Сподвижництво Кирила Тарах-Тарловського не обмежувалось релігійною сферою. Свою бурхливу енергію і кошти він вкладав у заселення й господарське та культурне освоєння вільних земель

Катеринославського намісництва (пізніше Новоросійської губернії), зокрема, заснував десятки населених пунктів на території Новомосковського і Павлоградського повітів. У кожному закладеному селі або хуторі за його особистим планом будувалась церква, де зберігались державні і бойові реліквії запорозького козацтва. Щоб не полягла не забулась слава козацька патріот докладав значних коштів до вшанування пам'яті славних лицарів Запорозького Коша. Лише 1781 р. він пожертвував Самарському-Миколаївському монастирю чотири тисячі карбованців (для тих часів це були значні кошти) на поховання відомих ватажків Запоріжжя - Семена Гаркуші і Якова Седлецького. Ще раніше під час перебування в Петербурзі він спільно з братами Розумовськими доклав чимало зусиль для відродження гетьманства в Україні.

Як засвідчує відомий історик і археограф Дмитро Бантиш-Каменський, останній гетьман Лівобережжя Кирило Розумовський (1750-1764) за походженням був поляк. Такого висновку дійшли науковці Київської Академії, які склали для К.Г.Розумовського гербовик на трьох мовах: латині, польський та російський, де доводиться, що він походить від легендарного ватажка низових козаків, польського князя Богдана (Богданка) Ружинського.

Таким чином, "козацька рёспубліка" - Запорозька Січ збирала під своїми бойовими прапорами представників різних народів. Основними критеріями, за якими визначалась придатність людини до вступу в лицарське товариство, були загальнолюдські якості: розум, сила, відвага, чесність. Майновий стан, соціальне походження, національна належність, віросповідання мали для особового братства другорядне значення. Саме тому, незважаючи на національно-релігійне протистояння між феодальною Польщею і Україною в XVI-XVIII ст., на Запоріжжі жили й билися з ворогом польські козаки.

Михайло Левківський
(Житомир)

Козацькі трудові традиції та їх розвиток в українській педагогіці XIX ст.

У сучасних умовах при розробці теоретичних підходів, передусім історичного аспекту проблеми ставлення школярів до праці, як нам здається, перспективним міг би бути підхід, заснований на козацьких трудових традиціях.

Під традицією ми розуміємо історично сформований і переданий з покоління в покоління трудовий досвід, основи трудової моралі, як частину загальної культури українського козацтва, що створювалася протягом XVI-XVII ст.

Зазначимо, що не всі козаки включались у трудову діяльність (зокрема, січовики брали участь у військових походах, самовдосконалювалися у військовій справі, але не мали права вступати у шлюб та ін.). Різними видами трудової діяльності (хліборобство, тваринництво, конярство, торгівля, ремісництво, народні промисли, рибальство, садівництво, бджільництво і т.д.) займалися лише сімейні козаки, яких називали зимівчаками, сиднями, гніздюками. Вони не мали права жити у Січі, а лише поза нею (у запорозьких степах). Поселялися останні на берегах річок, озер, лиманів, в балках, утворюючи слободи, окремі хутори або зимівники.

Слід зазначити, що на Запоріжжі найбільш послідовно передавались від попереднього до наступного поколінь трудові звичаї, моральні засади, які виникли, очевидно, ще у Давній Русі. І хоч встановити час їх зародження неможливо, важливо те, що поряд із трудовими традиціями з'являлися звичаї, що сприяли свідомому й цілеспрямованому виробленню у підростаючих поколінь тих духовних і фізичних якостей, яких вимагало життя.

Звичайно, утвердженню козацьких трудових традицій сприяла, насамперед церква, оскільки, як відомо, весь життєвий шлях людини обов'язково освячувався нею. Передумовою утвердження традицій слід вважати виконання козаками народних звичаїв. Так, повитуха відтинала новонародженій дівчинці пуп до гребеня, щоб вміла добре прясти, а новонародженому хлопчикові - до сокири, щоб був добрим майстром. Батьки також обстоювали потребу раннього залучення дитини до посильної праці (чим раніше дитина

вступить у трудову діяльність, тим краще, бо це повністю відповідає вродженому потягу людини до праці).

На першому етапі трудового виховання дитини основними методами були показ і спостереження, які давали дітям елементарні уявлення про різні види праці. Діти набували елементарних знань про працю, у них формувалися загальні уявленя про трудову діяльність, формувалися емоційний світ та мотиваційна сфера світосприйняття дитини. Характерно, що трудовій спрямованості дітей сприяло саме працьовите оточення, сприймання усної народної творчості: пісень, казок, загадок, приказок ("Заспання нема коня", "Праця людину годує, а лінь - марнує", "Пчола божа мушка, а пасічник - угодний Богові чоловік" та ін), участь у різних сюжетно-рольових іграх, в яких відтворювалися уявні та реальні види трудової діяльності дорослих, а також посильна допомога батькам з 4-5 років. Приблизно до 7 років хлопчик чи дівчинка переконувалися, що праця - не лише звичка, але й неодмінна умова людського життя.

З цього періоду і до повноліття відбувається чітка диференціація у виконанні видів праці за статевою ознакою (хлопчики - пастушки, погоничі і т.д.; дівчата - хатні господині, помічниці матерів і т.п.). У період отроцтва та ранньої юності традиційно поряд з морально-трудовими якостями у юних формували і якості загальнолюдські: любов до свободи, рідної мови, мистецтва; чесність, щедрість, альтруїзм, простоту; повагу до батьків, старших; почуття гумору, скромність та ін.

Серед найважливіших козацьких традицій слід зазначити: наступність традицій поколінь, різноманітні трудові свята, ярмарки, "посвячення". Останнє, очевидно, бере початок ще у Давній Русі. Дівчатка, наприклад, змагалися на кращу вишивку, випікання хліба і т.д. Великий знавець українського козацтва Д.І.Яворницький, між іншим, зазначав, що у Запорозькій Січі хлопчик, а згодом - юнак мав не лише досконало оволодіти військовою справою, бути витривалим, вміти приготувати козацький куліш, але й шанобливо й дотепно запросити старших до куреня на обід, що було неодмінною умовою "посвячення" у козаки. Отже, "посвячення" не лише традиція, а й завершальний етап трудового виховання, коли юнаки й дівчата остаточно утверджувалися професійно, могли брати беспосередню участь у всіх виробничих справах нарівні з дорослими.

Козацькі звичаї та традиції знайшли своє відображення у творах українських письменників та педагогів XVIII-XIX ст. Г.С.Сковороди, Т.Г.Шевченка, Лесі Українки, І.Я.Франка, які, насамперед, обстоювали право людини на свободу, вільний розвиток, розкривали її високі морально-трудові якості.

Великий український мислитель Г.С.Сковорода опирався на тези античної педагогіки про вільну людину, якій притаманні альтруїзм, доброта, потреба до праці. Він вважав основним принципом трудового виховання - принцип природодоцільності ("сродности"). Лише з урахуванням "сродности" можна підготувати людину до праці у відповідності до її нахилів та здібностей в ім'я особистого щастя та загального щастя людей. Передусім важливо прищепити вихованцю переконання у необхідності праці не лише як засобу життєдіяльності людини, але й як умови її повноцінного розвитку.

Отже, в традиціях українського козацтва особистість визнається самоцінністю, свідомим суб'єктом дій, розвиток якої за законами власної (зокрема, трудової) діяльності є однією із умов розвитку суспільства, що з необхідністю передбачає переосмислення вихідних положень з урахуванням як національних особливостей, так і загальнолюдських цінностей.

Геннадій Шаповалов
(Запоріжжя)

Корабельні гармати запорозьких козаків

Одним з найважливіших напрямків у сучасних дослідженнях військової історії українського козацтва, на нашу думку, є вивчення його озброєння і, зокрема, козацької артилерії. Стан розвитку артилерії і її роль у різні періоди історії козацтва частково висвітлено у працях Д.І.Яворницького, В.О.Голобуцького, О.М.Апанович, В.О.Сидоренко. Але, на жаль, відсутні спеціальні праці присвячені грунтовному, на сучасному рівні вивченню гармат XVI-XVIII ст., що зберігаються у колекціях музеїв України і пов'язані з історією козацтва. Такому дослідженню має передувати складання каталога з описом гармат всіх типів, їх кресленнями,

датуванням і атрибуцією з визначенням країни та місця виготовлення.

У доповіді розповідається про найраніший тип гармат, що були на озброєнні запорожців: невеликі залізні ковані гармати, які заряжалися з казеної частини. За класифікацією Р.Д.Сміта, ці гармати віднесені до типів N-1 і N-2. Вони виготовлялися у XIV-XV ст. і відомі під назвою "бомбарди".

Технологія виготовлення цих гармат надзвичайно складна. Це справжній витвір ковальської справи середньовічної Європи. Ствол гармати робили з двох частин: центральної-спарядної, до якої кріпилися рама та вертлюг, і передньої - стволу. Центральна частина виготовлялась у вигляді циліндрично-конічної болванки із скрізним отвором. Потім, з товстого листа заліза виковували трубку, внутрішній діаметр якої дорівнював майбутньому діаметру ствола гармати. Цю трубу вкладали у отвір центральної частини і приварювали ковальською зваркою. Для зміцнення тонких стінок ствола на нього послідовно, у розпеченому стані, набивалось кільце з цифрами, потім вузьке кільце, потім хомут (широке кільце), потім знову кільце і т.д. Для надання міцності гарматі частину ствола, що виходила за останнє дульне кільце, розрубували на три-чотири частини і загинали, приковуючи до дульного кільця. До задньої стінки рами приварювалось правило-рукоять для маневрування та прицілювання. Перед пострілом у раму вставлялась вимальна камера, у якій знаходився порох. Камера має вигляд металевого стакана, відкритого до ствола. Для утримання камери в рамі у нижній частині рами закріплена металева штаба. Між задньою стінкою рами та камерою забивався дубовий або металевий клин, який щільно притискав камеру до ствола. Після цього у ствол гармати закладалося ядро, яке забивалося пижем. До запального створу у камері підносився гніт і лунав постріл.

У музеях України зараз зберігається сім гармат описаного вище типу. Всі вони знайдені у басейнах Дніпра та Чорного моря. Першу гармату було знайдено близько 1840 р. на о-ві Хортиці. Вона довго зберігалась у музеях Одеси, а з 1969 р. знаходиться у Запорозькому обласному краєзнавчому музеї. Загальна довжина гармати становить 87 *см*, довжина ствола - 58 *см*, внутрішній діаметр ствола - 60 *мм*. Правило у гармати відламано, камера відсутня. Гарматний ствол скріплено шістьма залізними кільцями. До його задньої час-

тини приковано раму для камери, а до центральної - вертлюг для встановлення гармат у судні.

1946-1947 рр. гармата, подібна до хортицької, була знайдена на березі Дніпра поблизу м.Херсона. Вона теж потрапила до колекції Одеського товариства історії та старожитностей і довгий час зберігалась у Одеському історико-археологічному музеї. З 1956 р. гармата знаходиться у Одеському історико-краєзнавчому музеї. З часом херсонську знахідку було розділено. 1947 р. камеру від гармати було передано Херсонському обласному краєзнавчому музею. Довжина гармати, знайденої поблизу Херсона - 82,5 *см*, довжина ствола - 60 *см*, його внутрішній діаметр - 53 *мм*. Правило відламано, до нижньої частини рами прикріплено залізну штабу для утримання камери. Довжина камери - 18 *см*, а внутрішній діаметр - 35 *мм*.

1872 р. із дна Дніпра, знову ж таки поблизу о-ва Хортиці, піднято ще дві залізні ковані судові гармати. Обидві гармати знайдено було на дні чайки, затонулої у Дніпрі. Довжина однієї з гармат 91 *см*, довжина ствола - 69 *см*, діаметр каналу ствола - 50 *мм*. Відсутні правило та задня і нижня деталі рами. Ствол гармати скріплено восьма кільцями. Друга гармата має загальну довжину 87 *см*, довжина ствола - 64 *см*, діаметр каналу ствола - 55 *мм*. Правило відсутнє, ствол гармати скріплюється шістьма кільцями. Обидві гармати потрапили у колекцію О.М.Поля у Катеринославі, а нині знаходяться у експозиції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького. У колекції О.М.Поля зберігалося ще дві залізні ковані корабельні гармати, знайдені у Дніпрі, поблизу с.Звонецького між порогами Ненаситець та Звонецький 1875 р. На жаль, нам не вдалося відшукати сліди цієї знахідки і невідомо де вона зберігається.

1923 р. рибалки витягли сітками з дна Чорного моря поблизу о-ва Тендра ще одну судову гармату. Знайдено її поруч із залишками судна, що лежало догори дном. Знахідка одразу потрапила у Одеський державний історико-археологічний музей, а нині зберігається в Одеському історико-краєзнавчому музеї. Ця знахідка особливо цікава тим, що знайдена разом з камерою у підготовленому до пострілу стані. У камері зберігся незернований порох, забитий пижем з мотузки. У стволі збереглося ядро з свинцю. Загальна довжина гармати разом із правилом - 114 *см*, довжина

ствола - 64 *см*, діаметр каналу ствола - 50 *мм*. Ствол цієї гармати скріплено шістьма кільцями.

1964 р. ще дві гармати описуваних нами типів було знайдено також у Чорному морі на дні Сакської затоки. Одна з гармат найбільша з описаних. Її загальна довжина 117 *см*, довжина ствола - 90 *см*, діаметр каналу ствола - 90 *мм*. Ствол гармати скріплено сімома кільцями. Для міцнішого з'єднання ствола з рамою на його казенній частині зроблено виступи на зразок цапф, на які наковано раму. У задній частині рами, в бокових стінках зроблено скрізні прямокутні створи для збивання клина. Друга гармата має коротший ствол, передня частина якого прикрашена характерним набором з шести вузьких обручів різного діаметра. Один з обручів цього потовщення перед його набиванням на ствол було скручено у вигляді спіралі. Рама для утримання камери у цієї гармати щільніше закрита внизу і тому у ній відсутня нижня штаба. У верхній частині рами зроблено отвір для закріплення клина. Правило гармати коротке, загнуте вгору і закінчується плескатим круглим потовщенням. Обидві гармати знаходяться у експозиції Кримського обласного краєзнавчого музею.

С.І.Мишецький пише про те, що подібними гарматами були озброєні козацькі кораблі-дуби під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Він же вказав на досить несподіваний шлях придбання цих гармат козаками. Згідно з записаним ним козацьким переказом, під час існування Січі на р.Кам'янці та Олешках (1709-1734) "...некоторые их козацкие рыбаловы нечаянно на крымской стороне, в отмытом, от полой воды, береге реки Днепра, в урочище Карайтебень усмотрели одну пушку малую, и пришед об одной обьявили кошевому, на что кошевой взяв несколько казаков, пришед оную пушку вырывать стали, и в том месте нашли их числом пятьдесят; которые пушки взяв и содержали в одном зимовнике потаенно, не обьявляя об них никому, опасаясь дабы татаре, от них оных пушек не отобрали, а как пришли в подданство Российской империи, то оные пушки роздали по своим казацким куреням, которые у них, на их военных дубах имеются".

Основні стоянки кораблів на Дніпрі у кампаніях 1736-1739 рр. були поблизу Хортиці і Олександршанця (сучасного Херсона). Саме в цих місцях і знайдено більшість гармат описаного нами типу. Не виключено, що то ті самі гармати, про які розпитував козаків С.І.Мишецький.

Такими гарматами у XIV-XVI ст. озброювались кораблі багатьох країн Середземноморського басейну, зокрема Генуї та Венеції. Відомо, що генуезькі та венеціанські купці у XIII-XV ст. плавали по Чорному та Азовському морях і активно торгували, у тому числі і зброєю із мешканцями узберіжжя цих морів та пониззя Дніпра, Дону та Бугу. Генуезький рукопис 1316 р. свідчить, що кожне судно вантажопідйомністю 600 т мало бути озброєним п'ятьма бомбардами. У ті часи Дніпро на мапах капітанів генуезьких галей позначався як "ріка Олішшя". Поблизу Олішшя, в районі сучасного Цюрупинська, у 30-40-х роках XIV ст. знаходилась торгова факторія генуезців. Є свідчення про те, що їх факторія існувала поруч із сучасною Знаменкою, неподалік від урочища Карайтебень, де козаки знайшли арсенал.

Через генуезців, що торгували у пониззі Дніпра і басейна Чорного та Азовського морів, запорожці вперше отримали залізноковані гармати. Пізніше, у XVI-XVII ст., їх серед багатьох інших гармат привозили як трофеї з морських та сухопутних походів.

Олександр Олійник
(Запоріжжя)

Про локалізацію запорозьких зимівників

Коли саме і як виникли зимівники поки що точно невідомо, ймовірно, що разом з першими козаками, які йшли в степ на промисли - полювати, рибалити і змушені були лишатись на зимівлю в степах разом з кіньми і здобиччю, яку зберігали, обробляли, готували реманент. У щоденнику Еріха Лясоти згадується 12 вбитих татарами хуторян (Landkozaken). І, крім того, наводиться лист запорожців до Рудольфа II, де йдеться про можливість "...выставить 6 тысяч отборных казаков, не считая хуторян (Landtvolck), живущих на границах" (1).

Але справжніми фермами, в повному розумінні цього слова, зимівники стають лише за часів останньої Січі (1734-1775). Особливо під час атаманства П.І.Калниша, який широко впроваджував

землеробство серед запорожців. В січовому архіві зберігся ордер з Коша в Протовчанську, Орільську і Самарську паланки де наказується: "По причине весны уже приближается время к паханию хлеба надлежит всякому человеку приступить призвавши бога в помощь со всяким старательством і попеченіем безленностно. Того ради... по получении сего ордера всем обывателям, поженившимся козакам и холостым объявить чтобы они... оного [хліба. - *О.О.*] насевали чтоб не только самим достаточно было, но еще чтоб могли в продажу завести довольное число... и тем всем корысть будет..." (2)

Із впровадженням землеробства кількість зимівників швидко збільшується. 1766 р. запорозький старшина Василь Чернявський на землях Війська налічує 4 тис. зимівників (3). Хоч на думку В.О.Голобуцького, він мав на увазі лише великі зразкові ферми (4).

Поки що про кількість господарств, урожайність земель, земельну власність ми маємо далеко не повні відомості. А відповісти на ці і безліч інших питань, допоможе детальне дослідження зимівників. Археологічні розвідки засвідчили, що береги степових річок з численними балками досить багаті на ці пам'ятки. І тому дивно, що на сьогодні до обліку не взято жодної такої пам'ятки, а в "Республіканській книзі обліку пам'яток" ця категорія навіть не передбачена.

Так, по правому берегу р.Конки зимівники були розташовані на відстані 6-8 *км* один від одного. Для прикордонної річки таке розташування можна вважати досить щільним. Таке ж заселення південного кордону Правобережжя підтверджується картографічним матеріалом. На карті 1740 р. на землях Інгульської паланки, там де Дніпро вбирає в себе р.Кам'янку, і де Інгул і Інгулець перетинають кордон, позначено чимало зимівників. На площі в 300 $км^2$ їх позначено 9 на відстані 2-5 верст один від одного (5).

Згідно з "Картою земель или Вольностей Войска Запорожского Низового в 1770-х годах", складеній топографом Карасевим, яку наводить А.Скальковський, площа Інгульської паланки дорівнювала 9781 $км^2$, тому не важко підрахувати, що на 33,3 $км^2$ припадав зимівник. Більш пізній документ "Межа учиненная в Херсонской провинции Ингульского уезда отмежованной дачи надворного советника Лариона Алексеева" і план цієї дачі від 1777 р.,

де на площі 10260 дес. землі позначено 6 зимівників, показує, що на зимівник припадає вже 18,7 *км²* (6).

Але повернемось до Самарської паланки і поглянемо на район трохи вище Конки. На карті р.Московки, де 1770 р. збудували Олександрівський ретраншемент, на площі в 11 *км²* позначено 10 зимівників (7). На кожен з них припадає 110 *га* землі, а площа садиб від 100 *м²* до 1300 *м²* з трьома-чотирма будовами на плані - залежно від кількості мешканців і від розміру господарства. На плані о-ва Хортиця з Атласу віце-адмірала Гущіна від 1786 р., площа якого тоді становила 3012 *га*, позначено 8 зимівників з прізвищами власників (8).

Звичайно, що тут позначені лише ті зимівники, які залишилися після ліквідації Січі. Насправді їх було набагато більше, тому, що на карті зимівники розташовані тільки по одному берегу острова, а нам відомо, що їх було не менше й на другому березі. Незважаючи на руйнівну роботу Дніпра, який розмиває береги і руйнує пам'ятки, науковцями з Хортицького музею був досліджений зимівник запорожця Шевця і зимівник в балці Молодняга. Досліджені господарчі будови розміром 3,5х4,5 і 4,5х:5,6 *м* дали досить цікавий матеріал, який ще остаточно не оброблений (9). А згідно з вищезгаданою картою, на один зимівник припадало 3,7*км²* , або 376 *га.*

Ще одна карта, складена в межах 40-70-х років XVIII ст., дає не менш цікаву інформацію. На правому березі Дніпра, на землях вже Кодацької паланки, неподалік від Хортиці, на площі в 100 *км²* позначено 5 зимівників теж з прізвищами власників (10). Археологічна розвідка дозволила точно локалізувати зимівники козаків Строкатого і Гужменка. На цій карті теж позначена кількість будівель в садибі. Переважно їх 2%. Та сама карта дає подібну інформацію і відносно зимівників на р.Сурі і її припливах.

Площа кодацької паланки - 12092 *км²*. Розрахунки свідчать, що на цій площі було 605 зимівників. Правильність наших підрахунків підтверджують дані, наведені А.Скальковським, який налічував тут "...673 семейства посполитых казаков" (11). Та й за кількістю сіл, а їх тут 18, що центральна паланка була найзаселенішою.

Документальні дані з архіву останнього Коша дещо доповнюють картину, але цілісною її вважати поки що не можна. Так, в рапорті полковника Протовчанської паланки Павла Кирилова до кошового Данила Лантуха (Стефанова) від 28 березня 1757 р. йдеться саме

про кількість зимівників: "... предложено дабы я ведомость своей перевозной паланки сидящих зимовниками бывших на рыбных добычах казаков, хто в них служители, как прозываются и каких они куреней..." (12). Підрахунки здійснюються по куренях, яких налічується 218. Такий саме реєстр складено 15 квітня того ж року й Бугогардівським полковником: "... велено ведомства нашего живущих зимовниками и на добычах казаков и их служи елей при которых сколько имеется, которых куреней переписать и прислать в Кош ведомость..." (13). Згідно з останньою, їх тут 373 "с товариством". Цікаво, що обидва полковники наказ виконали не повністю і подали лише дані про кількість власників по куренях, не навівши ні їх прізвищ, ані прізвищ і кількості "служителей". Обмежилися лише загальними підрахунками "с товариством", тобто найманцями, кількість яких, певно, була непостійною і підрахувати яку було неможливо. Згідно з картою Карасьова, площа Протовчанської паланки дорівнювала приблизно 3734 $км^2$. На цій площі 1757 р. розташувалися 218 зимівників. А площа Бугогардівської паланки дорівнювала 20984 $км^2$ і тут було 373 зимівників. Неважко підрахувати, що на один зимівник припадало 17,2 $км^2$, а на 100$км^2$ їх було 6. Відповідно, на один зимівник Бугогардівської паланки припадало 56,2 $км^2$, або 2 зимівники на 100 $км^2$.

Але є певні відомості, що зимівники були розташовані навіть за межами південних кордонів. Так, у листі до кошового атамана від 3 жовтня 1754 р. гетьман К.Розумовський пише: "Присланные от хана комиссары предлагали и требовали чтобы имеющиеся в их границах по Конским водам и по Бугу запорожских казаков зимовки и шалаши разорить, что учинить от российской стороны и обещано..." і далі вимагає дати наказ запорожцям "... о сведении с турецких границ запорожских зимовников и проведении людей в российские границы..." (14)

Майже через 10 років гетьман знову повертається до цього питання і вимагає від кошового "верных сведений... с какого времени и каким именно народом заселяются слободы за рекою Бугом?" В лютому 1764 р. кошовий відповідав, що оселено у цих слободах і городках більш як тисяча поселян і більшість їх - запорожці (15). Щоправда, йдеться тут вже не про хутори, а про слободи і містечка, розташовані досить далеко від кордону і які, мабуть, утворились від окремих зимівників, як це в багатьох випадках було і на власних територіях Війська.

Що ж змушувало запорожців селитись "на земле Турецкой или на границах, в те времена когда всякое водворение надобно было заводить и удерживать с оружием в руках?" (16). На жаль, Скальковський на це відповіді не дає. А як на нашу думку, то це відбувалось через брак зручних незайнятих місць і, можливо, від прагнення уникнути будь-якої влади, навіть влади війська, до якого вони належали.

Як бачимо, південні землі впевнено колонізувались мечем і плугом, хоча стосунки з південним сусідом були досить складними, як це видно хоча б з реєстру "сколько по годам в плену, убито, побрато казаков было: (17)

1749 в плен 4, убито 6, побрато лошадей 20, волов 56, на 216 р.18 к.;

1750 в плен 3, убито 34, побрато лошадей 59, волов 14, на 367 р. 15 к.;

1751 побрато лошадей 19, волов 33;

1752 в плен 14, убито 40, побрато лошадей 133, волов 229, на 587 р. 40 к.;

1753 в плен 3, убито 2, побрато лошадей 31, волов 37".

Згодом плуг почав давати більше, ніж меч, і запорожці вже більше кидались до землі, а не до війни і, мабуть, тому дехто з них намагався уникнути військової служби. І тому 9 лютого 1759 р. з Коша "...сидящим в речке Інгульце і Інгуле зимовниками запорожским казакам крепкий приказ: За прибытием к вам есаула Андрея Порохни имеете от каждого зимовника самим хозяевам доброхотно, куда он господин есаул повелит ничим не отговариваясь следовать. Ежели же вы сей наш приказ принебрежете то имеете быть казнимы непременно" (18). Не важко зрозуміти їх бажання залишитись біля свого майна і пильнувати його, бо кожного, і не тільки на прикордонні, будь-коли могли пограбувати татари, та й не тільки вони. А дбати було про що, як це видно з претензії атамана Криловського куреня Івана Білого, в якого в травні 1771 р. татари "при зимовнике его в речки Інгула выбрали з земли с ям: пашни разного рода четвертей 50 в 200 руб., муки пудов 30 в 60 руб., хату сожгли в 30 руб., 2 дубки и 2 загородки в 40 руб. Итого 360 руб." (19). Як бачимо, багатство чимале і наживати його за тих умов було справою не легкою.

Отже, можна спробувати зробити, ймовірно, дещо упереджені, але досить цікаві висновки. Територія Війська дорівнювала

80555 км², не рахуючи земель, відрізаних під Новосербію і Слов'яносербію і, якщо вірити В.Чернявському, то на кожні 20 км² припадав і зимівник. Щодо окремих паланок, то на прикладі Інгульської і Самарської добре видно, як швидко збільшується тут кількість зимівників, зростає їх щільність, порівняно з центральною Кодацькою паланкою. На жаль, ми поки що не маємо певних даних про кількість зимівників в Орільській паланці і дан' х за 70-ті роки по Протовчанській і Бугогардівській паланках, але й наведені відомості за 50-ті роки свідчать про досить високу щільність розташування зимівників в прикордонній Бугогардівській паланці, не кажучи вже про найбільш засвоєні землі Протовчанської паланки. Землеробством з успіхом займались і на прикордонні, аби тільки якість землі була відповідною, а якщо бракувало зручних і незайнятих місць, то хутори запорожці засновували і поза межами власної території.

Дослідження інших карт, які розпорошені по архівах країни, і їх співставлення з архівними документами, з краєзнавчою літературою, матеріалами археологічних розвідок дадуть змогу більш точно з'ясувати кількість зимівників на всій колишній території Війська. Детальніше з'ясувати ступінь залюдненості запорозьких степів, рівень їх освоєння по паланках і в цілому.

1. *Лясота Е.* Путевые записки. - Одесса, 1873. - С.28, 49.
2. ЦДІА України. - Ф.229, оп.1, спр.240, - арк.4.
3. *Мышецкий С.* История о казаках запорожских. - Одесса, 1852. - С.81.
4. *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. - Киев, 1957. - С.347.
5. ДВІА Росії. - Ф.416. - № 241.
6. *Ястребов В.* В запорожском захолустье // Киевская старина. - Т.13. - С.725.
7. ДВІА Росії. - Ф.349, оп.12. - Д.5032.
8. Там же. - Ф. ВУА. - № 24089.
9. *Козачек Н.Л.* Звіт археологічних досліджень. Історико-культурний заповідник на острові Хортиця. - Запоріжжя, 1990.
10. ДВІА Росії. - Ф. ВУА. - № 24067.
11. *Скальковский А.* История Новой Сечи. - Одесса, 1847. - Т.1. - С.36.
12. ЦДІА України. - Ф.229, оп.1, спр. 28, - арк.196.
13. Там же. - Арк.183.

14. Там же. - Спр.41, - арк.46.
15. *Скальковский А.* Указ. соч. - С.37.
16. Там же. - С.38.
17. ЦДІА України. - Ф.229, оп.1, спр.14, - арк.82.
18. Там же. - Спр.74, - арк.22-23.
19. Там же. - Спр.267, - арк.47.

Олена Хрипко
(Запоріжжя)

Трансформація побуту запорожців на Кубань

Планомірне заселення Кубані почалося наприкінці XVIII ст. після офіційного приєднання правобережних степових районів до Росії. 1783 р. річка Кубань була визнана кордоном Російської держави на Кавказі.

Всі землі, розташовані на Таманському півострові і правобережжі Кубані були пожалувані урядом Катерини II козакам Чорноморського війська, переселення якого на Кубань почалося восени 1792 р. Військо формувалося із залишків запорозьких козаків та інших соціальних верств переважно українського населення.

Цим пояснюється інтерес до вивчення історії та побуту кубанського козацтва, як нащадка запорожців. З метою виявлення козацьких пам'яток заповідником на о-ві Хортиці було проведено дві етнографічні експедиції - восени 1988 р. та влітку 1989 р. В основу роботи покладено польові спостереження учасників експедиції.

Побут кубанців формувався переважно під впливом традицій запорожців, які проживали в західних районах Кубанської області. Населення східних і південно-східних районів (Кавказьке лінійне козацтво) складалося переважно з вихідців з російських губерній. Ці дві групи козацтва до нашого часу зберігають деякі особливості в побуті.

Після земельної реформи 1861 р. активізується процес колонізації краю невійськовим населенням, так званими "іногородніми", які становили 1913 р. вже 57%. Але "іногородні", серед яких були вихідці як з Росії, так і з України, не мали таких стійких традицій, і в подальшому сприймали побут козаків. На

матеріальній культурі кубанців позначилося також тривале сусідство з горцями Північного Кавказу, які були постачальниками бойових коней, легкого військового спорядження.

Кубанське козацтво створило компактну соціальну групу населення. В другій половині XIX ст. тут склалася суспільна форма землеволодіння, великі земельні наділи отримували за військову службу. Через особливі економічні та соціальні умови життя, за відомої замкнутості військового стану, в побуті козацтва тривалий час зберігається традиційна культура, притаманна переселенцям.

До чужих звичаїв і мови козаки ставилися досить зневажливо. За матеріалами перепису 1897 р. рідною мовою російську називали 41,8% населення Кубанської області, українську - 49,1%, що відповідає тодішньому складу населення. У наш час кубанці розмовляють переважно російською мовою, хоч люди старшого віку - здебільшого українською (з характерним кубанським акцентом).

У матеріальній культурі населення Кубані поряд з інтенсивним поширенням міської культури, збереглися традиційні, переважно українські, елементи. Так, наприклад, сьогодні в станицях будують багатокімнатні будинки міського типу. Разом з тим, зберігаються ще й старі хати XIX - початку XX ст., побудовані по типу традиційного українського житла: однокамерні, низькі, з глинобитною долівкою, з чотирискатним солом'яним дахом. Такий будинок зафіксували учасники експедиції в ст.Медведівській, де ознайомилися з документом про його купівлю 1893 р. До нашого часу збереглася традиційна термінолексика окремих деталей житла - стеля, сволок, скриня.

Багато етнічних особливостей збереглося в одязі кубанців. Основу чоловічого костюма складає сорочка з розрізом посередині грудей (порівняно з російською "косовороткою"). Зберігся навіть термін "сорочка" поряд з російським "рубаха" і звичай носити її по-українськи - заправлену в штани. Поясом служить кавказький вузький ремінець із срібним набором і наконечником. Подібний придбаний під час експедиції у мешканця ст.Батуринської Журавля Федора Дмитровича.

Козацькі штани-шаровари вийшли з ужитку. Шилися вони з двох полотнищ тканини - "холош", перегнутих по основі, з'єднувалися вставкою - "мотнею". Широко розповсюджений український крій: вставка з прямокутного шматка тканини - "платка". Інший крій - російський, з вставкою з двох клинів, спереду і ззаду,

побутував рідше. Шаровари шилися на "очкурі", тобто на шнурку. Їх вправляли в чоботи, що було дуже зручно при їзді верхи.

Зимовий одяг кубанців - овечі шуби - довгі, прямоспинні, розширені донизу, з глибоким запахом. Такі шуби ще звуться кожухом. Як ця назва, так і крій шуби свідчить про ідентичність її українському кожуху.

Головним убором у козаків були високі смужкові шапки. На початку XX ст. у моду ввійшли низькі "кубанки", їх і сьогодні залюбки носять чоловіки старшого віку, навіть влітку. У ст.Челбаській було придбано таку кубанку з смужковим прямим бортиком, сукняним дном червоного кольору, який раніше відповідав кольору полку.

У жіночому костюмі збереглося менше традиційних елементів - це сорочка "українського" типу, яка складалася з двох частин - "станка" і "підточки", спідниця на "очкурі", кожухи.

Тісні зв'язки з народами Північного Кавказу позначилися на одязі кубанців, військова форма перейнята у горців повністю: башкет, черкеска, бурка, пояс-ремінець із срібним набором, кинжал.

Важливим етнічним чинником є також прізвища, переважно українські: Сахно, Федоренко, Журавель, Сірко, Короп.

Фольклорні традиції, зокрема народні пісні, весільний обряд, збереглися в побуті, але тенденція до згасання української культурної спадщини очевидна.

Отже, на території Кубані на окремих культурно-побутових ознаках - одягу, деяких традиційних елементів побуту, мові, прізвищах населення простежується переважання етнічних особливостей перших поселенців краю - українців.

Олександр Кириченко, Наталія Соколова
(Запоріжжя)

До питання створення козацького меморіалу на о-ві Хортиця

Турбота про минуле - це турбота і про майбутнє, про збереження цінностей минулого для майбутніх поколінь. Тому сьогодні пропонується створити на о-ві Хортиці архітектурно-етнографічний

ансамбль "Запорозька Січ", який розповів би про історію запорозького козацтва.

Музей-ансамбль - це особливий тип музею, створений на основі збереженого або відтвореного (за винятком наукової документації) ансамблю пам'ятників архітектури, інтер'єра, навколишньої території різного типу споруд.

Складність створення ансамблю полягає майже в абсолютній втраті тих культурних цінностей, які повинні висвітлити дану проблему, а це означає, що йдеться про цілком нове будівництво - створення макету в натуральну величину.

У світовій та вітчизняній практиці архітектурно-відтворювальних робіт час від часу з'являється відтворення споруд, які не збереглися до сьогодення, і в ряді випадків таке відтворення може бути виправдане та вийти за рамки поняття "фальсифікат".

Для відтворення пам'ятників необхідно вивчити всю наявну літературу, архівні документи, проаналізувати старі зображення, опрацювати джерела. Відтворений ансамбль втратить значення оригіналу, але дасть уяву про зниклі пам'ятники і збереже культурну цінність.

Це буде ансамбль, а не музей під відкритим небом, оскільки музей під відкритим небом створюється як зібрання пам'ятників зодчества та складається із об'єктів народної архітектури. В музеях під відкритим небом копії та реконструкції допускаються як виключення, а пам'ятники завозяться з місць на спеціально відведену територію.

Запропонований до відтворення ансамбль буде складатися із сюжетно пов'язаних архітектурно-художніх творів, що нагадуватимуть про історію запорозького козацтва. О-в Хортиця - одне з небагатьох збережених на сьогодні місць, який тісно пов'язаний з козацтвом, тому саме на Хортиці пропонується створити ансамбль "Запорозька Січ". Він повинен максимально повно відобразити побут, політику, військову та господарську діяльність козацтва на різних етапах його існування. В ньому мають бути відтворені такі структурні елементи: а) фортифікація; б) культова архітектура та інтер'єр культових споруд; в) архітектура та інтер'єр будівель козаків; г)архітектура господарських споруд; д) об'єкти ремісничо-торговельної діяльності.

На сьогодні маємо матеріали переважно трьох Запорозьких Січей - Чортомлицької (XVII ст.), Кам'янської (XVIII ст.), Покров-

ської (XVIII ст.). Це документи, плани Січей, археологічні дослідження, праці істориків. Опираючись на наукові дані, ми можемо фрагментарно показати історію Січей та козацтва в їх історичному розвитку.

Львівський філіал інституту "Укрпроектреставрація" опрацював ескізний проект ансамблю "Запорозька Січ", який передбачає будівництво внутрішнього та зовнішнього (передмісця) кошей, форпоста зі сторожевою хатою, зимівника, табору, рибальського гарду.

Внутрішній кіш та передмісця передбачається замкнути оборонними укріпленнями - валом єдиного типу (пропонується Чортомлик) з зовнішньої сторони валу, з внутрішньої сторони укріплення, передбачається методом вирізки показати різні типи - частоколи, плетені коші, кам'яна кладка, що проілюструє фортифікаційне мистецтво запорозьких козаків на різних Січах і в різні періоди.

У даній концепції ми розглянемо тільки внутрішній кіш. Площа його - 22500 *м*^{2}, діаметр 140 *м*. Нараховує 24 об'єкта. Домінантою коша буде церква - перший об'єкт першої черги ансамблю. Пропонується відтворити цєркву на матеріалах відомої церкви Петра Калнишевського (1773) з с.Пустовійтівки Сумської обл. Це трибанна культова споруда, типова для культового зодчества України XVII-XVIII ст. Крім демонстрації інтер'єру, церква призначена для функціонування по великим релігійним святам - Різдво Христове, Богоявлення, Пасха, Трійця, Покрова Пресвятої Богородиці - храмове свято запорозьких козаків.

З історичних джерел нам відомі предмети, які повинні бути показані в інтер'єрі. Ризниця церкви описана істориками Д.Яворницьким, П.Короленком, протоїреєм Григорієм Крем'янським. Ескізний проект передбачає будівництво 9 куренів з 9 курінними скарбницями, але сьогодні ми можемо відтворити курені Чортомлицької (1), Кам'янської (2) та Покровської (2) Січей. Для інших передбачається резервація території у зв'язку з результатами археологічних розкопок та подальших досліджень.

Щоб відтворити життя рядового козацтва, в куренях необхідно показати інтер'єр. В тих куренях, про інтер'єри яких даних не маємо, пропонується розмістити адміністративний корпус для наукових співробітників та екскурсоводів, фондосховище та виставочний зал етнографічних матеріалів. Курені ансамблю розташовуються в хронологічному порядку та відповідно їх

місцеположенню оборонним спорудам. Так, наприклад, курені Кам'янської Січі повинні будуватись супроти вала, де вирізано фрагменти кам'яної кладки - характерний фортифікаційний елемент саме Кам'янської Січі.

Курені на Базавлуці являли собою хати, які "они (козаки) обычно называли кошами, сделанные из хвороста и накрытые от дождя конскими шкурами". Нема відомостей щодо інтер' єру, тому доцільно розмістити тут виставочний зал, в якому будуть виставлені етнографічні матеріали, пов'язані з запорозьким козацтвом.

Курінь Чортомлицької Січі являв велику хату 31х6 *м*. Гравюра Щирського зображує хати каркасної конструкції, криті очеретом. Двері розташовані з торця. Опис інтер'єру відсутній. Дане приміщення призначене для адміністративного корпусу.

Курінь Кам'янської Січі розміром 12х6 *м*. З археологічного звіту А.Сокульського (1974) відомо, що стіни та днище куреня не мали обмазки. Стіни заглиблені в землю на 1,5 *м*, підлога дерев'яна, простелена тесаними колодами. Сіни куреня 3,25х1,45 *м*, глибина підлоги від входа сіней - 0,9 *м*. Дах плоский, однобокий, зорієнтований в сторону Дніпра, критий дерном. Опорні стовби, які тримали дах, діаметром 20-22 *см*, вкопані на 1,38-1,5 *м* від поверхні. Кути куреня округлі крім південно-західного - прямого. Площа куреня - 80-90,5 $м^2$, або 70-80 $м^2$. Наземна частина складалась з плетеного хмизу, поверхня обмазана. В курені Кам'янської Січі пропонується розміщення фондосховища.

Про курені Покровської Січі є багато довідок. Пропонується відтворити два об'єкти розмірами 31х5 *м* та 9х4 *м*, обидва для демонстрації інтер'єрів, оскільки є їх різні описи за С.Мишецьким, Д.Яворницьким та ін. Курені Нової Січі робились з рубленого та різаного дерева. Було чотири великих квадратних вікна в довгій стіні, одні низькі двері з напівкруглою перекладиною та різьбленими лутками по боках, зверху трьохярусний дах з дранки.

Для куренів Хортицької, Томаківської, Олешківської Січей на території ансамблю резервуються місця. Крім церкви, куренів та курінних скарбниць необхідно відтворити інші об'єкти, властиві Запорозьким Січам. Всі ці об'єкти будуть розташовані за церквою. В них передбачається демонстрація інтер'єру.

На жаль, поки що не виявлені архітектурні особливості січової школи. Відомо, що вона існувала з часів Чортомлицької Січі. Про

це свідчать історики А.Рігельман, Д.Яворницький, О.Скальковський, В.Голобуцький.

З історичних джерел відомо, що пушкарня була великим льохом, де зберігалась зброя та знаходилась військова в'язниця.

В історіографії існує думка, що на ранніх Січах кошовий отаман проживав разом з рядовими козаками, а на останній Січі запорозька старшина почала будувати собі на Січі окремі хати. Суперечливі довідки повідомляють нам історики О.Скальковський та В.Голобуцький. На думку першого, "дом кошевого был простая поселянская изба без роскоши и излишеств, даже без кладовой". В.Голобуцький по-іншому описує хату останнього кошового отамана Петра Калнишевського, спираючись на архівні документи.

Довідки щодо кошової канцелярії суперечливі. А.Кащенко твердив, що вже під час перебування Е.Лясоти на Базавлуці 1594 р. працював писар та існувала канцелярія. О.Рігельман кажучи про Нову Січ, повідомляє, що "войско учрежденной канцелярии у себя не имело, письменных дел у них в войске и о древности записок никаких не имелось". Враховуючи обставини необхідно відновити пошук нових матеріалів.

В історичних працях Д.Яворницького та О.Скальковського є довідки про наявність будинку духовенства на Чортомлицькій та Покровській Січах. Г.Спаський стверджує, що поблизу церкви знаходились два будинки для ченців, які відправляли богослужіння. В одному з них жив архімандрит, який тимчасово приїжджав з Київського або Межигірського монастирів.

Відведена під територію внутрішнього коша площа, дозволяє розмістити 24 об'єкти. Внутрішній кіш буде мати чотири вежі, дві з яких будуть використовуватися як вхід та вихід для відвідувачів. Для функціонування об'єктів внутрішнього коша необхідно підвести комунікації - освітлення, сигналізацію, опалення, водопостачання, телефонізацію та ін.

Зовнішній кіш або передмістя, має площу 20600 $м^2$, на якій планується розміщення 34 об'єктів: майстерень, відтворених на історичному матеріалі. Враховуючи загальну площу та кількість об'єктів ансамблю, прогнозуючи екскурсійні маршрути для майбутніх відвідувачів, можна зробити припущення, що він буде обслуговувати на рік близько 2 млн. чоловік.

Вартість робіт по відтворенню всього архітектурно-етнографічного ансамблю "Запорозька Січ" - 13 млн.крб. в цінах 1990 р.

Будівництво архітектурно-етнографічного ансамблю стане першим етапом перетворення в життя ідеї створення на о-ві Хортиці Козацького Меморіалу.

Алл. Журба
(Дніпропетровськ)

Запорозькі клейноди в колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького

Клейнодами або клейнотами, від німецького kleinod, польського kleinot - дорогоцінна річ або коштовність, запорозькі козаки називали військові знаки та регалії. Але що ж саме розумілося під цими військовими знаками? Відповідь на це питання дає, насамперед, український літописець С.Величко. Під 9 квітня 1648 р. сказано: "По якой елекціи (після прибуття Б.Хмельницького в Микитинську Січ), зараз от кошевого послан до скарбниці войсковой писарь січовий з нісколькома атаманами курінними и иним значним товариством, взявши там и принесши в раду клейноти войсковіи тії прето посланніи в скарбниці бывши и клейноти приказанніє взявши, вскорі принесли до рады и вручили их зараз Хмельницькому. Клейноти зась именно были тіи: корогов королевская.., бун .ук, тоже велце модній, з позлацістою галкою и древцем, булава срібная позлоцістая.., печать средная войсковая и котли новіи мідніи великіи з добашем; к тому теж и три штуки армат полевих з достатком пороху до них и куль, з арматами и пушкарами" (1).

У грамоті про запорозькі клейноди, даній імператрицею Катериною II запорозьким козакам 6 лютого 1763 р. читаємо: "Именным нашим указом сего 1763 года, февраля 6 дня, повелено в знак к войску запорожскому нашего императорского благоволения и высочайшей милости тому войску по прошению их дать войсковые клейноты, яко-то: булаву, знамя, бунчук, печать, пернач, литавры, значки, трости" (2).

Тут знаходимо три нові знаки: пірнач, значки й палиці, проте не названо гармати. Історик С.Мишецький, який перебував у Січі з 1736 по 1740 рр. знаком кошового вважає не булаву, а палицю,

"в котрій кошового вся честь полягає" (3), так само зображений кошовий отаман і в літописі Рігельмана (4).

Клейноди вперше були надані Війську Запорозькому ще польським королем Стефаном Баторієм як знаки незалежного становища низових козаків від польського уряду. "В літо 1576 за Стефана Баторія короля польського козаки в лучшій еще строй учинени... Видя у козаков мужество великое и з татари на бранех, постави им гетмана и присла им корогв, бунчук и булаву и на печати герб рицер з самопалом и на голові перекривлений армат и всяких военных припасов" (5). Згодом клейноди жалували козакам і російські царі: 1708 р. Петро І, 1734 р. - Анна Іоанівна, 1763 р. - Катерина ІІ. 1727 р., коли мав відбутися вибір гетьмана, старшина несла урочисто "клейноти гетьманські" - булаву, бунчук, корогву, значок і печать - несли з великою пошаною - на подушках, тафтою червоною укритих (6).

Так само й нижча старшина мала свої відзнаки: полковник - пірнач, корогву і значок, сотник - корогву. Отже, за клейноди цілого війська вважали гетьманську булаву й бунчук, печатку, корогви, бубни і труби, деколи також і козацьку "гармату", тобто артилерію.

Кожен із клейнодів належав лише певній особі із запорозької старшини. Булаву давали гетьману або кошовому, він тримав її в правій руці під час військових рад, з чого склалася українська приказка: "до голови треба булави". Прапор чи корогва дарувалися всьому війську, але носив її хорунжий; бунчук - кошовому, але носив його бунчужний або бунчуковий товариш, який тримав його під час походу над головою отамана; військова печатка - військовому судді; курінна чи паланкова печатка - курінному отаманові чи паланковому полковнику; пірнач або жезл - полковникові, котрий носив його у себе за поясом і часом вручав його мандрівникові, що проїжджав запорозькими степами, для його повної безпеки в дорозі; литаври - всьому військові, але перебували в завідуванні довбиша або политаврника; значки для всіх тридцяти восьми запорозьких куренів - у завідування військового пушкаря. Всі ці клейноди, за винятком палиць до литавр і військових гармат, запорожці зберігали або в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці, звідки їх виносили лише за особливим наказом кошового отамана перед загальною радою; палички до литавр завжди зберігалися в курені військового довбиша, а всі гармати - у

артилерійському цейхгаузі чи січовій пушкарні, під опікою особливого старшини-пушкаря (7).

Булава була відзнака гетьмана з найдавніших часів. Вже 1581 р. запорожці віддають новому гетьманові Самійлу Зборовському до рук булаву зі словами: "Подаємо тобі цю відзнаку перших гетьманів цього місця, що нам щасливо, з доброю славою наказували". Булавою називалася срібна позолочена, часом прикрашена коштовним камінням куля, насаджена на металеву чи дерев'яну (горіхову) палицю, гладенько обстругану. Як виглядала булава, бачимо на портретах гетьманів від П.Сагайдачного до К.Розумовського.

Бунчук - це також відзнака гетьмана. Це палиця більш як 3 *м* завдовжки, закінчена металевим "яблуком", з-під якого звисало кінське волосся.

Комишина - палиця з комишу, правила також за відзнаку гетьмана в часах перед Хмельниччиною. Відзнакою полковника була спершу теж булава. Під Львовом 1648 р. всі полковники мали "золотисті булави". Пізніше полковнича відзнака зветься пірначом, або шестопером. Він має шестигранний наконечник. Можливо "шестопер" походить від шістьох пер, які насаджували колись на пірнач. Порівняно з булавою пірнач був меншого розміру.

Печатка запорозького війська була округла, спершу меншого, пізніше більшого розміру. Наприклад, печатки Б.Хмельницького мали розмір 32-37 *мм*, одна печатка Розумовського - 87 *мм*. Посередині було зображення козака у кунтуші з рушницею. Тільки на печатках І.Брюховецького та М.Ханенка козак у правій руці тримає спис. На печатках до XVII ст. був напис: "Копия Войска запорозького", під польською владою - "Печать Войска Его Королевской Милости Запорозкого", під владою московського царя - "Печать Царского Величества Малой Росіи Войска запорозкого" (деколи в іншому порядку).

Окремі печатки мали деякі військові органи - наприклад, військова канцелярія та суд. Різні запорозькі паланки мали свої печатки з різними знаками, такими як: коні, олені, птахи, шаблі, списи, стріли та ін.

Литаврами називалися спочатку залізні, а потім срібні котли з натягнутою на них шкірою із дерев'яними паличками для ударів.

Армати, або гармати й мортири - мідні, залізні, стягнуті обручами, невеликі, переважно польського, російського та турецького виробництва.

На жаль, нині не так легко встановити, які ж саме були клейноди у Дніпропетровському музеї за часів Д.І.Яворницького та в повоєнні часи. Складність полягає у відсутності певного документального матеріалу. Але дещо вдається з'ясувати. Наприклад, за перший рік роботи Д.Яворницького на посаді директора музею, тобто за 1905-1906 рр. у музей надійшло 73 експонати періоду козацтва, із них 1 клейнод. Це - комишина кошового Пилипа Федоровича Лантуха. Цей унікальний експонат інкрустований дорогоцінним камінням, очевидно втрачений під час війни 1941-1945 рр.

Комишина кошового отамана Пилипа Федоровича Лантуха, померлого на 101 році життя в Самарському монастирі Новомосковського повіту. Комишина прикрашена сріблом з черню, наконечником. Цей експонат має номер 626. На верші комишинки зображено дві постаті селян, дерева з широкими кронами. Загальна довжина комишини 120 *см*, висота навершя 4 *см*, довжина наконечника 13 *см*. За інвентаризацією 1948 р. цей експонат був уже без оздоблення дорогоцінним камінням, про які згадувалось 1907 р.

Нині в музеї Д.І.Яворницького зберігається оригінал - булава польська XVI-XVII ст. (ДІМ № 1-218, 0-260 КП-39538). Вона складається з кругляка та палиці. На кулі зображено, з одного боку, чоловічий портрет дуже схожий на портретне зображення Яна Казиміра, з другого, одноголовий орел з простягнутими крилами. Сама палиця прикрашена рослинним орнаментом, виготовлена із міді та срібла. Загальна довжина 43 *см*, діаметр яблука 8 *см*. Інвентаризація відбулася 1948 р.

Булава (копія) запорозька (0-259 КП-2382). Виготовлена із заліза, інкрустована бірюзою, прикрашена рослинним орнаментом. Загальна довжина 54 *см*. 1951 р. передана Львівським історичним музеєм із колекції Підгородецького замку. Копія з оригіналу кінця XVII ст.

Булава 14-гранна (1-383 0-257 КП-39536). На верхній грані зображення Петра I з надписом: "России царь Петро Алексеевич повелитель всея". На чотирьох бокових гранях зображено герб Росії; останні грані прикрашено рослинним орнаментом. Сама па-

лиця булави мідна з погрудним зображенням воїна. Булава Росії подарована запорозьким козакам. Датується першою чвертю XVIII ст. Виготовлена з міді, загальна довжина 46,3 *см*, діаметр кругляка - *5 см.*

Печатка (№ 13526 КП-61803 хр.15) з надписом "Вільне козацтво січового коша". Кругла, відлита з міді без дерев'яної ручки. Різьблення. Кінець XVIII - початок XIX ст.

Печатка (№ 13528 КП-61805) Дунайського козацького війська. Кругла з російським двохголовим орлом і гербовим щитком, на якому зображено вершника на коні. Ручку втрачено. Залізо, різьблення. Кінець XVIII - початок XIX ст.

Печатка запорозька XVIII ст. (№ КП-67398 Е-896) має восьмикутну форму. В центрі - прямокутник геральдичного типу, по краю печатки кромка. Ніжка печатки фігурна з петелькою, в яку протягнутий шовковий шнурок чорного кольору.

Печатка XVII-XVIII ст. (1-2641 КП-61023). Виготовлена з міді, діаметр 2 *см.* Подарована музею О.І.Близнюченком 1927 р.

Печатка козацька XVIII ст. (№ А 9420 КП-64820) у вигляді обручки з печаткою), діаметр 2,2 *см.*

Литаври (бубон) запорозькі (№ 13744 КП-2399). Виготовлені з міді та шкіри у XVIII ст. Передані в музей із Львівського музею за наказом № 1042 1951 р.

У залі № 2 історичного музею ім. Д.І.Яворницького є корогва XVIII ст. - гордість музею (ДІМ № 1663). Це довга і вузька корогва з двома гострими кінцями, з коричневого шовку, вкрита стилізованими квітками та листям східного стилю і роботи. Олійною фарбою намальовані півмісяць та дев'ять восьмикутних зірок, що ніби розсипалися по небу. По краям корогви написи. Праворуч: "1772 года" (біля держака) "марта 10", вгорі "дня С.С. з В.В.", упоперек: "З.Ф.С.С." Розшифрувати ці букви не вдалося. Можливо, що це назва паланки, куреня, або ім'я кошового чи іншого представника старшини. Іноді фірма, що виготовляла подібні тканини, залишала відомості про себе, але, на мою думку, літери для цього занадто великі. До речі, саме про цю корогву давали письмове пояснення та зображення Є.Ленц (8) та М.Макаренко (9), які писали про те, що ініціали на корогві розкрити не пощастило. Один з гострих кінців корогви майже наполовину відрізаний. Розмір 58х284 *см.* Інвентаризовано цей експонат 30

грудня 1947 р., реставровано в Ермітажі 1971 р. Коли і за яких умов потрапив до музею документальних даних не збереглося.

У залі № 2 є копія з прапора, подарованого 1763 р. запорожцям Катериною II. Оригінал зберігається в Ермітажі. Розмір копії 150х200 *см.* ДІМ Х-1039 КП-7317. Надійшов 5 жовтня 1960 р. Акт № 303, виготовлено художниками Ленінградського живописно-скульптурного комбінату Д.Латуговим та В.Гавриловим. Опис прапора: форма прямокутна, по краю напис золотими буквами: "Сие знамя в войско ея Императорского Величества запорожское низовое сделано коштом пехоты воюющей того же войска по Черному морю, також по рекам Днепру и Дунаю". В нижній частині прапора зображено великий військовий корабель, трищогловий, дводечний, з каютними ілюмінаторами, 14 великими й 6 малими люками для морських гармат, військовим прапором, якірним значком, двома мотузяними драбинами й трьома розпущеними прапорами на кожній із щогл.

Праворуч - в кутку - архістратиг Михаїл, ліворуч - Ісус Христос з зірками навкруги.

На кораблі повно запорожців, які підняли голови вгору і з здивуванням дивляться на спасителя, що з'являється з хмар з правого кутка прапора і їх благословляє. Типові обличчя та одяг, характерні деталі репрезентують цю хоругву як виняткову важливу пам'ятку. Поблизу середньої щогли стоїть поважна постать, піднявши голову догори. Через ліве плече на золотому ланцюжку висить ладунка. Позаду стоять два запорожці в шапках. Ліворуч - запорожець в шапці, отороченій сірим смушком, за ним - запорожець в багатому жупані, підперезаний червоним поясом з золотою застібкою. Лівою рукою він тримає ефес шаблі, а правою міцно обхопив щоглу. Біля середньої щогли запорожець показує правою рукою на чудесне явище, обличчя він повернув до запорожця, про якого вже згадувалося. Цей запорожець вдягнений в малиновий одяг і підперезаний синім поясом, за яким у нього заткнута рожева хустка. Біля щогли - два запорожця: в малиновому та блакитному жупанах зі списами в руках. Під драбиною, що веде на щоглу, стоїть запорожець, який тримається правою рукою за щоглу. Внизу перед цією групою молодий запорожець в жовто-зеленому одязі із списом в правій руці.

На першому плані спиною до глядача, повернувши голову праворуч, літній запорожець в синій одежі і брунатних шароварах.

Далі - запорожець в білій сорочці, синіх шароварах, підперезаний червоним ремінним поясом. Він тримає в правій руці списа, а в лівій - невідому річ, що формою нагадує трикутник. Крім цих постатей, в лівій частині галери знаходиться ще декілька запорожців, чий одяг не менш цікавий.

Якщо гармати також вважати за клейноди запорожців, то нині в музеї є 13 гармат (ДІМ: 0-73, 0-50, 0-72, 0-74, 0-76, 0-640, 0-78, 0-641, 0-639, 0-75, б/н, 0-638,0-77).

Вибірковий опис деяких з них.

0-72 КП-39410. Мортира бронзова XVII ст. Калібр - 400 *мм*, висота 9 *см*. Знайдена на о-ві Хортиця. Передана в музей з колекції О.М.Поля.

0-75 КП-39413. Гармата бронзова XVIII ст. Прикрашена рельєфними поперечними смугами. Зверху напис: "САУРО4". Поруч з запальним отвором літера "В". Інвентаризовано 1948 р.

0-76 КП-39414. Гармата кована, російського виробництва XVII ст. Знайдено на дні р.Дніпра поблизу о-ва Хортиця 1872 р. З колекції Д.І.Яворницького.

0-861 КП-21228. Мортира салютова. Бронза. XVIII ст. Знайдена у с.Всесвятському Новомосковського р-ну на городі В.І.Калюжного в січні 1972 р.

0-50 КП-39393. Гармата запорозька чавунна. XVII ст. Відколота казенна частина ствола. Довжина гармати 91 *см*, діаметр ствола 9 *см*. Знайдена у с.Старі Кайдаки Солонянського р-ну Дніпропетровської області під фундаментом запорозької хати. Запис в інвентарній книзі зроблений 1966 р.

1. Цит. за: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. - Львів, 1990. - Т.1. - С.169.
2. *Эварницкий Д.И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. - Спб., 1888. - С.183.
3. *Мышецкий С.* История о козаках запорожских. - Одесса, 1852. - С.37.
4. *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России. - М., 1847. - Приложения - № 26.
5. *Грабянка Г.* Летопись. - Киев, 1854. - С.21.
6. Історія українського Війська. - Вінніпег, 1953.
7. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. - С.171.

8. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи возрождения. Часть 1. Собрания оружия / Составил Э.Ленц. Спб., 1908. - С.67.
9. *Макаренко М.* Запорозькі клейноди в Ермітажі. Корогви. - К., 1924. - С.13.

Марія Дмитрієнко, Тетяна Балабушевич, Олена Маркова
(Київ)

Проблеми козаччини в Атласі історії України

Перед авторами Атласу історії України постала проблема розробити як серію спеціальних карт, так і систему показників для багатопланового відтворення подій та явищ, пов'язаних з козацтвом, формуванням його території в різні часи.

Автори Атласу прагнули визначити території, освоєні українським козацтвом, процеси створення Української козацької держави та зміни її теренів впродовж XVII-XVIII ст., полковий устрій і зміни в ньому, розміщення усіх запорозьких січей, селянсько-козацькі повстання, в тому числі участь козацтва у війнах під проводом С.Разіна, О.Пугачова, їхні зв'язки з гайдамацьким та опришківським рухами, всі події Визвольної війни 1648-1654 рр. - місця битв, просування військ, протистояння козаків агресії Кримського ханства та султанської Туреччини, зокрема, і разом з російськими військами, дипломатичні зв'язки держави Б.Хмельницького.

Серед різнопланових і дуже важливих проблем історії українського козацтва, про які майже не згадують ні публіцисти в ювілейних статтях та виступах, ні науковці, є питання територіального поширення козацького устрою. Вивчення цих питань припинилося після опублікування відповідних праць Д.І.Яворницького, Д.І.Багалія, І.П.Крип'якевича, М.С.Грушевського.

Ця неувага до розмірів козацької території призвела до того, що й нині найчастіше досліджують лише Запорозьку Січ (невідомо, зрештою, яку з багатьох), або лише запорозьке (низове) козацтво.

В той же час, якщо просто не забувати здавна відомі речі, досліджені попередниками, то варто вивчати і популяризувати історію козацтва на всіх теренах - від його колиски на о-ві Хортиця - до досліджених І.П.Крип'якевичем меж Української козацької держави Б.Хмельницького і далі - зміни і розвиток козацьких теренів аж до ліквідації полкового устрою протягом VIII ст.

Невивченість в повному обсязі цих питань веде до прямого замовчування принаймні трьох важливих моментів історії козацтва - його ролі в освоєнні величезних теренів сходу і півдня України, впливу козацького громадського устрою, елементів буржуазної революції у Визвольній війні на подальшу економічну та соціальну історію України, і, врешті, до ігнорування і заперечення процесу формування на той час Української держави з чітко визначеною і організованою територією.

Українське козацтво, що зародилось на півдні Київщини, а також в дніпровських плавнях за порогами, від початків існувало як городове, досить швидко визнане польсько-литовською владою, про що, зокрема, свідчить привілей Стефана Баторія від 1578 р., і низове, яке, власне, відмовило в покорі та владі своїм городовим сусідам.

Спалах Визвольної війни, як наслідок рішучої антиукраїнської і антиправославної політики уряду Речі Посполитої в середині XVII ст., коли майже всі верстви українського населення (крім окатоличеної шляхти та уніатського духовенства) були зацікавлені у ліквідації колоніального режиму, привів до тимчасового об'єднання всього козацтва. Про це дбав і сам Б.Хмельницький, під наглядом якого 1649 р. придніпровські полки були організовані так, аби частина їх стояла на лівому, а частина - на правому березі Дніпра. В ході Визвольної війни і аж до Андрусівського перемир'я 1667 р. існувала більш-менш єдина територія козацької держави, терени якої щоправда, зазнавали змін. Якщо на час Зборівської угоди під юрисдикцією гетьмана знаходилася територія трьох воєводств - Київського, Чернігівського і Брацлавського, причому фактично під час проведення делімітації вона збільшилася, то після трагічної битви під Берестечком влітку 1651 р. Б.Хмельницькому довелось тимчасово погодитись на зменшення своїх теренів до меж Київського воєводства. Це речі відомі, але чомусь наші підручники і навіть наукова література замовчує той факт, що на час Переяславської ради 1654 р., внаслідок ряду блискучих перемог козаць-

кого війська, зокрема битви під Батогом на Поділлі в травні 1652 р., козацька територія не лише знову охопила межі Брацлавського воєводства, але простягнулась далі на захід, у Поділля до містечка Калюса над Дністром. Щоправда, на півночі вона знов зменшилась. Ніхто не пише і не згадує також (з часів академіка І.П.Крип'якевича) про збільшення козацької території після Переяславської ради за часів московсько-польської війни 1654-1667 рр., коли, хоч і не на довгий час, виникли Турово-Пінський, Білоруський, Волинський, Подільський, Могилівський полки. Отже, під булавою Б.Хмельницького на час його смерті 1657 р. перебувала величезна територія, дослідження якої було розпочато лише І.П.Крип'якевичем та частково А.Г.Слюсарським. На середину XVII ст. побудову Української козацької держави було практично завершено. В її межах сформувався адміністративно-територіальний поділ на полки, кількість яких в різні часи змінювалась. На час смерті Б.Хмельницького її терени сягали від річок Стир і Горинь на заході до старих кордонів 1648 р. Російської держави на сході, на півночі ця територія доходила до міст Турова та Висоцька, на півдні - кордонів Кримського ханства.

Андрусівське перемир'я і політичні негаразди всередині козацтва та його старшини привели до розколу козацької держави на окремі частини - Гетьманщину або Лівобережжя (часом з певною частиною теренів і на правому березі), Правобережжя, яке мало залишитись у складі Речі Посполитої, з чим не збиралося погоджуватись козацтво, і запорозькі землі, що стали кондомінімумом Росії та Речі Посполитої на два роки і були визнані за Росією Вічним миром 1686 р.

Крім цих трьох теренів вже з початку XVII ст. формується генетично пов'язаний з основною козацькою територією полковий устрій на Слобожанщині. Що ж до Правобережжя, то залишене на поталу Речі Посполитій козацтво продовжує боронити своє існування і козацький устрій. Історія правобережних полків ще потребує ретельного дослідження, але відомо про існування козацького устрою і за тяжких умов турецької окупації 1672-1699 рр., і величезних теренів визвольного руху під проводом С.Палія.

Отже, відзначаючи 500-річчя українського козацтва, слід пам'ятати про існування не лише ряду Запорозьких січей, і навіть не тільки про "Вольності Війська Запорозького", а про наявність двох козацьких регіонів - городового і низового напередодні Виз-

вольної війни (безумовно, що варто дослідити ще і козацьку колонізацію середньої частини Лівобережжя, припинену захопленням цих теренів князем Яремою Вишневецьким та формуванням сумно відомої Вишневеччини з центром у Лубнах). Потребують докладного дослідження і зміни козацької території від 1649 до 1667 рр. та кількох районів в подальші часи - Гетьманщини, запорозьких земель, окремих козацьких регіонів Правобережжя і формування козацького устрою на Слобожанщині.

Розуміючи величезне значення історії козаччини, в тому числі малодосліджених або замовчуваних аспектів, укладачі Атласу прагнули приділити всім цим проблемам належну увагу. В результаті козацьку проблематику відображено у багатьох картах Атласу на нових засадах, а не так, як широко говорять і пишуть деякі наші критики, посилаючись в основному на застарілі опубліковані більш як 10 років тому, списки карт.

Багаторічна робота по створенню Атласу, в якій взяли участь вчені Інституту історії України АН України та інші наукові центри республіки вже сьогодні компрометується в ряді друкованих видань без обізнаності з дійсним станом справ, тому дозволимо собі зупинитися на висвітленні історії козацтва в нашому Атласі.

На карті "Адміністративно-територіальний устрій 1569-1648 рр." показані терени, заселені козаками, полкові міста станом на 1648 р., Запорозькі Січі, що існували за цей період: Хортицької, Томаківської, Базавлукської, Микитинської.

Наступна карта "Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр." укладена на підставі роботи академіка І.П.Крип'якевича "Студії над державою Богдана Хмельницького", опублікованої ще в Записках наукового товариства ім Т.Г.Шевченка та його статей, поданих в збірнику "Історичні джерела та їх використання" (1964, № 2), де вміщено картосхему. Карта також відображає результати багаторічних досліджень проблем Визвольної війни Ф.П.Шевченком та В.С.Степанковим. Формування території козацької держави, являє собою значний крок вперед порівняно з усіма опублікованими на цю тему картами. Її доповнено схемою дипломатичних зв'язків Б.Хмельницького, включеною на підставі досліджень Ф.П.Шевченка та публікації В.І.Сергійчука у "Дзвоні" (1989, № 12).

Дуже цікавою і по-справжньому новаторською є карта адміністративно-територіального устрою українських земель 1654-

1700-х років. На ній, вперше як в історіографії, так і в картографії, представлено кордони всієї держави Б.Хмельницького, а також зміну козацької території на кінець XVII ст., в тому числі заселеність Слобожанщини на цей період і полки, що існували там. Карта відбиває і територію Правобережної України, захоплену Туреччиною внаслідок Бучацької угоди 1672 р., а також стан кордонів полків Гетьманщини на 1700 рік.

Автори і упорядники Атласу вважали за необхідне звернути увагу на значні території, освоєні запорозьким козацтвом на півдні України. Як відомо, в останні часи певні кола півдня України активно наголошують на суто імперському та історично хибному терміні "Новоросія", свідомо перебільшуючи роль російського царизму і особисто Катерини II в освоєнні цих земель, використовуючи сепаратиські настрої серед населення цих територій. В зв'язку з цим укладачі Атласу визнали за необхідне підготувати окрему карту запорозьких земель, де показали генезу цих територій з часів виникнення козацтва аж до 1775 р. На карті показано всю козацьку територію від історичної річки Синюхи на заході до Кальміуса на сході, від Трахтемирова на півночі і Очакова на півдні, де діяло, захищаючи ці землі і колонізуючи його, українське козацтво впродовж 300 років до того, як ці землі з волі російської імператриці почали називати "Новоросією". На підставі великого масиву даних (історіографії та неопублікованих актових, наративних та картографічних джерел) показано зміни козацької території, визначеної в перших відомих привілеях Стефана Баторія, кордонів Запорожжя та Андрусівським перемир'ям 1667 р., Вічним миром 1686 р., його терени між Росією, Річчю Посполитою та Туреччиною і Кримським ханством на кінець XVII ст. за мирною угодою 1705 р., за Прутським договором 1711 р., угодами між Росією та Туреччиною 1742,1774 рр., а також зменшення території Запорозьких вольностей внаслідок заснування на освоєних козаками територіях Новосербії, Слов'яносербії, Новослобідського козацького полку, і пізніше першої Новоросійської губернії 1764-1783 рр. та Катеринославського намісництва 1783-1796 рр. На цій карті, зокрема, показано місця Олешківської та Кам'янської Січей в 1709-1734 рр., а також територіальні втрати Росії після невдалого Прутського походу Петра I, коли йому довелось відмовитись не лише, як це досі пишуть, від Азова та "городков на Дніпрі", але, фактично, від величезної території між Приазов'ям. Кордон між Росією і Крим-

ським ханством внаслідок цієї військової невдачі відійшов різко на північ і був прокладений аж до 1740 р. між річками Самарою та Ореллю і проходив, зокрема, через Бахмач. Таким чином, була втрачена територія, приєднана в результаті як Азовських походів Петра І, так і спільних походів козаків з армією Шереметьєва. Цей факт не лише негативно відбився на освоєнні цієї території, але й створив умови для серії турецько-татарських нападів на українські землі в першій половині XVIII ст. Згадана карта показує також всі відомі відомства (території) козацьких паланок на Запорожжі і навіть засновану наприкінці існування запорозьких вольностей Комісарівську паланку.

Зміни в кордонах запорозьких земель, як і решти політичних змін на українській території, показано також на врізці до карти адміністративно-територіального устрою у XVIII ст. На ній відбито кордони Правобережних полків на 1711 р., Гетьманщини - на 1782 р., Слобожанщини - на 1765 р., запорозьких земель - на 1775 р.

Цими основними картами показ козацької проблематики не вичерпується. Власне, вся розповідь про історичні події в Атласі ведеться на картах, що відбивають адміністративний устрій української території на цей період. Отже, всі тематичні карти, що стосуються періоду існування козацьких територій, тією чи іншою мірою її відтворюють. Це стосується, зокрема, карт визвольного руху та соціальної боротьби XVII-XVIII ст. (3 карти), боротьби з турецько-татарською експансією (2 карти), карти шкіл на Лівобережжі 40-х років XVIII ст., боротьби зі шведською навалою та багатьох інших.

Варто згадати ще один аспект. Одним з важливих напрямів Атласу є показ не лише соціальної, але й економічної історії. Ще мало досліджена сторінка (крім деяких робіт В.М.Модзалевського, А.Г.Слюсарського, В.Й.Борисенка та О.І.Путра) - розквіт козацьких ремесел і промислів на Лівобережжі та Слобожанщині у другій половині XVII-XVIII ст. Цей процес вимагає ще детального розгляду і оцінки, але його наявність безперечна, і цей факт також відбито на картах Атласу історії України, присвячених ремеслам і промислам України другої половини XVII-XVIII ст.

Отже, серед багатопланової і складної проблематики козацької історії, неабияке місце має зайняти її вивчення в історично-географічному плані. Певний, досить вагомий доробок вже зробили наші попередники. Значним кроком у вивченні цих проблем ста-

нуть карти Атласу історії України, які не тільки підсумовують наявний рівень дослідженості проблеми, але й узагальнюють значну роботу істориків і картографів, проведену за останні роки. Звичайно ж, не всі аспекти і деталі козацької історії розкрито на картах Атласу. Карта, як результат досліджень, завжди відбиває стан розробки проблеми. Тому на наших картах відбито, зокрема, зміни кордонів лише на найважливіші дати, а не впродовж усієї історії козацтва. Масштаб Атласу і стан дослідженості не дали можливості показати поділ полків на сотні і кордони між сотнями, немає праць і не висвітлено поки що джерельно внутрішній поділ запорізьких земель до 1709 р. Ці та інші прогалини, які ще будуть заповнені в ході подальших досліджень, в тому числі і завдяки представленим на нашу конференцію доповідям. Сектор історичної географії та картографії інституту в своїй подальшій роботі врахує нові дані, що з'явилися в період завершення роботи над Атласом історії України, так і під час підготовки нового доопрацьованого і розширеного видання Атласу історії України, концепцію якого ми нині розробляємо. В ньому, зокрема, передбачається і значно ширший та багатоплановий показ всієї української етнічної території, включаючи і козацькі терени.

Ірина Іллічова
(Запоріжжя)

Нові документи з історії чорноморського козацтва

У багатовіковій історії запорозького козацтва є чимало недостатньо вивчених проблем, зокрема, історія козацтва після знищення Нової Січі 1775 р. Як відомо, з ліквідацією Коша Запорозького, козацтво не зникло. Частину його було перетворено в Чорноморське козацьке військо, пізніше перейменоване в Кубанське. Враховуючи недостатнє висвітлення багатьох аспектів, щодо історії чорноморського козацтва в дореволюційній і, особливо, у радянській історіографії, вважаємо за доцільне повідомити про деякі цікаві архівні документи з ДАКК (м.Краснодар), які є важливим джерелом до вивчення цієї теми.

Внаслідок роботи з фондами дореволюційного періоду було виявлено цінні джерела, які висвітлюють питання про створення, устрій та структуру "Війська вірних козаків". Це військо на відміну від "невірних", які перейшли до Туреччини після зруйнування Запорозької Січі, отримало офіційну назву у 1788 р. під час чергової російсько-турецької війни 1787-1792 рр. у знайдених документах йдеться про передачу новому війську булави і пернача колишнього Запорозького Війська, які надіслав головнокомандуючий Катеринославською армією князь Потьомкін-Таврійський. Згідно з ордером, який датується 26 січня 1788 р. (1), вони були вручені генерал-майором М.І.Голенищевим-Кутузовим секунд-майору і полковнику "Вірного козацького війська" З.І.Чепізі на знак даного йому начальства. Військо за своєю зовнішньою організацією спочатку нагадувало Запорозьку Січ: в ньому зберігалися військове управління, кіннота, артилерія, піхота і гребна флотилія, назви куренів, традиційний запорозький одяг та ін. Кошовим отаманом "Війська вірних козаків" було обрано Сидора Білого.

Про повагу уряду і командування арміями до бойових традицій нащадків запорожців розповідає знайдений в архіві ордер, підписаний генерал-аншефом О.В.Суворовим 27 лютого 1788 р. (2) В документі йдеться про вручення кошовому отаману "Війська вірних козаків" Сидору Білому військового та курінних прапорів, булави кошового отамана і перначів колишнього Війська Запорозького. Історик П.П.Короленко повідомляє про те, що новому Кошу крім військового було вручено всього 14 малих прапорів для куренів, булава та 17 перначів (3).

Великий науковий інтерес становить опис військового білого великого прапора. На ньому з одного боку було зображено хрест з сонцем всередині, що підтверджувало прихильність війська до християнської віри, а з другого - орден святого апостола Андрія Первозванного, що свідчило збереження віри, яку проповідував цей апостол і вірність государю та вітчизні. Наукова цінність цього документа полягає не лише в тому, що він підтверджує існування "вірних козаків" колишніх запорозьких традицій, але й у тому, що він дає можливість вивчити ідеологічні засади чорноморців. Таку назву колишні запорожці отримали того ж 1788 р. за особливі заслуги в бойових діях на узбережжі і в акваторії Чорного моря. Новому війську для поселення спочатку було надано землі поміж

Південним Бугом і Дністром, де в короткий час козаками було засновано більш як 20 поселень з військовою резиденцією у Слободзеї (нині - Республіка Молдова). Але ні ці землі, ні "округа Еникальская с Таманом", яку особисто подарував чорноморцям князь Потьомкін, офіційно за козаками закріплені не були. Тому 1791 р. вони відправили депутацію на чолі з військовим суддею А.Головатим до Петербурга, де відбулися складні переговори. Завдяки блискучому дипломатичному таланту А.Головатого, відповіддю на їхнє прохання були дві царські грамоти від 30 червня і 1 липня 1792 р., які дозволили козакам переселитися на Кубань.

Переселення чорноморців на "Тамань с окрестностями оной" було здійснено водою і суходолом. Для цього виготовлено 51 човен і 1 яхту. Флотилія на чолі з полковником Чорноморського козацького війська С.Білим 25 серпня 1792 р. прибула до Таманського півострова. З цього часу нащадки запорожців почали освоювати кубанські землі. На початку вересня залишені за Бугом козаки вирушили в дорогу очолювані кошовим отаманом З.Чепігою. 1793 р. останніх козаків у складі кінного і пішого полків з сім'ями привів на Кубань А.Головатий. З того часу Таманський край став називатися Чорноморією. Згодом слідом за козаками почали прибувати їхні сім'ї, односельці та втікачі з України і Росії, які рятувалися тут від кріпацтва.

На нових місцях Чорноморське козацьке військо повинно було нести прикордонну службу, охороняючи ці землі від набігів народів закубанських. У знайденій в архіві грамоті від 30 червня 1792 р. (4) йдеться про розміри території, дарованої чорноморцям у вічне потомственне володіння. Та частина документа, де йдеться про кордони мала певну невизначеність. Точно були окреслені лише західні і північні межі військової території: військо отримувало о-в Фанагорію з місцевістю по правому берегу р.Кубань. Від пониззя її кордон проходив річкою на північ до гирла р.Лаби (Лабінський редут), з одного боку, і по берегу Азовського моря до гирла р.Еї, з другого.

У жалуваній грамоті є цікаві відомості про заняття чорноморців. Тут йдеться про право козаків займатися торгівлею і різними промислами, вказано розміри жалування кошового отамана і військових старшин. Цей документ підтверджував право чорноморців мати передані війську клейноди (прапори, літаври, булаву, перначі і печатку) колишнього Запорозького війська. Військовій

верхівці надано право чинити суд і розправу. Однак повного козацького самоврядування чорноморці були позбавлені. Як свідчить документ, військо підпорядковувалося таврійському губернатору, куди відправлялися для покарання особливо небезпечні злочинці. Кожні два тижні чорноморці мали подавати рапорт про стан у війську.

Остаточно традиційні форми самоврядування Запорозької Січі було знищено актом, який старшина Чорноморського війська називала "Порядок общей пользы" (5). В цьому документі є важливі відомості про заснування військового уряду, до складу якого входили кошовий отаман, військовий суддя і писар. Цей наказ запропонував заснувати у Карасунському Куті, при р.Кубані, головне військове місто Катеринодар і в ньому побудувати фортецю, де розмістити 40 куренів. 38 з них взяли назви куренів Запорозької Січі, до яких було додано ще 2 (Катериновський і Березанський на честь взяття чорноморцями турецької фортеці на о-ві Березань). У названому документі приводиться перелік усіх куренів, а також 5 округів, на які для благоустрою було поділено військову територію.

Аналізуючи цей документ, можна дійти висновку, що він був створений не військовою радою, не усім кошем, а вищими козацькими властями. У ньому назавжди перекреслюються вікові запорозькі вольності, чітко проводиться межа між рядовим козацтвом і козацькою верхівкою. Військо позбавлялося виборності і контролю над діями властей. Документ свідчить, що від колишньої Запорозької Січі залишені були лише зовнішні форми запорозького устрою і установ, суть їх - військову раду - було знищено.

Виявлені архівні матеріали дозволяють висвітлити маловідомі сторінки історії чорноморського козацтва, дають цікаві відомості про історію створення, адміністративний устрій і управління, організаційну структуру, про зміни й особливості у військовому і суспільному житті чорноморців - прямих нащадків і спадкоємців запорожців.

1. Державний архів Краснодарського краю. - Ф.249, оп.1, спр.26. - Арк.1,2 (далі: ДАКК).
2. Там же.
3. *Короленко П.П.* Клейноды черноморских казаков //Кубанский сборник. - Екатеринослав, 1912. - Т.4. - С.436.
4. ДАКК. - Ф.254, оп.1,спр.312. - Арк.29-31.
5. Там же. - Ф.249, оп.1, спр.2830. - Арк.1-8.

Людмила Брацило
(Запоріжжя)

Кераміка в козацькому вжитку

Сьогодні питання про рівень соціально-економічних відносин на Запоріжжі набуло суттєвої ваги. В зв'язку з проголошенням Україною суверенітету, все активнішими стають спроби з оглядом на минуле зважити можливості функціонування економічного організму, виходячи, насамперед, із особистих можливостей. Цей погляд в минуле обумовлений тим, що саме за часів Запорожжя вперше в історії нашої держави мало місце формування усіх структурних економічних зв'язків, що привело до надзвичайного піднесення продуктивних сил краю.

Одним із джерел соціально-економічних і побутових явищ на Запорожжі є матеріальні пам'ятки цієї доби. Серед залишків козацьких пам'яток значне місце посідають вироби із кераміки: посуд, культові речі, письмове й освітлювальне приладдя, предмети індивідуального вжитку, архітектурна кераміка тощо.

Розвиток гончарства як промислу у XVII-XVIII ст. свідчить про піднесення виробничих сил на Запоріжжі. Високий рівень керамічної технології слугує доказом удосконалення навичок майстрів-гончарів і є показником їх художньо-естетичних уявлень. Це стало можливим внаслідок освоєння вільних земель Запоріжжя, відкриття районів сировинних ресурсів і спадкоємного засвоєння ремісничих навичок.

Географія виробництва керамічних виробів, якими користувалися запорожці, досить широка, але недостатньо вивчена. Так, вимагає докладнішого дослідження питання про гончарні осередки на Запоріжжі. За свідченнями сучасників можна скласти уявлення про місцезнаходження гончарних майстерень в передмістях Покровської та Кам'янської Січей, а також про існування гончарного центру в так званій Гончарній слободі. Спірним є питання про розвиток гончарного промислу посполитством. Значна частина потреб запорожців вдовольняється за рахунок надходжень цехової кераміки. Не достатньо вивчене питання про наявність у запорожців привізної кераміки.

Козацький посуд - досить поширений підйомний археологічний матеріал. Через нехтування знахідками козацької доби значна ча-

стина козацького керамічного побуту на сьогодні втрачена, хоча навіть досить побіжного погляду на структуру керамічної маси, на товщину і міцність черепка, щоб зробити висновок про довершеність технології виготовлення запорожцями посуду. Досить широке поширення цього виду ужиткової кераміки на Запоріжжі у XVIII ст. пояснюється масовим заселенням його посполитством та появою зимівників. Існування на зимівниках гуртів менших (від 15 до 50 чоловіків) порівняно із курінним товариством дало змогу виготовити менш місткі об'єми для приготування їжі, її збереження - горщики, макітри, тиквачі, миски тощо. Це нововведення відбувалося паралельно із запровадженням нового методу обігріву жител. З переходом до наземних жител - куренів - в них замість кабиць з'являються печі, а, отже, ускладнюється і урізноманітнюється технологія приготування їжі. Такі події свідчать про рівень розвитку виробничих сил даної доби.

На сторожових постах, уходах, зимівниках, в куренях ранніх Січей керамічні вироби - так звані свічники - слугували і за освітлювальне приладдя. Паливом була олія, що промащувала гніт.

Термостійкі властивості кераміки були використані запорожцями при зведенні печей. Облицьовування їх одним із видів архітектурної кераміки - кахлями - свідчила про зростання естетичних уподобань запорожців, про відповідність їх житла європейському рівню. І навіть більше - їх присутність у інтер'єрі козацького житла спростовує, на жаль, досить поширену думку про запорожців як про перекоти-поле. Наявність у обладнанні козацького житла основних елементів тогочасного житла цивілізованих виробів свідчить про високий рівень їх побутової культури.

Найбільший інтерес становлять рельєфні полив'яні кахлі з Кам'янської та Покровської Січей. Їх прямокутні лицьові площини мають переважно розмір 22,5х19,5 *см*. Румпа у них коробчаста, висотою у 8-8,5 *см*. Формування кахоль йшло одночасно на двох гончарних кругах з використанням різьблених дерев'яних форм. У декоруванні поверхні переважають рослинні та зооморфні мотиви, є також сюжетні кахлі. Серед них значний інтерес становлять кахлі з вершником з Кам'янської Січі. Аналіз видів вживаних кахоль дає право зробити висновок, що облицьовані кахлями печі в куренях не були якимось упрощенням - серед знахідок, окрім лицьових, зустрічаються кахлі фризові, поясні.

Запорозькі кахлі - безцінне свідчення рівня образного мислення запорожців, їх умовно-змістової системи декорування побутових речей. В них відображено уявлення козацтва про будову всесвіту (кахлі із солярними знаками), потойбічний світ (кахлі із зооморфним орнаментом), органічна єдність запорожців з оточуючою природою (кахлі з рослинними мотивами). В сюжетних кахлях - прагнення визначити своє місце в плині життя, відобразити свою суть і призначення.

У декоруванні кераміка надавала широкі можливості майстру для виявлення своєї індивідуальності, вона виглядала в інтер'єрі досить ефектно. Так, відомо, що в козацьких церквах використовувалися керамічні свічники, декоровані ліпниною.

Серед письмового приладдя XVII-XVIII ст. досить поширеними були глиняні чорнильниці.

Але, мабуть, найбільш відомим виробом із глини, що асоціювався в народі з образом запорожця, була люлька-носогрійка. "Добра люлька - козацька думка" - говорили козаки. Вона зогрівала у далекому поході, на сторожовому посту, об'єднувала товариство і підганяла час на галасливих козацьких радах. За кольором зустрічаються люльки червоного, білого, сірого обпалів. Звичайно їх носик та чашечка декоровані лінійним гравірованим орнаментом у вигляді ламаних ліній, крапок та насічок. Завжди їм притаманні акуратні, злегка відігнуті вінця та граціозна підкреслена шийка. Чубок до люльки здебільшого робили з бузини.

Означений широкий різновид керамічних виробів запорожців, високий рівень їх художньо-естетичного оформлення, переважання місцевих виробів - свідчення високого рівня господарства на Запоріжжі, незаперечний доказ розвитку виробничих сил заселеного і освоєного запорожцями краю.

Володимир Константинов, Лідія Пономаренко
(Київ)

Наука і техніка на землях Запорозької Січі

Науково-технічні знання, якими володіли козаки в період існування Січі досі ще не були темою спеціальних досліджень. Проблема ця складна, багатопланова, отже, в короткому виступі

маємо можливість розглянути лише аспекти з цього питання, а також звернути увагу на джерельну базу для вивчення як окремих питань, так і проблеми в цілому.

Добре відомо, що запорожці знали місцерозташування своїх кордонів, шляхів, хуторів, отже, перше питання: наскільки повними були їхні знання, й що можна запозичити сучасникам? Друге питання, яке дуже важливо вияснити - це які корисні копалини видобували запорожці? Й, нарешті, третє - чи ж займались на Запоріжжі якимись промислами?

Відомо, що серед запорожців були добрі знавці місцевості. Про це писали Гійом Левасер де Боплан (у XVII ст.), польський географ Річчі Заноні (наприкінці XVIII ст.). При складанні карт у XVIII ст. на південноукраїнські території, й особливо при визначенні кордонів з Туреччиною, Польщею, обов'язково залучались козаки. Вони дбайливо зберігали й передавали з покоління в покоління географічні назви, завдяки чому до кінця XVIII ст. існували такі, що мали багатовікову давність. Знищення давніх географічних назв (топонімів) планомірно велось царським урядом, починаючи з XVIII ст. Натомість вводились нові топоніми. Так, 1752 р. на північному кордоні земель та Вільностей Запорозької Січі було поселено сербів. Старожитні запорозькі поселення перейменовано. Так, Стецівка стала Шолмошем. Заснована отаманом Бутом Бутівка перетворилась на Павлиш й тому подібне. А поселення в цілому одержало назву Новосербія. З полковником Хорватом, якому було відведено прикордонні землі Січі прибуло 1751 р. всього 216 душ. Це були військові, яким залежно від звання було відведено значну кількість землі. Ціла ж полоса понад кордоном від Дніпра на захід була поділена під військові поселення-шанці.

На південь від поселення сербів (у 1750-х роках) було відведено землі для Новослобідського козачого полку. Але вже 1764 р. на подання братів Паніних цариця Катерина II видає указ про ліквідацію Новосербського поселення та заснування Новоросійської губернії.

На північно-східному кордоні землеволодінь Січі у 1753-1754 рр. царський уряд поселяє другу групу вихідців з Австро-Угорщини. Там, де здавна були сторожові пости, зимівники та хутори запорожців, з'явились роти. В основному їм було відведено землі понад р.Сіверський Донець.

Ще інтенсивніше роздаються запорозькі землі після підступного розгрому Січі російськими військами на чолі з найманцем Текелієм. За цю ганебну справу цариця подарувала значну кількість землі та 10 000 крб. Одне з новооселених селищ він назвав Текелівкою.

З кінця XVIII ст. на карті України заряснілн імена поміщиків, високого рангу урядовців, військових (Винівка, Іванівка, Депрерадівка). Й згубились серед них такі дотепні, як "Козиний скок" - урочище, яке зазначене на карті Річчі Заноні, бо ж там був невеликий струмок, який влітку легко могла перескочити коза.

Таких прикладів можна наводити немало. Але вони не дадуть повного уявлення про географічну номенклатуру часів Запорозької Січі й більш ранніх, бо є дані, що побутували й такі топоніми, які виникли ще за часів так званої кімерійської темряви. Доцільно цю наукову проблему вивчити досконало на базі архіву Коша Запорозької Січі та інших архівних джерел, підготувати топонімічний словник та карту. Це б, в свою чергу, розширило базу для широких історичних досліджень.

Друге питання, яке вважаємо за доцільне розглянути - це використання корисних копалин. На жаль, не маємо достовірних даних про видобування залізної руди, будівельного каміння, покладів крейди. Проте, напевно знаємо, що сіль з давніх давен населення півдня України брало в Криму, точніше поблизу Перекопу, на Прогноях або Сивашу. Очевидно, що й чумацькі валки з Запорозької Січі по сіль їздили саме туди. Точних відомостей про технологію видобування солі з озер не знайшли в літературі, але по тому, що іноді її називають вивареною, можна припустити, що малосонячної погоди, коли не можна було сушити сіль з ропи просто неба, її випарювали, як у Закарпатті та згодом у Донбасі. Для цього робились кострища, над якими ставили намети, а ропу наливали в великі чавунні сковороди, або чани.

Під час військових сутичок з кримчаками привозити сіль з Криму ставало неможливим, отже, слід було шукати інші можливості. Значні поклади солі здавна відомі на Закарпатті та у Донбасі. Закарпаття знаходилось досить далеко від кордону Січі, а от у Донбасі були сторожові козацькі пости, хутори, зимівники. Відомо,що до заснування Слов'яносербії й розміщення рот на території нинішнього Луганська був самий східний козацький пост (на Гострій могилі). Сіль в Донбасі залагає на глибині досить

потужним шаром. Найбільш відомі її поклади в районі річки Тор. Заснована там у XVII ст. навіть мала дві назви - Тор від річки та Солоний від соляних копалин. Нині це місто Слов'янськ. Технологія видобування у XVII-XVIII ст. була такою: викопувались шурфи-колодязі, в них заливали воду (найчастіше безпосередньо з невеликого струмка, а згодом відрами), баліями витягували ропу й випарювали на великих сковородах.

При цьому дуже винищувався стародавній ліс, бо рубали не тільки ватаги з Запоріжжя, але й з Гетьманщини, Слобожанщини, з центральних частин Росії. Так, 1653 р. там були полтавці з отаманом Іваном Лисим. Ватага складалася з 400 душ. Є підстави вважати, що серед солеварів були такі, що почали використовувати кам'яне вугілля. Бо ж відомо, що під час Азовського походу Петро І дізнався про властивості вугілля. Тому на початку XX ст. до Сіверського Дінця, в район Оленячих гір (сучасний Лисичанськ) було послано рудознавця-самоучку разом з англійським майстром. Нині вже досліджено, що той англієць всіляко перешкоджав роботі Григорію Капустіну й зорганізував в Петербурзі негативний відгук про горючі властивості донецького вугілля. Це було зумовлено необхідністю відсунути можливого конкурента у продажу англійського вугілля. Це й завадило широкому використанню кам'яного вугілля з донбаських покладів.

Роль же колишніх запорожців у розвитку вугільної промисловості після ліквідації Січі, коли вони змушені були масами виселятись у Донбас, де були старожитні зимівники та хутори - зовсім не досліджена тема. Вивчення її, очевидно, можливе лише з широким залученням першоджерел, насамперед, вже згаданого архіву Коша Запорозької Січі, а також матеріалів про освоєння та заселення Донбасу.

Нарешті ще одне питання - промисли та промисловість у Січі. Очевидно, що козаки займались не лише військовими справами. По хуторах та зимівниках тримали худобу, вирощували хліб, ловили рибу, займались полюванням. Все це треба було обробляти таким чином, щоб добуте добре зберігалось. А для цього треба було солити, в'ялити, сушити рибу, обробляти шкури лисиць та вовків, які у XVII-XVIII ст. були дуже розповсюджені по степах й в значній кількості ввозились з зимівників на Січ, а звідти на ярмарки та до Криму. Мабуть доцільно було б дослідити як запорожці робили це. Можливо щось можна запозичити і для сучасних селянських гос-

подарств, які вийдуть з-під колгоспної опіки й будуть займатись сімейно господарською діяльністю.

Останнє, на що бажано звернути увагу дослідників - це народна медицина. Запорожці знали різні лікарські рослини. А нині, коли не вистачає аптечних ліків та й занадто вже хімії одержуємо відусюди, мабуть цікаво б знати, що використовували козаки від різних хвороб. Зокрема, є дані, що навесні вони їли сирою таку рослину як перекоти-поле. Це запобігало різним запаленням, а також було корисним для загоювання ран. На жаль, який саме вид перекоти-поля вони вживали, невідомо, їх же понад десять різновидів.

Автори не претендують на повноту висвітлення проблеми, а лише намагаються звернути увагу на деякі питання з цієї величезної теми, яка тісно пов'язана з побутом, економічним життям запорожців. Вивчення історії Запорозької Січі, зокрема, такого аспекту, як розвиток науки і техніки, відкрис незнані сторінки їхньої діяльності.

Сергій Кот
(Київ)

300-річчя Переяславської ради і доля пам'яток історії козацтва

Аналіз реєстрів пам'яток історії та культури, затверджених в кінці 40-х - початку 50-х років органами державної влади УРСР засвідчує фактичну відсутність в них пам'ятних історичних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва. Це стало прямим наслідком розв'язаної сталінськими ідеологами кампанії боротьби з "українським буржуазним націоналізмом".

Перша реальна можливість виправити однобічний підхід до історико-культурної спадщини українського народу відкрилася у зв'язку з підготовкою до відзначення 300-річчя Переяславської ради. 1953 р. міністерство культури УРСР зобов'язало музеї республіки підготувати повноцінні експозиції та пересувні виставки, що мали розповісти про історію Визвольної війни 1648-1654 рр.

Одночасно виявлялися та обліковувалися пам'ятні місця на території України, пов'язані з її подіями та історією запорозького козацтва. Передбачалося їх упорядкування і увічнення.

Протягом 1953 - початку 1954 рр. по восьми областям республіки (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Київська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька) та Києву було розшукано понад 80 пам'яток періоду Визвольної війни та історії козацтва. В окремих із зазначених регіонів дана робота вийшла за рамки традиційних ювілейних "офіційних" кампаній, проводилася із залученням широкої краєзнавчої громадськості і на високому науковому рівні. Зокрема, на Вінниччині на базі пединституту було створено декілька експедицій, які грунтовно дослідили територію області. Тоді було зібрано відомості про 41 пам'ятне місце боїв, залишків фортець та укріплених таборів, козацькі могили. З метою перевірки даних письмових джерел та народних оповідей на кожному з них провели археологічні дослідження. Прикладом полярного ставлення до пам'яток козацької слави стала, як не дивно, Запорізька область, територія якої була колискою козацтва, і де не було виявлено жодної пам'ятки.

Але справа увічнення сторінок козацької історії перебувала під пильним ідеологічним контролем. Як зазначалося в листі міністерства культури УРСР до Дніпропетровського облвиконкому від 16 червня 1954 р., "встановлення постаментів і меморіальних дошок на історичних місцях, зв'язаних з Визвольною війною українського народу 1648-1654 рр., проводиться лише за рішенням ЦК КП України".

Навіть тої невеликої в масштабах республіки кількості виявлених пам'яток виявилося забагато для урочистого відзначення. Міністерство культури УРСР підготувало пропозиції щодо увічнення 26 пам'ятних місць, які були направлені на затвердження першому секретарю ЦК КПУ О.І.Кириченку. Після обговорення переліку у відділах ЦК він скоротився удвічі. За постановою ЦК КП України від 29 квітня 1954 р. "Про встановлення меморіальних дошок на історичних місцях, пов'язаних з Визвольною війною українського народу 1648-1654 рр.", передбачалося відзначення лише 13 пам'яток історії козацтва.

Протягом 1954 р. меморіальні дошки було встановлено на Золотих воротах та Софіївському соборі в Києві, на місці битви під Батогом, на могилі Данила Нечая та на честь Івана Богуна на

Вінниччині, на місцях Капулівської та Микитинської січей, битви під Жовтими Водами на Дніпропетровщині, на Княжій горі у Львові, на місці резиденції Б.Хмельницького в Чигирині та в Суботові, у с.Вираїв на Черкащині, у с.Пилява на Хмельниччині та в м.Переяслав-Хмельницькому Київської області.

Однак, прагнення народних мас до збереження пам'яток козацтва дістало втілення у спорудженні пам'ятних знаків на місцях козацької слави на громадських засадах. Наприклад, 23 травня 1954 р. у с.Мишурін Ріг Дніпропетровської обл. на місці урочища Кам'яний Затон споруджено гранітний обеліск, виготовлений народними майстрами м.Дніпродзержинська. Незважаючи на заборону його урочистого відкриття, пам'ятний знак був встановлений громадськістю і зберігається до цього часу.

На превеликий жаль, пам'ятні місця історії козацтва, не відзначені меморіальними знаками, невдовзі після відзначення ювілею знову виявилися забутими. Поступово їх знімали з державного обліку, піддавали руйнуванню. Зокрема, на Вінниччині протягом 1955-1965 рр. чисельність взятих на облік пам'яток Визвольної війни 1648-1654 рр. скоротилася в сім раз (з 41 до 6 об'єктів). А на середину 70-х років під державною охороною залишилося лише три пам'ятки. На Дніпропетровщині на місці Кодацької фортеці почав діяти гранітний кар'єр, який вже на початку 70-х років знищив дві третини цінної пам'ятки. І таких прикладів можна навести безліч. Як наслідок, на сьогодні на державному обліку перебуває близько 50 пам'яток, пов'язаних з історією козацтва.

Таке ставлення до них відбивало загальну тенденцію ігнорування дожовтневої історії України, яка свідчила про регулювання питаннями історико-культурної спадщини українського народу. Досить зазначити, що на початку 60-х років лише 548 історичних пам'яток з 22 тис., що перебували на обліку, відбивали всю багатовікову дожовтневу історію України. Фактично, вона залишалася незмінною до останнього періоду і не перевищує 2-5% від загалу.

Олена Сидоренко
(Київ)

До питання про соціально-економічні джерела козацтва: гіпотеза

Козацтво існувало не лише в Україні, але тільки тут воно відігравало визначну роль у політичній долі народу. Романтизована історія козацьких походів і битв відбилися у фольклорних творах - думах і піснях, ностальгією по героїці славних козацьких часів позначена сучасна література, не лише художня, а й суспільно-політична. Історіографія також головну свою увагу зосередила на суспільно-політичній історії козацтва. Меншою мірою воно ним цікавилося, як явищем соціально-економічним. Між тим, нагромаджений історично-економічний матеріал, дослідницький і джерельний, дає підстави для цього. Зокрема, гадаємо, настав час для формування нового погляду на економічні джерела українського козацтва як провідні. Про це свідчить, насамперед, той факт, що інтенсивність формування козацтва динамічно відтворювала процес розвитку економіки України. Розглянемо під цим кутом зору основні її закономірності у найзагальніших рисах.

Відомо, що козацтво формувалося у ході масових втеч феодально залежного люду на південні землі Київщини, Поділля і Брацлавщини. Загалом, це явище було наслідком економічного розвитку України, еволюції товарно-грошових відносин і поглиблення майнової нерівності на селі й у містах, що призводило до швидкого зростання верстви сільської та міської бідноти. У зв'язку з посиленням гніту з боку окремих феодалів і держави на південь переселялися й досить заможні представники селянства, міщанства, боярства і шляхти. Часом особливо швидкого зростання чисельності козацтва стала друга половина XVI - перша половина XVII ст. Вивчення економічної ситуації цієї доби, насиченої яскравими подіями, що мали для українського народу далекосяжні наслідки, у зв'язку з проблемою походження козацтва уявляється особливо актуальним.

Важливу роль в економіці України першої половини XVII ст. відігравало так зване фільваркове господарство, що являло собою феодальний маєток, який обслуговувався примусовою працею залежного селянства. Дослідження останнього часу засвідчили, що

всупереч пануючій донедавна думці у становленні й розвитку фільваркового господарства провідну роль відігравав зовнішній, а не внутрішній ринок. Історія міжнародних торговельних зв'язків нашої землі сягає часів Київської Русі. Давньоруський Київ був відомий у різних країнах тогочасного культурного світу як експортер не лише меду, невільників та хутра, а й різноманітних ремісничих виробів - від речей широкого вжитку, замків, пряслиць, дитячих іграшок тощо, до витончених творів ювелірного мистецтва, що потрапляли до скарбниць європейських володарів і протягом віків служили королівськими інсигніями. Татарська навала викликала кардинальні зміни у напрямах економічної еволюції руських земель: блискуче давньоруське ремесло надовго загальмувалось у своєму розвиткові, експорт ремісничих виробів практично припинився. Відтоді почала складатися нова картина їхніх зовнішньоторговельних зв'язків: від XIV ст. в Україну у поступово зростаючих кількостях йдуть вироби ранньокапіталістичної європейської мануфактури, а Україна натомість пропонує західному ринкові лісопереробну сировину і продукцію щедрої української землі - зерно й худобу.

Поштовхом до рішучої орієнтації феодального господарства на експорт цих товарів у Європу стало швидке зростання цін на них внаслідок так званої революції цін, викликаної припливом до Європи з Америки благородних металів після великих географічних відкриттів, в результаті якої ціни на основні експортні товари України (продукти лісопереробних промислів і сільськогосподарську продукцію) почали швидко зростати. З участю магнатів і шляхти у цій торгівлі і відповідною орієнтацією їхнього господарства пов'язані зміни у соціально-економічному ладі держави, що привели до формування шляхетського всевладдя, яке забезпечило шляхті виключні привілеї у зовнішній торгівлі і умови для пристосування панського господарства до виробництва товарної продукції.

Документом, що свідчить про механізм перебудови панського господарства з метою перетворення його у товарне, є "Устава на волоки 1557 р. В історіографії ця реформа традиційно характеризується як така, що мала на меті посилення кріпосницького гніту і загарбання кращих селянських земель під фільварки. Однак, здається, що існують підстави для іншої розстановки акцентів в оцінці цієї реформи. Значно важливішим, зокрема, є той факт, що "Устава на волоки" відбила уявлення великокнязівських реформа-

торів про оптимальний спосіб трансформації сільського господарства у високотоварне. Вважається, що "Устава на волоки" послужила зразком перебудови панського господарства в Україні. Однак, це відповідає дійсності лише частково, оскільки вона не лише спиралася на досягнення передової економічної думки того часу, а й була виявом загальної тенденції в економіці східноєвропейського регіону, вже певний час реально діючої і в Україні. Про швидку товаризацію українського шляхетського господарства ще до "Устави на волоки" у 50-ті роки XVI ст. зокрема свідчать матеріали, що відображають експорт зерна й худоби із значного числа панських маєтків України, насамперед, з Волині.

Фільваркове господарство швидко завойовувало все нові землі України, що документально підтверджує зростаючий експорт зерна й продуктів тваринництва з Волині, Житомирщини, Поділля і Київщини. Важливо також відзначити, що у зв'язку з розвитком фільваркового господарства значно розширився й внутрішній ринок. Причому у внутрішній торгівлі продавцями сільськогосподарської продукції і покупцями ремісничих товарів, за даними джерел, часто виступало селянство. (Згадаймо, що типовий селянський наділ - чверть волоки - сягав значного розміру - *5 га*). Все це суперечить пануючому уявленню про економічний занепад України у XVI - першій половині XVII ст. і, навпаки, свідчить про очевидний прогрес у суспільному виробництві і значне економічне піднесення країни. Але у який саме спосіб воно досягалося?

За нормою, проголошеною "Уставою на волоки", частина орних земель відводилася під панське або великокнязівське господарство. Решта землі, поділена на волоки (17-21 *га*), мала використовуватись селянськими господарствами. Про забезпеченість селян землею у державних маєтках, що фактично склалася в час масової організації фільварків на Волині, свідчить, зокрема, поборовий реєстр Володимирського повіту 1567 р., за яким 10% селян наділялися повною волокою, 60% - від половини волоки до чверті - 5-10 *га*, а 30% були городниками. Як бачимо, фільваркове господарство будувалося на класичних феодальних засадах: селянин наділявся кількістю землі, достатньою для забезпечення його успішної участі у веденні панського господарства на умовах відробіткової ренти. Городники ж при цьому значною мірою використовувались як наймити в обробітку селянського господарства.

Цікаво, що значного поширення у той час набрали агрономічні економічні трактати про раціональну організацію господарства, що свідчить про швидке піднесення економічної активності шляхти і її зростаючу роль як організатора сільськогосподарського виробництва. Намагання розширити товарні можливості панського господарства визначило тенденцію до розширення панської ріллі за рахунок селянської. Внаслідок цього наділи значної частини забезпечених землею селян почали поступово скорочуватися до "раціонального" мінімуму, який гарантував виробництво необхідного продукту - звичайно до чверті волоки - близько 5 *га.* При цьому кількість наділених землею селян також скорочувалась до мінімуму, здатного забезпечити обробіток панського господарства. Решта селян переводилася на становище городників, підсусідків та комірників. Про динаміку цього процесу дають уявлення такі дані: 1579 р. цей селянський прошарок становив у Володимирському і Кременецькому повітах 40% від селянства, а через 10 років ця верства розширилася до 44-46%. Причому, в зв'язку з неухильним скороченням селянських наділів значна частина їх поступово втрачала можливості працевлаштування і переходила у "люзні".

Такою була соціально-економічна картина у районах найінтенсивнішого впровадження фільваркового господарства. Менш контрастною вона уявляється для більш східних районів України. Але й тут під впливом розвитку фільваркового господарства вона еволюціонувала у тому ж напрямі. Актовий матеріал відбиває швидку товаризацію господарства у цих районах і поступове підтягування параметрів соціального розшарування тут до рівня Волині.

Все це, гадаємо, дає достатні підстави для оцінки глибинної сутності тогочасного соціально-економічного процесу і джерел козацтва у такий спосіб. Піднесення економіки йшло за рахунок ще не вичерпаних потенцій феодального суспільства. Інтенсифікація фільваркового господарства в Україні XVI - першої половини XVII ст. була виявом прогресуючого його розвитку.

Найважливішим соціальним наслідком його було відторгнення від функціонуючої феодальної економічної системи не зайнятого у панському господарстві сслянства. Логікою "удосконалення" феодалізму воно ставилося поза його межі: шукаючи кращої долі, значна частина селянства переходила у козацтво, яке заперечувало

основи феодалізму - панське право власності на землю і випливаючу з нього особисту залежність селянина.

Так випускалася пара з локомотива, який із зростаючим напруженням працював на зовнішній ринок. Величезні простори щедрих і малозаселених земель східної України поглинали маси люду, викинутого феодальним суспільством. Таким чином гасилося наростання кризових явищ в зоні інтенсивного розвитку панського господарства. Одночасно на південних рубежах України народжувався новий соціально-економічний організм, заснований на засадах козацького господарювання, що не лише далеко відступали від феодальної норми, а й були її антиподом.

Дальше, більш глибоке й детальне вивчення проблеми може суттєво розширити наші уявлення про роль козацтва в історії України, зокрема, пов'язати з ним найзагальніші тенденції її економічного розвитку.

Анатолій Філіпенко
(Київ)

Міжнародні торговельні зв'язки Запорозької Січі у XVIII ст.

Об'єктивні передумови для розвитку торговельних зв'язків Запорозької Січі з сусідніми країнами і територіями створювались в результаті взаємодії декількох факторів. По-перше, тут було досягнуто досить високого рівня розвитку власного господарства, що створювало деякий надлишок ресурсів для обміну з іншими народами. По-друге, історично на Запорожжі склалася певна господарська спеціалізація, внаслідок якої відчувалася постійна потреба в привозних продуктах харчування і передусім у хлібі. По-третє, надзвичайно вигідне географічне положення Запорозької Січі, розташування на історично випробуваному водному торговельному шляху "із варяг у греки" сприяло розвиткові транзитної торгівлі, коріння якої сягали у Київську Русь.

Багатюща, практично незаймана природа, тучні луки і пасовиська, ліси і переліски, родюча земля, помірний клімат, великі

водні басейни річок і озер становили основу для розгалуженого господарства: рослинництва, тваринництва, рибальства, звіроловства, бджільництва тощо.

Історичні джерела свідчать про те, що хліборобство, рільництво було широко розповсюджене на цих землях ще у скіфів. Запорожці ж, ведучи війни, перебуваючи у походах, не мали змоги повністю зосередитись на господарській ниві. Здебільшого цим займався певний прошарок козаків, які зосереджувалися по зимівниках, селах і бурдюгах. Перевагу запорожці віддавали гречці, ячменю, вівсу, гороху, значно менше засівали пшениці і жита, що й спричинило необхідність постійного ввозу цих злаків, а також борошна, круп, пшона.

Незважаючи на зростаючі потреби у продуктах рільництва і на наявність для їх розвою благодатних природних умов, ця галузь, чи то через досить рухомий спосіб життя козацтва, чи за браком досвіду, технічних і технологічних складностей при вирощуванні хлібних культур, не посіла незалежного місця в господарській структурі Запоріжжя.

Місцеве населення схильно було використовувати наявні природні можливості, а саме, соковиті трави у поймах річок для широкого розведення тваринництва, скотарства і особливо конярства.

Міцні, витривалі, невибагливі до їжі запорозькі коні були не лише опорою козака в бойових походах і в домашньому господарстві, але й користувались широким попитом за рубежами Січі: в Польщі, Росії, Криму, Туреччині, інших країнах як Східної, так і Західної Європи. На степових просторах Придніпров'я, Прибужжя розводилась велика рогата худоба. Особливо славилась місцева порода корів. Надзвичайно сприятливі умови були й для поширення вівчарства. За даними Д.І.Яворницького, в окремих козаків отари овець налічували до 4-5 тис. голів.

І все ж найголовнішою галуззю, як вважає більшість дослідників, що забезпечувала життєво важливі потреби населення, було рибальство. Рибні й овочеві страви переважали в меню запорожців. Може тому вони й відзначались такою дотепністю й жвавим характером. До того ж, риба й продукти її переробки були чи не найсуттєвішою статтею внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Рибальство набуло на Запоріжжі характеру розвинутого промислу. На головних річках (Дніпро, Буг та ін.) створювались спеціальні заводи з постійним помешканням, жителі яких протягом весняно-

літнього сезону займались виключно рибним господарством. Вони заготовляли в'ялену і солену рибу, жир, ікру, клей тощо. Найпоширенішими були такі види риб як осетр, білуга, сом, короп, лящ, судак, щука, лини, карасі та ін. На внутрішньому і зовнішньому ринках найвище цінилась червона риба, далі йшли різні сорти білих риб.

У господарській структурі Запоріжжя чільне місце посідало бджільництво, частина населення займалась звіроловством і птахівництвом. Особливим попитом серед козацтва і за кордоном користувались лисячі хутра, які прикрашали голови запорожців і були бажаним вбранням знатних людей Польської і Московської держав, Криму та ін.

Таким чином, багатогалузеве і досить розвинене господарство Запорозької Січі, його певна природно-історична спеціалізація і географічне положення краю спонукали до розвитку різноманітних торговельних зв'язків, які виконували не лише суто економічні функції, а були важливим каналом людського спілкування, взаємного обміну здобутками матеріальної і духовної культури.

Географія зовнішньоторговельних відносин Запоріжжя визначається здебільшого давніми історичними зв'язками з прилеглими країнами і територіями, збігом взаємних економічних інтересів, спільними рисами у способі життя й побуту, а отже у структурі виробництва і споживання. На цьому грунті зростала певна взаємодоповненість, взаємозалежність економік. Неабияку роль відігравала близькість рівнів господарського розвитку, територіально-географічна спільність, наявність випробуваних водних і сухопутних шляхів.

Серед торгових партнерів Запорозької Січі виділялись Росія, Польща, Литва, Крим, Туреччина, Персія, Вірменія, Греція та деякі інші країни. Питома вага припадає на Лівобережжя і російські області, які в сукупності забезпечували найголовніші, життєво важливі потреби козацтва. Це пояснюється не лише тотожністю господарських структур і територіальною єдністю, а й спільністю історичної долі цих народів, їх етнічними рисами, особливостями менталітету тощо. Певне значення мали і політичні фактори, хоч вони і не відрізнялись спільним характером. Лівобережжя забезпечувало основні потреби запорожців у хлібі, борошні, пшоні, горілці, одязі і взутті. У великих кількостях завозились також сукно й вовна, полотно, порох, свинець, рушниці, шкіра худоби, тютюн,

дьоготь, рибальське спорядження. Асортимент експорту із Запоріжжя на Лівобережну Україну був значно вужчим і обмежувався продуктами тваринництва, рибою, сіллю (транзитом з Криму), лисячими і вовчими хутрами, кіньми, великою рогатою худобою, салом.

З російських областей на запорозьких ринках найчастіше можна було придбати товари мануфактурного виробництва й ремесла, у тому числі: метали і вироби із них, сукна, бавовняні тканини, полотно, зброю, предмети повсякденного побуту.

Запорозька Січ вела торгівлю і з Правобережною Україною, що була під владою Польщі. Товарообмін у даному випадку особливо не відрізнявся від того, що склався у торгівлі з Лівобережною Україною і Росією.

Цей напрямок торговельних зносин Запоріжжя здійснювався за допомогою сухопутних і водних шляхів. Знамениті Муравський, Чорний, Український, Кримський биті шляхи у поєднанні з дніпровською водною артерією складали розгалужену сітку сполучень, якими в обидві сторони пересувались чумацькі вози, запряжені сірими волами, снували по Дніпру човни, чайки або галери, а то й великі річкові судна, яких вели лоцмани, що рекрутувались із найспритніших козаків Верхньодніпров'я.

Жваві торговельні стосунки розвивались у запорожців з Туреччиною. Із Варни, Кілії, Месемврії, Очакова, Константинополя до Запоріжжя поставлялась зброя: рушниці, пістолі, порох, кулі, свинець, а також одяг і взуття, башлики, китайські кафтани, сап'янові чоботи, овечі тулупи, шапки; полотна, бавовняна і шовкова матерія. Із продовольства питому вагу становили сіль, мед, сир, лимонний сік, ізюм, кава, горіхи Завозились такі товари, як дерев'яне масло, камфора, ладан, скло, коси, ножі, бритви, ножиці.

В обмін на товари турецьких купців запорожці пропонували вовну, яловичину, баранину, живих овець, коров'яче і конопляне масло, рибу, ікру, хутра, шкіри, пшеницю.

Великими масштабами і давніми традиціями характеризувалася торгівля Запорозької Січі з Кримом. Протягом трьох сторіч (з XVI по XVIII ст.) налагоджувалися різноманітні господарські контакти двох сторін: тут відбувався і прямий товарообмін і транзитна торгівля, відпрацьовувався механізм двосторонньої взаємодії, запроваджувались торговельні представництва. Обопільна митна політика стимулювала активність торгових людей до збільшення

обсягів товарів, що пропонувались для продажу на ринках Запоріжжя і Криму. Головною транспортною артерією служив знаменитий Муравський шлях, подекуди використовувалися і дніпрові води. У возах і човнах запорозьких купців, що прямували на південь, переважали продукти рослинництва і тваринництва, а в транзитній торгівлі - вироби ремесла, зброя. Найголовнішою статтею ввозу із Криму протягом усього періоду була безперечно сіль. Широким попитом у запорожців користувались кримський сап'ян і сап'янове взуття, шовкові тканини, волоські горіхи, вина та цілий ряд інших товарів.

Аналогічно складалися торговельні відносини з Польщею. Незважаючи на періодичні політичні тертя, обидві сторони розуміли, дуже високо цінили взаємні господарські контакти і всіляко сприяли їх всебічному розвиткові. Широкою популярністю серед торгового люду користувалися польські ярмарки, що збереглися до наших днів. Тут на основі режиму найбільшого сприяння можна було придбати різноманітний скарб, створювалися умови для надійної охорони купців і їх товарів, багато чого робилося для ефективної торгівлі і гарного відпочинку.

У торговельних зносинах з іншими державами запорожці використовували дві основні форми: прямий товарообмін і купівлю-продаж товарів за допомогою грошей. В історичних свідченнях поки що відсутні факти про наявність на Запоріжжі власних грошей, а отже, торговельно-економічні зносини Запоріжжя грунтувались, так би мовити, на багатовалютній системі. Переважали російські червінці: в них запорожці отримували платню і вели розрахунки на внутрішньому і зовнішньому ринках. Крім того, в обігу перебували леви, орлянки, чвертки, півтолярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, вісьмаки, галагани тощо. На основі широкого товарно-грошового обміну визначалась і купівельна спроможність валют, відповідний валютний курс. Так, у середині XVIII ст., так званий кримський чорний башлик, грошова одиниця Криму, дорівнювалась півкопійки запорозьких грошей. Внаслідок часто повторюваної демонетизації кримських грошей, що відбувалася з приходом до влади нового хана, у двосторонній торгівлі більше використовувалася російська дрібна монета. Тому, коли російський уряд у другій половині XVIII ст. перевів платню запорожців із срібної на мідну монету, це викликало не лише широке невдово-

лення козацтва, але й спричинило серйозні утруднення у запорозько-кримській торгівлі, спонукало до розвитку контрабанди тощо.

В історичних джерелах не згадується про існування на Запоріжжі банківсько-кредитної системи, лихварства, що, як правило, супроводжують товарно-грошовий обмін. З одного боку, це можна пояснити демократизмом всього суспільно-політичного і громадського устрою запорожців і суворим напіввоєнним способом життя, з другого - недостатнім розвитком сфери товарно-грошового обміну, переважно натуральним характером їхнього господарства, опосередкуванням вартісної і деякої зречевленої частин продукту, вироблюваного і споживаного Московською державою. Це знаходило свій вираз у більш-менш регулярній царській грошовій і хлібній платні запорозьким козакам: щорічно 6-7 тис.крб. і 1000 пудів борошна. Практично кожний козак брав участь у тій чи іншій формі торгівлі. Спеціально і постійно цим займались торгові люди, купці, промисловики, шинкарі та ін. Особливо ж на цьому фоні виділявся чумацький осередок. У зовнішньоторговельних зносинах чумакам належала головна роль і вони, так би мовити, були поза конкуренцією. Чумаки об'єднували свої зусилля, створювали артілі, асоціації, товариства. Та й сам характер їх повсякденної чумацької роботи спонукав до колективної співпраці, на основі координації наявних сил і засобів, додержання дисципліни і організованості під час тривалих походів.

Найбагатші купці, що торгували великими партіями товарів, мали свої представництва (факторії) у зарубіжних землях, які вивчали місцеві звичаї і потреби, ринкову кон'юнктуру, способи найвигіднішого збуту товарів. Використовувались також послуги перекладачів (товмачів) для спілкування з іноземними громадянами і підготовки різноманітних письмових документів. Згідно з угодою 1749 р. турецька сторона не заперечувала проти постійного перебування у Стамбулі торговельного представника Війська Запорозького. Крім того, запорожцям було надано право забудови в різних портах і містах Туреччини власних складських приміщень для зберігання і упаковування товарів. У свою чергу, для захисту інтересів турецьких негоціантів в одному із портів Запорожжя постійно перебував турецький намісник. Свої факторії і постійних представників мали в Запорозькій Січі і деякі правобережні купці.

Досить широко була поставлена на Запоріжжі митна справа. Митна система переслідувала дві головні цілі: поповнення доходів

казни і регулювання цін і інших умов торгівлі на численних ринках і у окремих торговців. Митні тарифи розповсюджували на всі види торгівлі і на весь обсяг товарів, які підлягали продажу. Спеціально призначені служилі люди обкладали митом усіх, хто пропонував свої товари на запорозьких ринках.Відчутний доход у військову скарбницю давали шинки. Це випливало з того, що шинків на Запоріжжі було порівняно багато. Кожний козак при нагоді міг продавати спиртні напої, якщо він варив мед, виготовляв пиво чи брагу. До того ж, митні тарифи на винно-горілчані вироби були, як правило, вищі, ніж на інші товари. Так, наприклад, з кожної великої польської пляшки горілки стягувалось по 50 коп., у той же час на ввіз пшона або пшеничного борошна - 25 коп., за ввіз риби - 30 коп. Крім того, вино і горілка, що ввозились іззовні, обкладались подвійним митом - на церкву і старшину. Взагалі митна система на Запоріжжі була доволі складна і навіть заплутана. Поряд з переліченими з усіх приїжджих купців стягувалось "мостове", за переїзд через мости, гаті, переправи, а також за перевіз через мости вантажів військовими човнами. Для охорони зарубіжних купців обов'язково приставлявся конвой, вартість якого в багато разів перевищувала митний збір. Так, якщо з порожнього воза на Микитинській заставі стягувалось 2 коп., навантаженого - від 2 до 10 коп., то за конвой до Микитина треба було сплачувати 8 крб. В цілому ж митна стаття доходів була дуже до вподоби запорожцям. Вони домовлялись з російським царем і з кримським ханом і влаштовували переправи і перевезення за межами Січі на території Росії і Криму.

Отже, короткий аналіз зовнішньоторговельних зв'язків Запорозької Січі у XVIII ст. зумовлює наступні висновки. На Запоріжжі, незважаючи на особливий характер і спосіб життя козацтва, було досягнуто, як для того часу, досить високого рівня розвитку продуктивних сил. Було створене розгалужене господарство, що складалось із рільництва, переважно хліборобства і городництва, тваринництва, насамперед, скотарства, конярства і вівчарства, а також звіроловства і бджільництва. Значного розвитку досягли рибальство і рибальські промисли, що за своєю організацією нагадували мануфактурне виробництво. Об'єктивні обмеження економічному розвою Запоріжжя складали закономірності аграрної цивілізації, що мала всесвітній характер, панівний у той час у Європі феодальний спосіб виробництва і,

нарешті, певна замкнутість, відокремленість запорозького господарства від промислових і ремісничих центрів. І все ж власною працею на плодородних землях і багатих водах запорожці не лише забезпечували свої внутрішні потреби, але й створювали надлишок продуктів для зовнішньої торгівлі.

Основа зовнішньоторговельних зносин Запорозької Січі, безумовно, була закладена ще в часи Київської Русі, яка була одним із найбільших центрів торгівлі у Європі. Торгові традиції східних слов'ян, навички міжнародного спілкування передавались із покоління в покоління і втілились також у справах запорожців. Деякі форми організації митної справи на Запоріжжі, створення асоціацій торгових людей заслуговують на увагу і в наші дні. Можна зауважити, що за своїм господарським устроєм і постановкою торговельних зносин Запорозька Січ у XVIII ст. вписувалась як у європейські, так і у світові реалії, що випливали із домінуючої на той час аграрної цивілізації.

Ігор Верба
(Київ)

До питання про гетьманів України другої половини XVII ст.

Потяг до обгрунтування вітчизняної генеалогії вищих держав ців існував у всі часи. Різні дослідники, працюючи над історичними джерелами, намагались скласти список гетьманів України. Для дослідження автор обрав один з найбільш суперечливих періодів історії Гетьманщини - другу половину XVII ст., коли українські землі було офіційно поділено між Росією, Річчю Посполитою та Туреччиною. Перебуваючи під юрисдикцією цих держав, українське козацтво, яке продовжувало існувати, обирало із свого середовища гетьманів, які, хоча часто і формально, все ж уособлювали вищу політичну владу на згаданих українських територіях.

Порядок українських можновладців цього періоду найбільш повно відображений у таких списках як Флорівський, Радзимінський, Туманський, у Прилуцькому і Писаревському літописах, у

Київському Синопсисі. Цим питанням спеціально займались такі історики, як В.Рубан, М.Маркевич, Д.Бантиш-Каменський, Й.Шерер, М.Грушевський, М.Аркас та Н.Полонська-Василенко. Існує список, складений спеціально для гетьмана К.Розумовського. Всі ці дослідники в основу гетьманської періодичності поклали власну концепцію історії України, наявність джерельної бази, класову і особисту позицію. Виходячи з цих міркувань, можна констатувати їх відмінність. Але об'єднує одне: у всіх цих списках присутні гетьмани Лівобережної України (Ю.Хмельницький, І.Виговський, І.Брюховецький, Д.Многогрішний, І.Самойлович, І.Мазепа), визнані російським урядом. Щодо гетьманів (чи козацьких ватажків?) інших українських територій існують відмінності.

Так, у списку, складеному М.Маркевичем, фігурує 20 гетьманів (без повторного гетьманування). Автор вважає, що Ю.Хмельницький, названий гетьманом перший раз під впливом авторитету свого батька, був тільки обраний гетьманом, але фактично ним не став. Щодо І.Виговського автор дотримується думки, що той був лише опікуном, і обережно називає його гетьманом, оскільки останній, взявши з Богданової казни 1 мільйон талерів, купив козацькі голоси. Є у списку автора ряд гетьманів, що діяли на Правобережній Україні. Це П.Тетеря, С.Опара, Децик, П.Дорошенко, І.Сірко, П.Суховій, М.Ханенко, Яненко. Частину з них він вважає самозванцями, частину - гетьманами королівськими, польськими, але такими, які не були визнані народом (щоправда, не зрозуміло, який зміст М.Маркевич вкладає в це поняття). Очевидно, автор, як прихильник проросійської історіографії, визнає лише гетьманів, затверджених царським урядом. Та разом з тим він називає гетьманами маловідомих історичних діячів Правобережжя, таких, як Куниця, Драгинич, Могила, призначених польськими королями. М.Маркевич визнає гетьманом і молдавського господаря, ставленика Туреччини Дука лише на тій підставі, що він успадкував титул страченого турками гетьмана Ю.Хмельницького "Князь сарматський, малої Росії-України і вождь Війська Запорозького". У списку М.Маркевича, єдиного з усіх відомих, серед гетьманів називається і кошовий Запорозької Січі І.Сірко. Дослідник вважає, що польський король затвердив його на цій посаді замість М.Ханенка, який капітулював перед російськими і українськими військами. За даними М.Маркевича, І.Сірко гетьманував упродовж 1674-1676 рр. Ці здогадки автор аргументує тезою про те, що саме польський уряд

домігся від Росії повернення І.Сірка із Сибіру, де той перебував як політичний засланець і вірогідний кандидат на гетьманство в Лівобережній Україні.

Зазначимо, що Флорівський і Радзимінський списки, а також Київський Синопсис ідентичні із рядом гетьманів, який побудував М.Маркевич, що свідчить про використання істориком цих джерел.

Список гетьманів України другої половини XVII ст., складений за В.Рубаном, включає 19 чоловік. Він цікавий тим, що у ньому є три постаті, які не зустрічаються у М.Маркевича. Це І.Безпалий, Я.Сомко та Є.Гоголь. І.Безпалий виступає у В.Рубана можновладцем під 1659 р., тобто тоді, коли він був наказним (а насправді - повноправним) гетьманом і вів активну боротьбу проти І.Виговського. Ймовірно, В.Рубан вважає його гетьманом, оскільки період гетьманування І.Виговського у нього закінчується 1658 р., коли останній розпочав боротьбу з російським урядом. Те ж саме можна сказати і про Я.Сомка - представника збагатілих верств козацької старшини і активного претендента на гетьманську булаву 1662-1663 рр. Відомо, що коли Ю.Хмельницький наприкінці 1662 р. відмовився від гетьманства, Я.Сомко як шурин Б.Хмельницького оголосив себе на вузькій старшинській раді гетьманом України. Припускаємо, що саме цей епізод В.Рубан і вважає за справжнє обрання Я.Сомка гетьманом, забуваючи, що за Переяславськими статтями 1659 р. обирати гетьмана України без згоди царського уряду заборонялось. Що ж до Є.Гоголя, то він був призначений гетьманом Правобережної України 1676 р. за згодою польського уряду. Про роки його гетьманування свідчить запис на могилі Є.Гоголя у Межигірському козацькому монастирі. Із списком, складеним В.Рубаном, збігався і Прилуцький літопис, що також промовляє про його використання істориком як джерела.

Дещо відмінний ряд українських можновладців побудував Д.Бантиш-Каменський, який довгий час працював у Москві і був щирим прихильником російського царизму. Він вважав гетьманами України лише 6 чоловік, тобто тих, що були визнані російським урядом: науковець вважав, що вони були обрані на підставі українсько-російських державних договорів другої половини XVII ст. і їх обрання мало законну юридичну силу. Зрозуміло, що в його списку не знайшлося місця найбільш відомим гетьманам Правобережжя, таким, як П.Тетеря і П.Дорошенко, що були затверджені польським урядом.

Дуже схожі списки, складені Й.Б.Шерером та на вимогу К.Розумовського. Німецький і французький історик Йоганн Бенедикт Шерер, хоч і не був кровно зв'язаний з Україною, проте, написав праці, що містять цікаві дані про наш край. Порядок гетьманів, який він запропонував, показує, що вчений був добре обізнаний з історією України того часу. Його список можна порівняти із списком, складеним для К.Розумовського. В цих документах є дуже багато спільного - як у переліку історичних осіб, так і в хронології. Список за Шерером включає 13 чоловік, а складений для К.Розумовського - 14. В обох джерелах гетьманство визнається за козацьким полковником І.Іскрою. Тільки у Шерера він фігурує під 1659 р., а у К.Розумовського під 1658 р. Аналізуючи події, що припадають на ці дати, можна зрозуміти, що і Шерер, і Розумовський оголошують гетьманом І.Іскру якраз у ті часи, коли він заступив у боротьбі проти І.Виговського забитого на смерть полковника М.Пушкаря. Хоча автори й не обгрунтовують такий вибір, проте, можна припустити, що місце на гетьманство надано І.Іскрі саме в той період, коли він грав провідну роль в історичних подіях. Однак, джерел, які б засвідчили гетьманство І.Іскри, не знайдено. У списках цікаво визначено місце Ю.Хмельницького. Шерер ставить його під 1657 р., коли він за допомогою свого батька був поставлений у державного керма України, а у списку К.Розумовського початок гетьманування Ю.Хмельницького припадає на 1659 р. У цьому випадку, як нам здається, міркування Й.Б.Шерера достовірніші, оскільки, як відомо, наступнику Ю.Хмельницького І.Виговському хоч і вдалося на раді у Чигирині 24 серпня 1657 р. вмовити Ю.Хмельницького покласти булаву, все ж під тиском певних кіл гетьманом залишився саме Ю.Хмельницький, а І.Виговський був при ньому опікуном. Самому І.Виговському було доручено командувати військовими частинами і підписуватись під державними документами титулом "Іван Виговський на той час гетьман Війська Запорозького" *. Це означало, що юридично гетьманом був Юрій Хмельницький, а фактично Іван Виговський. Такий розподіл

---

* Такий розподіл залишився незмінним і на повній раді, скликаній І.Виговським у Корсуні (жовтень 1657 р.) для затвердження Чигиринських домовленостей. Ю.Хмельницького на ній вже не було.

влади до повноліття Ю.Хмельницького і був підтверджений, на наш погляд, царським указом у Києві 27 жовтня 1657 р. на нараді в стінах Братського монастиря, де була урочисто освячена постанова Чигиринської і Корсунської Рад. Таким чином, І.Виговського слід вважати тимчасовим гетьманом-регентом і опікуном при Ю.Хмельницькому.

Туманський список (складений генеральним суддею Малоросійської колегії В.Г.Туманським) ідентичний із порядком, за яким складено список К.Розумовського.

Найбільш повний ряд гетьманів України другої половини XVII ст. міститься у Писарівському літописі, до якого включено 25 осіб. Окрім дійсних гетьманів тут є козацькі ватажки, які в різні часи відігравали помітну роль в історичних подіях того часу (Іскра, Силко, Безпалий, Цюцюра), деякі з них були претендентами на гетьманську булаву (В.Золотаренко). Про Силка знаємо лише те, що він був запорозьким полковником і очолював загони козаків, які прийшли на допомогу російському воєводі Г.Г.Ромодановському для боротьби з І.Виговським. Помітнішою постаттю того часу був Т.Цюцюра: саме його участь в цій боротьбі відіграла вирішальну роль. Є підстави вважати, що за таку підтримку російський уряд надав Цюцюрі тимчасові права гетьмана, проте, через військовий стан затверджені ці права так і не були. Ніжинський полковник В.Золотаренко активно відстоював лінію на союз з російським урядом, у боротьбі проти І.Виговського і Ю.Хмельницького боронив рішення Переяславської ради 1654 р. Золотаренко домагався обрання на гетьмана, але програв. Таким чином автор (чи автори) Писарівського літопису безпідставно відносять названих осіб до гетьманського порядку. У цьому ж документі гетьманами вважаються С.Самусь та Петрик Іванченко. Вони були призначені урядами Речі Посполитої і Туреччини саме як гетьмани окремих українських територій. Водночас їх гетьманування відображено у великій кількості джерел, хоча з боку російського уряду обрання їх гетьманами фактично не визнавалось.

У порядку гетьманів України, складеному М.Грушевським та послідовністю національно-державницького напряму в українській історіографії Н.Полонською-Василенко, в основу покладено принцип наявності джерельної бази. Михайло Сергійович відзначав, що "часто не можна відрізнити меньших ватажків від гетьманів, признаних усіма, ані зложити ряд гетьманів без перерви". Такої ж

думки дотримувалась і Наталія Дмитрівна. Нам здається такий підхід не зовсім правильним щодо другої половини XVII ст., оскільки, як відомо, територіальний розподіл України визнавався окремими дежавами, такими, як Росія, Польща та Туреччина, і затвердження урядами цих держав гетьманів мало також юридичну силу. Якщо ж дотримуватись міркувань М.Грушевського та Н.Полонської-Василенко, то в їх списках взагалі не повинно бути жодного гетьмана, оскільки, скажімо, П.Тетерю не визнавали на Лівобережжі, а І.Брюховецького на Правобережній Україні, але про їх гетьманування існує значна джерельна база, що й дало дослідникам право внести їх в порядок державців. В роботах названих істориків ряд гетьманів Правобережної України закінчується М.Ханенком (1674), оскільки, на їх думку, тривав процес скасування козаччини на Правобережжі. Проте, аналогічні процеси відбувались і на інших загарбаних українських територіях. Відомо, однак, що повністю знищити цей феномен української історії декларативно було неможливо, і тому періодично козаччина відновлювалась, хоч і в різних формах, отже функціонувало й козацьке управління з виборністю гетьманів.

Зазначимо також, що у Н.Полонської-Василенко порядок гетьманів України різних регіонів більш досконалий і чіткий, а також поділений територіально, має логічну завершеність та архівне і історичне обгрунтування.

Виходячи з наведеного матеріалу, пудсумовуючи архівні джерела та висновки окремих істориків, наважимось запропонувати власний ряд гетьманів України другої половини XVII ст.:

Гетьмани всієї України: Ю.Хмельницький (1657-1662 з перервою. І.Виговський (гетьман-регент 1657-1659), Я.Сомко (наказний 1663);

Гетьмани Лівобережної України: І.Брюховецький (1663-1668), П.Дорошенко (1668), Д.Многогрішний (1669-1672), І.Самойлович (1672-1676), І.Мазепа (1687-1709);

Гетьмани Правобережної України: П.Тетеря (1663-1665), С.Опара (1665), П.Дорошенко (1665-1670), П.Суховієнко (1668-1669), М.Ханенко (1670-1675), Є.Гоголь (1676-1679), Яненко (1679), Куницький (1684), А.Могила (1685), Драгинич (1686), С.Самусь (наказний 1692-1699).

Крім того, на північно-західних територіях, підвладних Туреччині, гетьманами були П.Дорошенко (1670-1676), Ю.Хмельницький (1676-1681), Петрик Іванченко (з 1692 р.).

Тарас Чухліб
(Київ)

Козацька родина другої половини XVII ст.

Однією з головних проблем сучасної вітчизняної історіографії є недостатня вивченість біографій окремих осіб. Мало досліджується історія українських родин середньовіччя. "Історія - наука про людину" - відзначав Л.Февр (1). Наше завдання - зрозуміти людей, які жили у другій половині XVII ст. і були свідками історичних (у сучасному розумінні) подій, щоб мати можливість вірно трактувати минулі події. Життя та діяльність сотника Київського полку Сави Туптала, історія його сім'ї допоможе осягнути всю складність процесів, що відбувалися в українському суспільстві під час і після Визвольної війни 1648-1654 рр.

Першу документальну звістку про С.Туптала знаходимо у Реєстрі українського війська (1649) серед списку Макарівської сотні Київського полку. М.Максимович, який одним з перших ввів до наукового оббігу ім'я сотника, згадав про Туптала лише в зв'язку з тим, що його син, Данило (Дмитро Ростовський) став визначним церковним діячем та письменником. А ось що писав В.Антонович: "Ім'я Туптал прославилося завдяки значенню сина Сави Григоровича, Данила" (2). Такою оцінкою історичної ролі С.Туптала лише як батька відомого культурного діяча України "грішили" також О.Бодянський, М.Костомаров, М.Грушевський. Однак, на нашу думку, діяльність сподвижника багатьох гетьманів України XVII ст. заслуговує на вищу і, головне, самостійну історичну оцінку.

На момент запису у Реєстр Савці Тупталенку (саме так назвався він по батькові) було вже біля п'ятидесяти років. Це є суттєвим, адже перед цим Макарівська сотня нараховувала близько 500 козаків, а після запису тільки 112. Саві віддаються переваги, як досвідченішому і загартованішому у військових справах, воїну. У статусі рядового козака С.Туптало брав участь майже у всіх битвах

і походах, що їх вів Київський полк, як військова одиниця Запорозького Війська з 1649 по 1670 р.

Наведемо лише декілька епізодів з його насиченого різними подіями життя. Наприкінці 50-х років XVII ст. Савка Тупталенко стає Савою Тупталом - його обирають сотником рідної Макарівської сотні. Невдовзі він переїжджає до Києва, де залишається при тому званні - сотника Війська Запорозького. Це був вимушений переїзд сімейства Туптал. У 1660 р. шляхта повертається до Макарова, де розмістився польський гарнізон.

У 70-річному віці козацький сотник під час важкого бою за м.Бишів з військами польського полковника Я.Пива попадає у полон. Жорстоко розправляються з козаками польські легіонери, але С.Туптала із старшиною відправляють у Димер. "А з Димеру полковник Пиво відіслав його в Польшу гетьману Яну Собеському", - свідчить документ (3).

Восени 1673 р. коронний гетьман переміг армію турецького султана під Хотином. Шукаючи шляхти для того, щоб звільнити Річ Посполиту від турецько-татарських нападів Я.Собеський відправляє до гетьмана Правобережної України П.Дорошенка полоненого сотника Туптала. Він мав умовляти українського правителя "відступити від бусурман і разом з християнами йти проти невірних".

Після багаторічних поневірянь С.Туптало вертається до Києва. І тут він попадає "на прийом" до російського воєводи: "Ноября в 14 день (1673 р. - Т.Ч.) пришел в Киев выходец из полону, а в распросе боярину и воеводам Ю.П.Трубецкому с товарищи сказался ... зовут Саввою по прозвищу Туптола" (4). Щось є символічне в тому, що за такий короткий період козацькому сотнику вдалося зустрітись з представниками трьох різних держав - командуючим польськими військами Я.Собеським, українським гетьманом П.Дорошенком та московським воєводою Ю.Трубецьким.

До 1684 р. належить ще одне цікаве повідомлення про С.Туптала. Шотландець П.Гордон у щоденнику писав, що до Кирилівського монастиря "20 листопада прибув сотник Туптало, посланий зі своїм загоном із звісткою про побачених в чотирьох милях від Києва 400 татар" (5). Сава виконує прямі службові обов'язки, незважаючи на дуже похилий вік 85 років! Далі Гордон пише, що, на його думку, Туптало пішов у відставку 1685 р. Але тут він помиляється. Відомо, що наступного року С.Туптало, як

київський сотник ще збирав податок з переправи через річку Ірпінь біля Мостища.

Окреме дослідження можна було б присвятити родині Туптал. Дідом Сави, можливо був подільський єпископ Інокентій Туптало, що виступав противником унії української церкви з Римом на Берестейському сеймі 1596 р. Григорій Туптало, батько сотника, був дрібним православним шляхтичем. Він проживав у невеличкому містечку Макарів, що неподалік від Києва, де й народився Сава. Дружина С.Туптала, Марія Михайлівна, була дуже набожною людиною. Разом з чоловіком Марія давала кошти на утримання багатьох київських церков. Особливо вона опікувалась Кирилівським монастирем, де і була похована в березні 1689 р. у віці близько восьмидесяти років.

У Сави Григоровича та Марії Михайлівни, крім сина Данила, було ще чотири дочки. Найстаршою серед дітей була Олександра. Народилась вона близько 1630 р., отже Сава і Марія одружилися десь наприкінці 20-х років XVII ст. Відомо, що Олександра була інокинею Києво-Йорданського жіночого монастиря. Також знаємо про те, що вона похована "біля ніг матері" 1704 р.

Інша дочка, Параскева, протягом багатьох років була ігуменею Києво-Йорданського монастиря. Однак свій власний будинок вона заповідала Кирилівському монастирю, що і було виконано 1710 р. Окрім Параскеви та Олександри С.Туптало мав ще д і дочки - Марію і Феодосію, які також займали визначні посади у церковній ієрархії. На жаль, про них маємо щонайменше свідчень.

Найбільш повно в історичній літературі висвітлювались життя та діяльність єдиного сина Туптал. Тому наведемо лише декілька фактів з його життя. Данило Тупталенко (у схимі-Дмитро) народився у грудні 1651 р. у Макарові. 1661 р. С.Туптало віддає свого сина до богоявленської школи при Києво-Могилянській академії. Тут почав проявлятися майбутній талант відомого культурного діяча України. "9 червня 1668 року прийняв монашество з іменем Дмитра від ігумена Мелетія Дзика" - у 17-річному віці Д.Туптало став монахом Кирилівського монастиря. З юнацьких років він втрачає зв'язок з родиною. Згодом Дмитро був ігуменом в багатьох українських монастирях - Батуринському, Глухівському, Чернігівському. Він підтримує тісні контакти з гетьманськими адміністраціями І.Самойловича та І.Мазепи. Серед церковних творів Д.Туптала особливе місце займають "Чет'ї-Мінеї", що стали

визначним явищем у культурному житті України. Ставши на запрошення Петра І ростовським митрополитом, Д.Туптало відкрив першу у Росії духовну семінарію з вивченням грецької та латинської мов. Козацький син належав "к группе тех южнорусских (украинских. - *Т.Ч.*) писателей, духовнопросветительская деятельность которых содействовала подготовке русского общества к встрече реформ Петра" (6).

Переїхавши до Ростова Дмитро прикрашає стіни своєї кімнати прижиттєвим портретом батька - сотника Туптала. 1705 р. Д.Ростовський присилає на могилу батьків, у Кирилівський монастир, ікону Божої матері в срібних шатах. М.Костомаров 1875 р. писав, що у ростовській келії Д.Туптала збереглася картина, яка "зображає те, як молодий Данило, кланяючись в ноги батькові і матері, просить у них батьківського благословіння до вступлення в монастир. Родина його в українських тогочасних одежах" (7). Ім'я Данила Туптала ввійшло до багатьох вітчизняних та зарубіжних енциклопедій, але відомостей про тих людей, хто дав йому життя, там немає.

У другій половині XVII ст. отримало новий поштовх так зване ктиторство. Воно полягало в тому, що старшина Запорозького Війська персонально чи через довірених осіб опікувались над церквами та монастирями. Жертвуючи великі грошові суми на їх розвиток, вони мали право розпоряджатися церковними фінансами. Посада церковного старости (ктитора) користувалась великою повагою серед українців. З середини 80-х років Сава Туптало опікувався над Кирилівським монастирем, згодом він був обраний його ктитором. Козацька родина Туптал мала гучну славу поборників православної віри серед міщан та духовенства Києва. Їх сімейство було відоме своїм меценатством. Крім Кирилівського монастиря вони давали кошти на утримання Києво-Могилянської академії, Царськокостянтинівської церкви, свій двір та будинок на Подолі Сава заповідав церкві Миколи Притиска.

Будинок, де проживала родина Туптал, має досить цікаву історію. Знаходився він на майдані між церквою Миколи Притиска та жіночим Флорівським монастирем. Туптали оселилися в ньому десь 1661-1662 рр. На жаль, заповіт старого сотника не був виконаний - Параскева, найменша дочка, "перезаповіла" будинок Кирилівському монастирю. До 1786 р. він у володінні монастирської влади. Після того, як монастир був перетворений в "богодільню"

для інвалідів, будинок викупив багатий київський купець Курлюков.

1887 р. серед столичних краєзнавців виникла дискусія з приводу місцезнаходження цього будинку. Газета "Киевлянин" надрукувала невелику інформацію під назвою "Исторический дом". В ній стверджувалось, що дім Туптал у непошкодженому стані стоїть на розі Хоревої і Межигірської вулиць. Однак, невідомий автор на сторінках часопису "Киевская старина" у статті "Где находился киевский дом С.Туптал сотника?" аргументовано довів, що цей будинок було зруйновано купцем Курлюковим у 40-х роках XIX ст. На думку автора, газета помилилася у виборі місця для будинку, переплутавши його з апартаментами купчихи Артемихи, які знаходились поруч.

Існують декілька портретів Сави Туптала. Перший том "Історії Києва" (К., 1986) вказує на те, що у наступному розписі Кирилівської церкви зображений козацький сотник, однак автор не відшукав даного малюнку в сучасному музеї. До 1760 р. у церкві на лівій стіні висів прижиттєвий портрет глави родини Туптал з надписом: Благочестивий муж Туптало Сава Запорозького Війська честь і слава... (8) 10 серпня того ж року з старого портрета зробили копію, яка проіснувала до 1786 р. Інші копії зображення С.Туптала знаходились в Чернігівському соборі, церкві Всіх Святих на Щекавиці, а також в ротовській келії Д.Тупталенка. Згодом вони опинилися в колекціях любителів старовини О.Лазаревського, В.Тромоніна, П.Лебединцева, В.Тарновського. 1883 р. професор В.Антонович помістив у книзі "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах" два портрети старого сотника.

Родина Туптал мала власний герб - червоний щит, де була зображена грецька дельта над якою знаходився православний хрест.

Д.Ростовський у своєму діарії записав: "1703 года генваря 6, в 3 часа дня Богоявления господня представился отец мой Савва Григорьевич" (9). 103-річного сотника поховали "в церкве Святой Троицы (Кирилівська церква. - *Т.Ч.*), на левой стороне, в самой стене, при дверях коими на хоры выходят" (10). До речі, у сучасному архітектурно-історичному музеї "Кирилівська церква" немає жодного запису, що там поховані Сава та Марія з дітьми. 1886 р. "Киевские Епархиальные ведомости" писали, що такої честі, як

С.Туптало не мали навіть найвидатніші ігумени Кирилівського монастиря.

Отже, життя та діяльність С.Туптала і членів його сім'ї проливає світло на деякі малодосліджені сторінки вітчизняної історії. Сімейство Туптал було типовим представником українських родин другої половини XVII ст. На їхнє життя випало чимало героїчних і трагічних подій. Розбудовуючи Українську державу ми повинні пам'ятати не лише тих людей, які репрезентували політичну систему України за доби середньовіччя, а й не забувати про так звану "мовчазну більшість". Однак, чи можна віднести до неї козацьку родину Туптал?!

1. *Февр Л.* Бои за историю. - М., 1991. - С.19.
2. *Антонович В., Бец В.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - Киев, 1883. - Вып.1. - С.35.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археологическою коммиссиею. - Спб., 1881. - Т.11. - С.328.
4. Там же. - С.329.
5. *Gordon.* Tagebush - S.42// Зап. истор.-филолог. ф-та императ. Санкт-Петербургского ун-та. - Спб., 1891. - Ч.24. - С.242. (далі: Записки...).
6. Киевлянин. - 1887. - № 19. - С.4.
7. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. - Львів, 1918. - С.434.
8. Труды Третьего Археологического съезда в России. - Киев, 1878. - С.8.
9. Записки... - С.12.
10. Там же.

Сергій Лепявко
(Чернігів)

Доля могили Петра Дорошенка

Доля поховань діячів української історії і культури невіддільна від долі нашого народу. Кожен новий поневолювач, щоб полегшити власне панування, намагався витравити будь-які сліди самобутності України. А, оскільки, навіть мертві патріоти втілювали цю самобутність, то пам'ять про них всіляко паплюжилась і знищува-

лась, аж до варварського розорення їхніх могил. Особливо дісталося похованням українських гетьманів. Про це з болем писав у "Гайдамаках" Тарас Шевченко:

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.

На тлі подібного багатовікового духовного геноциду історія могили гетьмана Петра Дорошенка становить, в значній мірі, виняток і природньо привертає увагу української громадськості. Найважливішим є те, що незважаючи на пошкодження, останки гетьмана все ж збереглися. Це поховання цікаве і тим, що збереглось немало зображень, словесних описів, спогадів очевидців, пов'язаних з ним. Тому ми маємо змогу відтворити в основних рисах історію могили Петра Дорошенка (знаходиться в с.Ярополець, до XIX ст. - Ярополча Волоколамського району Московської обл.), яка належить до найцінніших пам'яток некрополя України.

Після 1676 р., коли П.Дорошенко зрікся булави, він був вивезений, по-сучасному кажучи, інтернований до Москви. Царський уряд сприймав його як почесного бранця і доля П.Дорошенка склалась куди краще, ніж доля багатьох прихильників Великоросії. Це, власне, перевірена історією істина - сильних противників поважають більше, ніж запопадливих блюдолизів. П.Дорошенку був наданий великий маєток Ярополча з присілками, де разом налічувалась тисяча душ кріпакі. . Протягом декількох років він був воєводою у Вятці, а з 1682 р. безвиїздно жив у Ярополчі, ведучи розмірене життя середнього землевласника.

Помер Петро Дорошенко у 1698 р. і був похований у центрі села, під правим клиросом дерев'яної церкви мучениці Параскевії. На могилу було покладено великий білий камінь з написом із сторонь узголів'я: "Лета 7206 ноября в 9-й день преставился раб Божій гетман войска запорожского Петр Дорофеевич Дорошенко, а поживе от рождества своего 71 год положен бысть на сем месте". Могильна плита збереглася до нашого часу і була, власне, головним охоронцем останків гетьмана на протязі трьохсот років.

Дерев'яну церкву вірогідно у середині XVIII ст. розібрали, а нову збудували в іншому місці, поблизу панської садиби. Господарі маєтку, про яких ще буде мова, ще якось зважали на свого предка і спорудили над могилою П.Дорошенка дерев'яний навіс на кам'яних стовпах. Малюнок цієї споруди опубліковано в "Истории Малороссии" Дмитра Бантиш-Каменського. Цей відомий історик і архівіст, дізнавшись про поховання Петра Дорошенка, спеціально посилав художника, щоб замалювати її. На той час могила була вкрай занедбана, дах прогнив, все навкруг заросло бур'яном і кропивою. Кладовище, хоч і надалі знаходилось у центрі села, стало пусткою. Однак, пам'ять про гетьмана ще ледь жевріла, бо "однажды в год, в день кончины честолюбца, служители алтаря приходят на могилу молить небо о успокоении души его".

У подібному неприглядному стані застав могилу Петра Дорошенка Олександр Пушкін, який побував у Яропольчі у 1833 і 1834 рр. Тут слід зупинитись на спадкоємцях маєтку Петра Дорошенка. В Московщині гетьман одружився на Агафії Єропкіній, від якої мав двох синів - Олександра і Петра. Петро продав свою частину садиби графу Чернишову 1717 р. Олександр Дорошенко, який залишився в селі, був одружений на Парасковії Пушкіній, далекій родичці поета, але не по прямій лінії. Їхня єдина дочка - Катерина була дружиною Олександра Загряжського - родича Григорія Потьомкіна. Цікаво, що син Катерини - Микола - був одружений з дочкою Кирила Розумовського Наталією. Тобто, це уже істинно великоруське сімейство з'єднало в потомстві кров двох таких несхожих українських гетьманів. Маєток Яропольчу успадкував інший син Катерини - Іван Загряжський, внучкою якого була Наталія Миколаївна Гончарова, дружина Олександра Пушкіна. Такі генеалогічні подробиці становлять певний інтерес. Однак, головним в цій історії є те, що маєток Петра Дорошенка належав його прямим нащадкам по жіночій лінії. А оскільки родоводи у дворянських сім'ях пам'ятали добре, то спадкоємці не могли не знати про свого предка. Власне гетьман їх не цікавив, бо не можна було похвалитися, що він вірно служив царю-батюшці, а це було головною чеснотою російського дворянства. Тому могилі Петра Дорошенка не приділялось ніякої уваги, хоч панська садиба протягом XVIII ст. була пишно розбудована.

Пушкіна вразив поганий стан могили гетьмана. Це не дивно, бо теща поета розводила "огороды над прахом твоего прадедушки

Дорошенки, к которому я ходил на поклонение", як писав він дружині. Брат дружини пообіцяв виправити становище і слово своє дотримав. Над могилою була збудована невелика акуратна капличка, яка простояла понад сто років. Всередині її прикрашали різб'яні дерев'яні позолочені фігури, великий іконостас.

Своєрідну пам'ять про Петра Дорошенка зберігало місцеве населення. В часи кріпацтва ходили перекази, що гетьман наказав вибити на могильному камені заповіт, за яким усі селяни відпускалися на волю. Але поміщики затесали той напис сокирами. Це цікаве свідчення показує, як народ по-своєму осмислює незвичні для нього факти. Місцеві "хрестияни" запам'ятали, що Дорошенко був несхожим на інших поміщиків. Вихований у козацькому середовищі, де високо цінувалася людська гідність, Петро Дорошенко просто не міг бути таким же самодуром, як місцеві дворяни. Перед смертю, цілком імовірно, він міг дати вільну, якщо не всім, то принаймні частині селян.

Однак час ішов, легенди відходили у минуле і господарі маєтку знову забули про могилу гетьмана. Після відміни кріпацтва в Ярополчі почали відбуватись ярмарки, де головним предметом торгівлі був льон. Найзручнішим місцем для них виявилось закинуте кладовище в центрі села, над високим берегом річки Лама, якою возили товар. Навколо набудували лавочок і кабаків. А торгівлю богобоязнені мужики вели прямо на цвинтарі. Про нього нагадували "торчащие белые камни-памятники, по которым тогда стучали колеса телег и подковы лошадей, превращая их в порошок". Таке свідчення сучасника може наштовхнути на цікаві роздуми з проблем походження сучасної бездуховності, але це окрема тема для розмови.

Могилу Дорошенка врятувала від загибелі капличка, проїжджати через яку було не зовсім зручно. Тому її обнесли жердинами, до яких прив'язували коней. У такому оточенні капличка, звичайно, втратила навіть залишки недоторканості освяченого місця. Поступово позолочених ангелів і ікони порозтягали діти на весел.. забави, а могила була занесена базарним сміттям.

Але не це виявилось самим страшним для останків Петра Дорошенка. Місцевий житель В.Краснов згадував, що у 1887 р., на початку зими, хтось намагався розкопати могилу, шукаючи золоту булаву та інші скарби гетьмана. Копали вночі, а землю викидали надвір, на сніг. Два дні люди не звертали на це увагу, хоча і бачили

викинуту землю і лише на третій день почали виясняти, в чому справа. Приїхав мировий суддя і кілька повітових чиновників. Грабіжників не знайшли, проте, щоб потрачена невідомими копачами праця не пропала марно, офіційні особи вирішили завершити розкопки. Підняти могильного каменя вони не змогли, тому підкопувались під нього збоку. Очевидець писав: "Когда производилось следствие, то кости гетьмана были извлечены из могилы и выложены на камне, и я отчетливо помню лязг и стук железного лома о склеп и какую-то металлическую плиту, и хрустение костей, когда их веревками извлекали из земли, потому что камень, вероятно, плотно притиснул их, и кости потом (кстати сказать, хорошо сохранившиеся и богатырских размеров, как говорили тогда кругом), с черепом вместе, лежали месяца два непреданными земле на верху камня, наводя страх на нас, детей, и мы далеко обходили часовенку, когда случалось вечером идти за вином в трактир".

Кістки врешті закопали назад, але, як бачимо з цього сумного свідчення, "государевы холопы", як не давали спокою гетьману за життя, так поглумились над ним і після смерті. Знайшли щось у могилі офіційні грабіжники чи ні, невідомо. Капличку, щоб не лазили туди знову, закрили на замок. Чи випадкова історія цих розкопок? Аж ніяк. Згадаємо хоча б Шевченкове:

"І могили мої милі
москаль розриває"
(*"Розрита могила"*)

Показово порівняти могилу П.Дорошенка з могилою графа Чернишова, яка знаходилась неподалік. Остання була в граніті і мармурі, підтримувалась у зразковому стані, хоча граф зовсім не мав нащадків. Туди навряд чи хтось би наважився полізти, адже свого часу покійник, виходець з польської шляхти, був кучером у Петра І. Подібний контраст між станом двох поховань був в порядку речей, диктувався імперським мисленням.

1903 р. на могилі Петра Дорошенка побували Д.Яворницький і В.Гіляровський. Останній відзначив, що "часовенка пришла в ветхость", "теперь памятник в забросе". Господарі (ті ж Гончарови), присоромлені приїжджими, пообіцяли привести могилу в пристойний стан. Цікаво, що у власників маєтку зберігався, невідомо коли виготовлений, мармуровий бюст Петра Дорошенка, який нині знаходиться у місцевому краєзнавчому музеї.

Наступні десятиріччя, особливо 1920-ті - 1930-ті роки, як відомо, не сприяли збереженню історичних пам'яток. Немає сумнівів, що поховання все більше занепадало. Це навіть дивно, що в центрі соціалістичного села, біля правління колгоспу, який свого часу відвідав В.Ленін, воно взагалі збереглося. Подякуємо за це нерозпорядливим комнезамівцям, або можливим таємним захисникам пам'ятки.

Під час Великої Вітчизняної війни протягом кількох тижнів в селі стояли німці. Після їхнього відступу приїхала комісія по розслідуванню фашистських злодіянь. Залишилися фотографії могили Дорошенка, зроблені комісією. На підлозі каплички валялась штукатурка, кругом було неохайно і брудно. Проте, якихось слідів серйозних пошкоджень пам'ятки не було, а аварійний стан пояснювався віковою неувагою до неї. Однак, комісія віднесла поганий стан могили до злочинів фашизму проти радянської культури. Тобто, був використаний улюблений спосіб списування власних злочинів і недбалості на зовнішнього ворога.

"Жертва війни" спокійнісінько простояла ще дванадцять років і не збиралась завалюватись. Тому їй допомогли, розібравши капличку на якісь колгоспні потреби. У місцевому музеї з цього приводу дається сором'язливо-пристойне пояснення: "Разрушена в войну снарядами, разобрана в 1953(!) году". І невідомо, чи мали б ми зараз взагалі цю святу для українців пам'ятку, якби не увага до неї місцевого краєзнавця А.П.Кожемяко. Протягом декількох десятків років вона була чи не єдиною людиною, яка робила спроби підтримувати могилу Петра Дорошенка в пристойному стані. Навколо могили було зроблено металеву огорожу, на якій прикріпили табличку з досить об'єктивною довідкою про П.Дорошенка з радянської енциклопедії 1960-х років видання. На могилі навіть посадили чотири саджанці червоної калини, але прижився тільки один.

Останнім часом хмари забуття навколо могили гетьмана стали розходитись. До неї раз-по-раз наїжджають земляки з московського "Славутича" і з України. На надгробок лягають квіти, жовто-блакитні стрічки, тут правляться молебні, лунають українські пісні.

Зайшла мова і про майбутнє могили Петра Дорошенка. Зокрема, з'явились пропозиції про перенесення його останків в Україну. Але це питання складне і неоднозначне. З остаточною відповіддю варто почекати до кращих часів. Вагомих аргументів проти пере-

несення могили немало. Дорошенко прожив у Ярополчі близько 20 років і був похований там своїми дітьми. Не дивлячись на вищенаведені сумні факти долі могили, треба усвідомлювати, що збереглась вона практично лише тому, що знаходилася далеко від України. Чи є гарантії, що після перенесення останків гетьмана, Україна зможе їх захистити? Адже поки що вона сама беззахисна перед будь-якими політичними, соціальними і економічними катаклізмами. І ще одне - чи є в Україні місце, куди можна було б перенести останки славного гетьмана? Поки що не чекає Дорошенка ні Чигирин, ні навіть Київ. Ми не маємо ні пантеону видатних українських діячів, ні впорядкованих козацьких святинь.

Дійсно, нинішній стан могили гетьмана не можна назвати задовільним. Місце, де вона знаходиться, незручне і незатишне. Поховання розташоване понад дорогою, поблизу автобусна зупинка. Але можна впорядкувати навколишнє середовище і провести реконструкцію могили. Очевидно, українським архітекторам потрібно зайнятись цією справою, зокрема, проектуванням нової каплички над могилою. Спільними зусиллями громадськості і спеціалістів і на нинішньому місці поховання можуть бути створені належні умови для спочинку гетьмана Петра Дорошенка. А що робити далі - покаже життя.

Теодор Мацьків
(Гейдельберг)

Легенда і правда про Мазепу

Мазепа є чи не наймаркантнішою особою у сучасній українській, а побіч Богдана Хмельницького, широко відомою у всесвітній історії. Мазепа був предметом натхнення для багатьох поетів, митців, письменників та дослідників цієї доби. Поетів та митців приманювала зв'язана з його особою легенда, де його зображено як романтичного героя любовних пригод (1). При згадці імені Мазепи у західному світі, радше мається на увазі постать любовного героя Вольтера чи Байрона, ніж історичну особистість.

До спопуляризування імені Мазепи у Західній Європі спричинився, у першу чергу, Вольтер у відомій історії про Карла XII, де

він, між іншим, описав, як один польський шляхтич, щоб помститися за те, що Мазепа мав роман з його жінкою, постановив покарати його в оригінальний спосіб. Піймавши Мазепу, шляхтич наказав роздягнути його донага, а опісля прив'язати до дикого коня, сподіваючись, що Мазепу стріне неминуча смерть, одначе його врятували люди (козаки), з якими він брав участь у походах проти татар. Завдяки своїм знанням, - пише Вольтер, - Мазепа здобув собі серед козаків велику повагу, так що цар мав намір зробити його князем України.

Цю любовну історію Мазепи дещо подробніше описав у своїх споминах польський шляхтич Ян Хризистом Пасек (1636-1701). Пасек написав спомини між 1670 і 1690 рр. (точну дату досі ще не встановлено), фрагменти яких з'явилися у варшавському літературному журналі "Астреа" 1821 р., а повне видання вийшло 1836 р. Спомини Пасека були доволі популярні у Польщі і поширювалися усно та у відписах. Доказом цього може служити факт, що Вольтер, згадуючи цю любовну аферу Мазепи у своїй історії про Карла XII майже на сто років раніше (перше видання появилося в 1731 р.), розпитував у польського екзильного короля Станіслава Лєщинського у Парижі, який на письмі потвердив "усі факти" з його книжки включно з любовною історією Мазепи (2). Про цю аферу Мазепи згадав польський мемуарист Еразм Отвіновський у споминах 1696-1728 рр.

Пасек, ворог Мазепи, служив пажем при дворі польського короля і був замішаний у змові конфедератів проти короля (1661), про що Мазепа випадково довідався та поінформував Яна Казимира про цю змову. Щоправда, на суді Пасек викрутився з цієї для нього дуже неприємної справи, але заприсяг Мазепі пімсту і, бажаючи його скомпромітувати, написав у споминах про його любовний роман з жінкою польського шляхтича Станіслава Фальбовського (3).

Пасек пише, що Мазепа був частим гостем у домі Фальбовських. Його часті дарунки господині дому, звернули увагу Фальбовського, який постановив розслідити стосунки своєї жінки з Мазепою. Одного разу він сказав, що вибирається у довгу подорож, а вона відправила посланця із запрошенням до Мазепи, аби він скоро до неї приїхав. Мазепа передав посланцеві ствердну відповідь і не передчуваючи нічого злого, вибрався на відвідини. По дорозі його затримав Фальбовський і на питання куди він їде, Мазепа

відповів, що їде відвідати свого сусіда. Коли ж Фальбовський показав його листа до власної жінки, а слуга сказав, що Мазепа відвідував мадам Фальбовську стільки разів, "скільки він має волосся на голові", Мазепа признався. Фальбовський вирішив покарати Мазепу в оригінальний спосіб: "...Роздягнувши його донага, посадивши лицем до хвоста, а плечима до кінської голови на його власному коні, знявши з нього сідло. Руки звязали зза у, а ноги підвязали під черевом коня. На коня, з природи доволі прудкого, нагукали, вдарили батогами та ще зірвавши йому з голови ковпак, стрілили над ним кілька разів. Перестрашений кінь пігнав додому як шалений. А треба було їхати через густі корчі, глід, ліщину, грушину, тернину, не простим шляхом, але стежками. Кінь знав цю дорогу, бо часто туди ходив, як звичайно буває, коли їздять потай манівцями, а негостинцем. І треба було по дорозі часто схилятися, тримаючи віжки у руках обминати небезпечні, густі місця. І тоді так бувало, що гілка вдарить часом по голові і одежу роздере. Отже можна собі уявити, скільки дісталося поранень на нагому, сидячому плечима до кінської голови їздцеві, беручи під увагу, як прудкий і переляканий кінь від страху і болю летів наосліп, куди його ноги несли, поки перебіг через ліс. (Фальбовський) затримав двох чи трьох сопутників, що їхали разом (з Мазепою), щоби не було кому його врятувати. Дібравшись додому, Мазепа, будучи увесь змерзлий, припав до воріт, крикнув: "Сторожу!" Сторож пізнавши голос, відчинив ворота, але побачивши опудало, знову зачинив їх і втік. Мазепа кликав усіх із двору. Вони заглядали через ворота, хрестилися. Тоді він заявив, що це він направду їхній пан. Вони не вірили, але вкінці його впустили, коли знеможений і змерзлий, майже не міг говорити" (4). Свою розповідь Пасек кінчає тим, що Фальбовський вертається додому і карає жінку за те, що "тіло у неї свербіло".

У своїх споминах про любовну аферу Мазепи, Пасек пише поверховно, не подаючи ані імені мадам Фальбовської, ані назви місцевості, обмежуючись лише ствердженням, що події відбувалися на Волині, (Вольтер взагалі не подає імен, назвиськ чи назв місцевостей). Можна припускати, що Пасек, будучи у Смоленську, де брав участь у польсько-російських переговорах, чув від когось про цю історію, тому у нього багато вигадок і перекручень. З уваги на це, деякі дослідники, як, наприклад, польський історик А.Бєльовський, вважав, що конфлікт між Фальбовським та Мазе-

пою мав виключно політичний характер. Дмитро Дорошенко висловив сумнів щодо автечності споминів Пасека (5).

Одначе, згідно з польськими джерелами, у тому часі (1660-ті рр.), на Волині дійсно жив Станіслав Фальбовський і Мазепа "справді міг мати роман з пані Фальбовською... слід встановити, скільки правди, а скільки фантазії в цій розповіді про любовну пригоду Мазепи та його їзду на коні", - пише Христина Пеленська у цікавій статті "Польська легенда про Мазепу" (6).

До речі, такі любовні історії були звичайним явищем у тодішніх часах. Подібну історію описує у споминах французький дипломат у Варшаві, Фой де ля Невіль, про одного шотландського офіцера, який служив у польській армії і був "приятелем дому одного литовського полковника", але швидко мусив втікати з Польщі (7). На думку Пеленської, Мазепа мав інші любовні пригоди, тому нема причин думати, що він обмежив таку шляхетську слабість однією пригодою.

Київський архівіст Іван Каманін описав любовну аферу з Оленою Загоровською, молодою жінкою забагато старшого від неї чоловіка, який вніс розводову справу проти своєї жінки 1663 р. Як Загоровський, володимирівський суддя вказав за причину розводу те, що він знайшов від Мазепи багато подарунків до своєї жінки. Що більше, в одному з листів до п.Загоровської, Мазепа намовляв її, щоби вона поїхала зі своїм чоловіком до сусіднього села Ревушки. По дорозі Мазепа обіцяв зробити засідку та вбити чоловіка, одначе цей план не вдався, а закінчення цієї розводової справи лишилося невідомим (8).

Х.Пеленська твердить, що "наскільки перша частина пригоди Мазепи, а саме любовна пригода, вірогідна, настільки покарання на коні вигадане. Пасек, ймовірно, вигадав його, щоб, спаплюживши Мазепу, помститися за конфлікт між ними" (9). Справді, відносно покарання Мазепи, так, як це описав Пасек, належить вважати за вигадку. На це звернув увагу визначний польський літературознавець Олександр Брюкнер, зазначаючи, що Пасек був "неімовірним брехуном".

Питання, чому Пасек вибрав такий незвичний спосіб покарання Мазепи, на думку Пеленської, слід шукати у грецькій міфології. Мотив кари за подружню зраду з'являється вперше у грецькій міфології у зв'язку з особою Іполіта. Мужній красень Іполіт, син амазонки не визнавав влади Афродіти, яка примусила його мачуху

Федру, доброчесну жінку і матір дітей його батька Фесея, залюбитися у ньому. Обурений Іполіт відкинув кохання своєї мачухи, яка у розпуці завдала собі смерті і, намагаючись помститися на пасербі, залишила листа, що буцімто він її збещестив. Батько прокляв сина, його прогнали з Атен, посадили на візок, запряжений власними кіньми, що налякані страховищем, яке виринуло з моря, полетіли стрілою наперед себе. По дорозі візок розбився на тріски, а Іполіта, заплутаного у віжки, коні волокли аж до смерті (10). Доля Іполіта була предметом трагедії Еврипіда та римського письменника Люція Аннея Сенеки.

Твори Сенеки були відомі у Польщі вже в XVI ст., а також були доступні у чужоземних виданнях. Святе письмо та класична література були основними предметами у шкільній програмі того часу. Пасек учився в єзуїтській колегії у Раві і можна припускати, що він був обізнаний з трагедіями Сенеки. "Можна сміло твердити, що Пасек міг запозичити сюжет для своєї легенди про Мазепу з переказу про Іполіта, зокрема, з мотиву злочину і кари", - твердить Пеленська (11).

І справді, аналогія між грецькою трагедією Іполіта та легендою про Мазепу є очевидна. Обидва герої були замішані у незаконну любовну пригоду (Іполіт у вигадану), в обох історіях розповідається про шалену їзду, а для незвичного покарання винних використовують коней. Що Пасек створив свою власну версію покарання Мазепи, тобто прив'язання його нагим до спини коня, може посвідчити такий цікавий тогочасний факт: німецький кореспондент гамбурського тижневника "Historische Remargnes", у кореспонденції з Москви від 27 листопада 1703 р., подаючи біографію Мазепи, наводить дуже точні й особисті подробиці з його життя, як, наприклад, те, що він оженився з дуже багатою вдовою (Ганною Фридрикевич 1668 або 1669 р.), яка померла 1702 р., що він мав тільки одну доньку, яка дуже скоро померла, та, що його сестра була тричі замужем. При тому знає навіть їх прізвища: Обидовський, Вітуславський та Войнаровський. З останнього подружжя, - пише добре поінформований кореспондент, - був син Андрій, який тепер живе зі своїм вуйком, який посилає його до колегії у Києві, де він студіює філософію. Треба також згадати, що автор цієї кореспонденції закидає Мазепі, що він спричинився до арешту гетьмана Івана Самойловича (12). Отже, коли б афера з жінкою Фальбовського була йому відома, він напевно не забув би про це

згадати. Не згадується той епізод у німецькій пресі та споминах і після переходу Мазепи на сторону шведського короля, хоч німецька преса не шкодувала на його адресу таких епітетів, як "зрадник", "самолюб", "безбожник" та ін.

Любовна афера, що її описав Пасек, стала неначе невід'ємною частиною біографії та характеристики Мазепи у пересічного читача на Заході. Саме як романтичною постаттю Мазепою зацікавився не лише Вольтер, але й такі поети як Георг Гордон лорд Байрон ("Мазепа", 1818), Віктор Гюго ("Мазепа", 1829), Кіндрат Рилєєв ("Войнаровський", 1825), Олександр Пушкін ("Полтава", 1829), Богдан Залескі ("Дума про Мазепу"), Бертольд Брехт ("Балада про Мазепу", 1955) та ін. Романтична легенда про любовну історію Мазепи надихала видатних композиторів, таких як Франц Ліст (симфонічна поема "Мазепа", 1857), Петро Чайковський (опера "Полтава", "Мазепа"), та митців як Теодор Жеріко (олійний образ "Мазепа", 1823), Ежен Делякруа (олійний образ "Мазепа", 1824), Орас Верне (олійні образи "Мазепа оточений кіньми", 1825 та "Вовки у погоні за Мазепою", 1826), Люі Булянжер (великі олійні образи "Покарання Мазепи", 1827 та "Смерть Мазепи", дата невідома) та ін.

1. *Hubert F.* Babinski. The Mazeppa Legend in European Romanticism. - New York; London, 1974.
2. *Holubnychy L.* Mazepa in Byron's poem and in History // The Ukrainian Quarterly. - Vol.15, - N4. - P.344.
3. *Pasek J.Ch.* Pamietniki. - Wroclaw, 1968. - S.301-304.
4. Ibid. - S.303.
5. *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і житті // Праці Україн. наук. ін-ту. - Варшава, 1938. - Т.46. - С.15.
6. *Пеленська Х.* Польська легенда про Мазепу. - Віднова, 1985. - 4. - С.81.
7. Foy de la Nenville. Relation Curiense et Nonvelle de Moscovie. - Paris, 1698. - P.7.
8. *Камянин Н.* Мазепа и его прекрасная Елена //Киевская старина. - 1886. - Т.11. - С.522-535.
9. *Пеленська Х.* Вказ. праця. - С.82.
10. *Підлісна Г.Н.* Історія античної літератури. - К., 1972. - С.90-92.
11. *Пеленська Х.* Вказ. праця. - С.85.
12. Historische Remargnes. - 22. - Yanvar, 1704. - N4. - P.26.

Микола Сигидин
(Київ)

З історії подільської козаччини періоду Визвольної війни 1648-1654 рр.

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. привертала увагу багатьох поколінь дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних. Це, передусім, пояснюється величезним міжнародним резонансом, який справили події Визвольної війни на політичну ситуацію у Східній Європі. Поряд із маловідомим кому козацьким сотником Богданом Хмельницьким постали раптом перед світом гідні подиву та поваги мужні постаті козацьких полководців - побратимів гетьмана. Серед когорти славетних ватажків козацько-селянського війська періоду Визвольної війни чільне місце належить степовим лицарям - вихідцям з Поділля. Це, насамперед, найближчі сподвижники Б.Хмельницького - козацькі полковники Данило Нечай, Іван Богун, Максим Кривоніс, а також ряд інших, менш відомих героїв Визвольної війни. Досліджуючи сторінки біографій козацьких ватажків, ми тим самим сприяємо повнішому висвітленню тих чи інших аспектів Визвольної війни, зокрема на Поділлі.

При цьому, слід зазначити, що дослідження такого плану пов'язані з певними суб'єктивними труднощами. Насамперед, це відсутність, як правило, достовірного біографічного матеріалу, очевидна тенденційність документів, що походять із польсько-шляхетського табору, необхідність глибокого порівняльного аналізу відомих нам джерел різноманітного характеру. Враховуючи вищесказане, спробуємо по мірі можливого, частково заповнити ті прогалини у наших знаннях, які стосуються життя та діяльності славних козацько-селянських ватажків. Оскільки питання походження таких відомих полковників Б.Хмельницького, як І.Богун, Д.Нечай, М.Кривоніс залишається відкритим до наших днів, то дозволимо собі висловити з цього приводу деякі міркування.

Шляхетське походження кальницького (вінницького) полковника Івана Богуна не викликало сумнівів у переважної більшості дослідників як дожовтневих, так і радянських. Питання полягає в іншому: звідки саме походить коріння Богуна? Відомий дослідник козаччини В.Липинський стверджує, що батьківщиною Богуна є

Київщина. Однак, прямих доказів цьому твердженню немає. Дехто із радянських дослідників дотримувався думки, що, оскільки, основна діяльність І.Богуна як полководця і державного діяча відбувалася на Поділлі, то й він теж був виходцем з цього краю. До нас дійшло одне невиразне свідчення польського шляхтича М.Ємьоловського, який характеризує Богуна як ватажка козаків, який розгромив в березні 1651 р. під Вінницею шляхетське військо і, водночас, вказує на його міщанське походження: "...кушнір один на імення Богун полковник брацлавський".

Зауважимо, що перша письмова згадка про Богуна періоду Визвольної війни відноситься до 1649 р. А саме знаходимо її в реєстрі козацького війська. Іван Богун значиться тут рядовим козаком Чигиринського полку. Щоправда, Ю.Мицик виявив нещодавно в архівах Польської Республіки цікавий документ - перелік козацьких полків, складений польським шляхтичем, очевидно, наприкінці 1649 р. У ньому поряд із прізвищем кальницького полковника Івана Федоренка стоїть прізвище Івана Богуна. "Іван Федоренко Іван Богун". В даному випадку, як ніколи раніше тісно переплелися долі цих двох мужніх козацьких полководців. Зазначимо принагідно, що питання походження І.Богуна всі без винятку дослідники розглядали в порівняльному контексті ідентичності його особи з особою відомого нам кальницького полковника Івана Федоренка. Єдиної думки серед дослідників з приводу того, чи дійсно Богун та Федоренко - це одна й та сама особа, немає й по сьогодні. Так, В.Липинський, М.Грушевський, І.Крип'якевич вважали, що під різними прізвищами виступала одна й та ж людина. Інші відомі українські вчені М.Максимович та М.Петровський дотримувались протилежної точки зору. Причому, останній висунув вагомі аргументи на користь своєї гіпотези. Ф.Шевченко та В.Степанков також схильні вважати, що І.Богун та І.Федоренко - це дві різні особи. Беручи до уваги сказане та аналізуючи наявні джерельні дані, дозволимо собі висловити з цього приводу таке міркування.

Як відомо, вперше ми зустрічаємо І.Богуна в чині кальницького полковника на початку 1650 р., а саме в статейному списку російського посла В.Унковського. Серед перечислених ним козацьких полковників бачимо прізвище і кальницького полковника Івана Богуна. Очевидно, він був призначений Б.Хмельницьким на цей уряд наприкінці 1649 - на початку 1650 р. На чому базується наше припущення? Відомо, що на початку 1649 р. подільським, а згодом

кальницьким полковником був Іван Федоренко. Але під час облоги Збаража в серпні 1649 р. він був важко поранений в одному із боїв. Вибувши надовго із строю внаслідок цього поранення, оскільки надалі ми зустрічаємо його аж в грудні 1653 р. наказним кальницьким полковником, Федоренко все-таки потрапив як кальницький полковник до 40-тисячного козацького реєстру, який почали складати вже у вересні 1649 р. Але фактично в цей час полковничий уряд, в зв'язку із пораненням Федоренка, перейняв від нього Іван Богун, призначений Б.Хмельницьким. Підтвердженням цьому може служити згаданий документ, виявлений Ю.Мициком, оскільки немає потреби в разі ідентичності особи Федоренка і Богуна двічі писати ім'я Іван (див. вище). Саме тому ми зустрічаємо в документах 1650 - 1654 рр. І.Богуна як кальницького полковника (вінницького). А І.Федоренко, одужавши від поранення, залишається наказним полковником цього ж полку. Звичайно, дане припущення потребує подальшого фактичного підтвердження і тому не може претендувати на вичерпність.

Оскільки бойові подвиги І.Богуна описані в науковій і в художній літературі, ми не будемо зупинятися на його діяльності в роки війни. Зазначимо лише, що саме І.Богун протягом 1651-1654 рр. був невтомним організатором оборони України на подільських кресах від наступу польсько-шляхетських військ.

Стосовно місця народження та походження брацлавського полковника Д.Нечая та полковника М.Кривоноса, то слід наголосити на тому, що питання ці також ще чекають свого остаточного вирішення. Однак до наших днів дійшли кілька документальних свідчень, які проливають світло на цю проблему саме на користь подільського краю. Одне із них - це протокол допиту козака-повстанця Ониська Звойтовича, захопленого в полон польською шляхтою. Він датований 28 жовтня 1648 р. З документа дізнаємося, що "у полковника Нечая люди з Бара, так як і сам він з Бара". А Бар, як відомо, був на ті часи резиденцією коронних гетьманів в Україні і служив своєрідним ключем до всього Східного Поділля. На жаль, достовірніших даних щодо подільського походження Нечая не збереглося. Аналіз діяльності Д.Нечая протягом 1648-1651 рр. наштовхує на думку, що брацлавський полковник був тісно зв'язаний з Поділлям не тільки через своє службове становище. За цей час Нечай здобув серед простого народу авторитет непримиренного борця за визволення України від гніту польської шляхти.

Навіть вороги відзначили, що це була людина "надзвичайної відваги і розуму". Про те, що це була людина високоосвічена підтверджують листи Д.Нечая до польських регіментарів С.Лянцкоронського та П.Потоцького, датовані березнем 1649 р., з вимогою не порушувати кордону і дотримуватись умов перемир'я. Нечай вважав себе господарем у Брацлавському воєводстві, про що свідчить його підпис в одному із листів: "Данило Нечай, полковник Брацлавського воєводства. Війська й.к.м. Запорозького". Польська шляхта називала Нечая "вождем" подільських селян, що засвідчують численні документи. В одному із них зазначається, що "Нечай бунтує селян, яких зібрав вже сто тисяч". Інший повідомляє: "Нечай стоїть окремо із своїми селянами ... має війська, черні вісімдесят тисяч". Наведені факти свідчать, що Нечай справді був народним улюбленцем, і тому його героїчна загибель в лютому 1651 р. залишила глибоку рану в серцях козаків та селян, які, за твердженням сучасника, "дуже падають духом після цього вбивства Нечая". Вороги вважали Нечая "одним із найголовніших бунтарів", а козаки - "першою особою після Хмельницького". Польська шляхта жорстоко поглумилась над тілом героя, порубавши його на шматки, але народні перекази донесли до нас звістку, що голова Д.Нечая була все ж врятована і похована неподалік с.Черемошного Ямпільського повіту. На тому місці, за козацьким звичаєм, насипано високу могилу.

З Поділлям тісно переплетена також доля славетного Максима Кривоноса, відомого як полковника селянських загонів. Існує кілька версій щодо його походження, одна із яких стверджує, що Кривоніс був кушніром з подільського міста Могилева на Дністрі. Зазначимо, що представники польсько-шляхетського табору неодноразово наголошували на його "низькому" походженні, або, іншими словами, несшляхетному. Проте, гострий розум, мужність, любов та повага простого люду привернули до нього увагу Б.Хмельницького, який вже на початку війни призначив Кривоноса старшим полковником на Поділлі. Козацький літописець зазначав, що Кривоніс був "Хмельницького найближчий порадник і помічник". Визвольний похід багатотисячних козацько-селянських загонів М.Кривоноса з Лівобережжя на Волинь та Поділля в червні-липні 1648 р. значною мірою сприяв ліквідації влади польсько-шляхетської адміністрації на території Правобережної України. Протягом короткого періоду повстанці під командуванням М.Кривоноса виз-

волили ряд міст та містечок, серед яких такі важливі як Тульчин, Брацлав, Вінниця, Меджибіж, Полонне, Бар та ін. І тільки передчасна смерть М.Кривоноса від морової пошесті, яка охопила козацьке військо наприкінці 1648 р. врятувала не одного ворога від гострої шаблі козацького ватажка.

Процес покозачення, який охопив населення України, привів до того, що, за висловом козацького літописця "народ посполитий... зараз почали ся купити в полки не толко тіє, которіє козаками бивали, але хто і нігди козацтва не знал". Особливо яскраво цей процес відбувався в Брацлавському та Подільському воєводствах, оскільки саме територія цих воєводств стала ареною запеклих боїв. Козацькі полки, які формувалися тут, були рухомими формуваннями і діяли залежно від успіхів воюючих сторін. Так, в період найбільшого піднесення народних виступів на Поділлі в червні-серпні 1648 р. тут діяли численні козацько-селянські загони, які об'єднувалися за принципом козацьких реєстрових полків. За неповними даними, в цей період діяло дев'ять таких полків. Зокрема, Кривоноса, Остапа Вінницького, Ганжі Уманського, Кушки, Габача, Брацлавця, Степки, Трифона. Серед тих, хто брав участь у здобутті фортеці Бар, зустрічаємо "священника Брацлавського", який також командував полком. Скупі дані не дозволяють достовірно встановити соціальне походження всіх козацьких ватажків. Так, Ганжа, який очолив повстання на Уманщині, відомий ще до війни як "польовий вождь" козацький. Кушка за походженням був, за одними даними, шляхтичем з Брацлава, за іншими - міщанином з Ямполя. Степка, на думку І.Крип'якевича, був священником. Трифон походив із бершадських міщан. Зустрічаємо також згадки про керівників окремих повстанських загонів, що діяли на Поділлі - зіньківського міщанина Григорія, священника Якуша, Амілю, "вождя" подільських опришків Коломіду.

Наступного, 1649 р., на Поділлі діяло одночасно шість місцевих козацьких полків. Поряд із відомими вже зустрічаємо імена нових полковників. Це подільський (згодом кальницький) полковник Іван Федоренко, барський Іван Олександренко, подністровський Степан, Чуйко, Минко, Яхим та Балтач. Враховуючи те, що діяли ці полковники виключно на подільських кресах в умовах, коли ці землі часто переходили з рук в руки, можемо припустити, що в основному вони були вихідцями з цих країв, оскільки боронили, насамперед, свої домівки та життя рідних. Це ж можна сказати і

про наказного брацлавського полковник Г.Кривенка, уманського полковника Левка, брацлавського Грозенка (родом із Бершаді), ватажків подністровських опришків Мудренка та Гречку.

На жаль, фрагментарність та скупість відомих нам джерел не дозволяють повною мірою простежити героїчні долі людей, які ціною власного життя закладали підвалини української державності в той непересічний для України час. Тому так гостро постає сьогодні перед дослідниками завдання по виявленню та глибокому і всебічному вивченню нових архівних матеріалів, які стосуються історії Визвольної війни українського народу.

Віталій Гавриленко
(Львів)

Печатки Війська Запорозького - невід'ємний атрибут української козацької державності

Активна увага, що приділяється останнім часом вивченню історії Запорозької Січі, Української козацької держави (1), по-новому поставила питання про дослідження української сфрагістики періоду середньовіччя. Адже печатка завжди була істотним атрибутом влади, державних і правових інституцій, системи адміністративного управління. Без залучення даних сфрагістики неможливо отримати вичерпну відповідь на загальні питання.

Вивчення козацьких печаток розпочалося в середині XIX ст., коли в українській історіографії оформляється науково-критичний підхід до дослідження минулого, широко публікуються історичні джерела, відбувається процес становлення допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін.

Описи і репродукції запорозьких печаток вміщуються в книзі А.О.Скальковського "История Новой Сечи или последнего коша Запорожского", "Памятниках, изданных Временной комиссией для разбора древних актов...". Подальше збільшення матеріальної бази козацької сфрагістики пов'язано з іменами відомих українських істориків О.М.Бодянського, О.М.Лазаревського, В.Л.Модзалевського, А.В.Стороженка, Д.І.Яворницького.

Перші підсумки дослідження козацьких печаток зробили Марія Слабченко та Іван Крип'якевич (2). М.Слабченко зібрала майже весь розрізнений сфрагістичний матеріал, нагромаджений на той час, значно доповнила його цікавими пам'ятками власної збірки. Крім печаток гетьманів, що були тоді основним предметом вивчення, вона звернула увагу на сфрагічні пам'ятки всіх соціальних верств козацтва, адміністративного управління, військових об'єднань, магістратів міст.

І.Крип'якевич доповнив матеріали М.Слабченко новими знахідками печаток із рукописних збірок Варшави і Москви, систематизував їх. Він засвідчив самобутній характер українських печаток, підкреслив, що козацька старшина не заглядала в іноземні гербівники, і хоча деякі сюжетні мотиви зображень їхніх печаток (лук, стріли, мечі, серце, хрести і зірки) повторюються досить часто, але сфрагістичні пам'ятки з усталеними формами відсутні. В переважній більшості, це були не родові, а особисті печатки. Головний висновок праць М.Слабченко та І.Крип'якевича полягав у тому, що вони кваліфікували запорозькі військові печатки, як знаки державної влади України.

У пожовтневий період козацькій сфрагістиці присвячено праці М.Є.Слабченко, О.В.Маркевича, В.Г.Фоменка, В.Заруби (3). В цих дослідженнях запорозькі печатки розглядались, переважно, як аморфна маса пам'яток матеріальної культури. З публікацій, виданих у діаспорі, слід відзначити працю В.К.Прокоповича (4). Печать малоросійская: Сфрагістичні етюди (Зап. наук. т-ва ім.Шевченка. - Париж, 1954).

На сьогодні виявлено близько 200 пам'яток козацької сфрагістики, серед них печатки гетьманського управління, кошових отаманів, полковників, сотників. Генерального запорозького суду, куренів, паланок, полкових міст, приватні печатки козацької старшини.

Перша згадка про запорозькі печатки належить до 1576 р., детальний опис цієї пам'ятки зробив Г.Грабянка: "Сей на печати Малороссийской войсковой герб, то есть воин в колпаку перекрывленном, на плечах мушкет, а при боку шабля и козацкий рог с порохом кули меючий..." (5). За свідченням автора, дана печатка була у вжитку запорозької військової канцелярії тривалий час. Відбитків цієї печатки чи детальних описів не знайдено, тому ідентифікувати її неможливо.

А.В.Стороженко і І.П.Крип'якевич найдавнішою з козацьких печаток, що дійшли до нас в оригіналі, вважали печатку гетьмана Г.Василевича з документа 1596 р. (6) В.В.Грабовецький і В.О.Гавриленко відшукали у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки АН України більш ранню сфрагістичну пам'ятку - печатку гетьмана Г.Лободи з універсалу 1595 р. Вони зробили спробу представити її як "державну печатку України" (7).

Крім печаток Г.Лободи і Г.Василевича до нас дійшли в оригіналах (матриці і прикладені до документів) сфрагістичні пам'ятки гетьманів С.Кішки, П.Конашевича-Сагайдачного, М.Дорошенка, Ф.Онушкевича, І.Караїмовича, Б.Хмельницького (чотири типи), І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері (два типи), І.Брюховецького (два типи), П.Дорошенка, Д.Многогрішного, І.Самойловича, М.Ханенка, А.Могили, І.Мазепи (два типи), І.Скоропадського (два типи), П.Полуботка, Д.Апостола, К.Розумовського.

Гетьманські печатки за своїми функціями і зовнішніми ознаками відповідають практично всім вимогам державної печатки.

По-перше, статус державної печатки їм належить за рангом тих документів, до яких вони прикладались. Гетьманськими печатками скріплялись послання Війська Запорозького до польських королів, московських царів, кримських ханів, російських восвод, канцлера і коронних гетьманів Речі Посполитої, інструкції козацьким послам в іноземних державах, універсали.

По-друге, на всіх без винятку печатках гетьманів наявний герб Війська Запорозького - козак з мушкетом на плечі і шаблею.

По-третє, хоч ініціатива виготовлення печаток здебільшого належала гетьманам і кожен з них намагався мати власний сфрагістичний клейнод, а-е відомі випадки використання печаток попередників. Наприклад, печатку гетьмана М.Дорошенка застосовував Ф.Онушкевич 1636 р. і І.Караїмович 1638 р. Печаткою Б.Хмельницького (тип 4-й) затверджували документи І.Виговський (1657-1659), Ю.Хмельницький (1660-1662), П.Тетеря (1663). Слід зауважити, що три останніх мали і свої власні гетьманські печатки. Печаткою Д.Многогрішного з 1670-1672 р. користувався І.Самойлович в 1672-1677 рр. Отже, це були не особисті печатки, а символи державної установи.

Поряд з офіційними (державними) печатками деякі гетьмани (І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Брюховецький, І.Мазепа та ін.), мали приватні печатки, на яких зображались родові гербові

емблеми і абревіатурні написи. Вони вживались для внутрішньої кореспонденції.

По-четверте, традиція застосування печаток на Запорожжі має ще одну характерну ознаку державної сфрагістики, а саме - простежується притаманна і багатьом іншим країнам практика використання Великої і Малої печатки. Вже перші дослідники сфрагістичних пам'яток запорозьких козаків звернули увагу на печатку з своєрідним написом "Копія Воиска Запорожского". Однак, історично-юридичної оцінки цей факт не отримав. Деякі дослідники навіть висловили сумнів у існуванні слова "копія" на печатці. Наприклад, В.Г.Фоменко писав, що "копія" - зовсім не придатне для запорозької канцелярії слово (8).

Однак, ми знаємо про високий рівень грамотності на Запорозькій Січі. Д.І.Яворницький зазначав, що освічені люди дуже шанувались на Запорожжі, серед них панувала "страсть к иностранным и классическим словам и вычурным, витиеватым выражениям, в роде следующих: недишкреция, перспектива, респекция, зрепреманд, спецификованный, респонс..." (9) Латинське слово "соріа" (запас, велика кількість) також не було чимось незвичним для козаків. Воно неодноразово зустрічається в писаних пам'ятках Запорожжя.

А.В.Стороженко наявність слова "копія" на запорозьких печатках пов'язував із зображенням "...воїна, який точно передає зовнішній вигляд запорозького козака" (10). На наш погляд, цей термін вказує на окремий різновид козацьких печаток, а саме на Малу печатку Запорозької Січі. Напевно Велика печатка зберігалась на Січі, а для потреб похідної канцелярії робились її копії. І.М.Каманін опублікував документ з Міністерства закордонних справ Росії, до якого були прикладені "печать и копея его милости пана Богдана Хмельницкого, гетмана войска его царского величества Запорозского" (11).

Певним аргументом на користь існування Малої і Великої печатки Запорожжя може бути також значна різниця у розмірах козацьких сфрагістичних пам'яток. Так, печатки з написом "копія" становлять у діаметрі 27-31 *мм*, інші гетьманські печатки мають 37-45 *мм*, а деякі овальні печатки сягають 54 *мм*. Питання про Велику і Малу печатки Війська Запорозького вимагає подальшого дослідження. Остаточно воно буде з'ясовано тоді, коли знай-

деться Велика державна печатка Запорожжя з кінця XVI - початку XVII ст.

Написи козацьких печаток служать найбільш авторитетним і достовірним джерелом для встановлення точної назви Української козацької держави. Адже історики давно вже вважають легенди печаток одним з найавтентичніших документів при визначенні посад, титулів, імен історичних діячів, назв державних і адміністративних інституцій влади, територій.

У написах гетьманських печаток при всіх їх юридичних нюансах і стилістичних особливостях незмінно повторюється ключове поняття "Військо Запорозьке". На печатках Б.Хмельницького (тип 3-й), І.Брюховецького (тип 2-й), Д.Многогрішного, І.Самойловича та І.Скоропадського зустрічається словосполучення: "Печать Малой России Войска Запорожского". Винятком є печатка І.Виговського, де замість традиційної назви стоїть "Велике князівство Руське" (12).

Легенди печаток відбивають політичне становище козацтва і виразно свідчать про характер історичних подій, що відбувалися в Україні, вказують на політичну орієнтацію кожного гетьмана. В найстаріших печатках вона повністю відсутня (Г.Лобода, Г.Василевич, М.Дорошенко). Починаючи з середини XVII ст. печатки поділяються на дві майже рівні групи. Перша - з написами "його королівської милості Війська Запорозького Б.Хмельницький" (типи 1-2-й, П.Дорошенко, П.Тетеря, М.Ханенко), друга - з написами "царської величності Малої Росії Війська Запорозького" або "Малої Росії Війська його царської пресвітлої величності Запорозького" /Б.Хмельницький - 3-4-й типи, Ю.Хмельницький, І.Брюховецький, Д.Многогрішний, І.Самойлович, І.Мазепа, І Скоропадський/ (13).

Своєрідний статус мали сфрагістичні пам'ятки Нової Січі (1734-1775), які відомі у чотирьох варіантах. На них представлений традиційний козацький герб з незначним доповненням - зображенням списа (піки), вертикально уткнутого в землю ліворуч від козака. В напис включено слово "Низового". За функціями це типові печатки з перехідними ознаками від державного до адміністративного управління. На одній із згаданих пам'яток Низового війська (металічній матриці) на зовнішньому обводі (по ребру), тобто поза офіційним полем печатки, вказано, що вона зберігалась у Генерального писаря М.Турковського (14). Зрозуміло,

що для державних гетьманських печаток такий симбіоз виключений.

Згадаємо ще печатку запорозького суду з документа 1664 р. Для нас вона цікава, насамперед, незвичною легендою: "Знак Войска Запорозкого+судский". Вона не має аналогів у сфрагістичній практиці, але подібно до напису "копія" не є чимось винятковим для Запорозької Січі.

Декілька зауважень про так звану печатку "Коша Войска Запорозкого", яка відома і дослідникам і широким верствам читачів тому, що її малюнок репродукувався у багатьох виданнях. Вперше ця пам'ятка була опублікована в середині XIX ст., коли в ілюстраціях застосовувались техніка дереворитy і літографії. Як відомо, вона не гарантує ілюстративні матеріали від помилок і перекручень, особливо в написах історичних пам'яток. Адже якість їх багато в чому залежала від наукової обізнаності і художньої манери граверів. Це вимагає від сучасних ілюстраторів критичного підходу до старих дереворитних рисунків. З огляду на вище сказане є всі підстави твердити, що у випадку з малюнком печатки "Коша" допущено помилку, тобто, слово "копія" хибно відчитано як "коша", де літери "ія" замінені літерою "ш". Дану печатку слід віднести до розгляду Малої печатки Війська Запорозького.

Запорозькі печатки входили в число основних регалій гетьманської влади. Як і прапор, хорогва, булава, бунчук та литаври, військова срібна печатка надавалась гетьманам при їх обранні в урочистій обстановці. За давнім звичаєм печатка (в складі інших козацьких клейнодів) вручалася гетьманам за згодою війська Запорозького. Вручались клейноди і від імені тих монархів, на службі яких перебувало Військо Запорозьке. Вони нерідко і відбирали ці регалії, цим, зокрема, пояснюються випадки зникнення багатьох матриць (штемпелів), козацьких печаток. Сфрагістичні пам'ятки служили обов'язковим атрибутом різних запорозьких обрядів (вибори гетьманів, проведення Військових Рад, зустрічі послів, похорони гетьманів).

Таким чином, запорозька сфрагістика розширює потенціал інформації про Українську козацьку державу, збагачує наші уявлення про цей, ще слабо вивчений, період історії України. В теперішніх і майбутніх дискусіях по проблемах української національної держави печатки додадуть дослідникам чимало аргументів і фактів.

Висновки дослідників сфрагістики про хронологічні рамки застосування кожної з гетьманських печаток можуть стати міцною підвалиною для джерелознавчого аналізу документів козацької доби, визначення їх авторства і датування.

Сфрагістичні пам'ятки Запорожжя доносять до нас колорит козацької епохи, формують образну систему сприйняття минулого, впливають не лише на розум, але й на почуття, чого досить часто бракує історичним творам.

1. *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Становлення української феодальної державності. Новий погляд на проблему // Укр. іст. журн. - 1990. - № 10; *Степанков В.С.* Українське козацтво і формування національної держави на Україні. Матеріали "круглого стола" // Там же. - № 12.
2. *Слабченко М.* Материалы по малорусской сфрагистике. - Одесса, 1912; *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // Зап. наук. т-ва ім.Шевченка. - 1917. - Т.142. - С.123-124.
3. *Слабченко М.Є.* Запорозькі печатки XVIII ст. // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. - 1928. - Кн.19; *Фоменко В.Г.* Військові печатки запорожців // Істор. джерела та їх використання. - 1972. - Вип.7; *Заруба В.* Козацькі печатки // Національна символіка. - К., 1990; *Маркевич О.* Невідомий універсал і печатка Семена Палія // Архіви України. - 1968. - № 4.
4. Печать малороссійская. Сфрагістичні етюди // Зап. наук. т-ва ім.Шевченка. - Париж, 1954. - Т.154.
5. Летопись Григория Грабянки. - Киев, 1854. - С.XXIV.
6. Стороженки. Фамильный архив. - Киев, 1907. - Т.3. - С.98; *Крип'якевич І.* Вказ. праця. - С.4.
7. *Грабовецький В.В., Гавриленко В.О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи // Середні віки на Україні. - 1972. - Вип.1. - С.206.
8. *Фоменко В.Г.* Вказ. праця. - С.153.
9. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т.1. - С.451.
10. Стороженки. Фамильный архив. - Т.3. - С.98.
11. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. - Киев, 1911. - С.29.
12. *Крип'якевич І.П.* Вказ. праця. - С.9, 13-14.

13. Там же. - С.13-14.
14. *Уваров А.С.* Печать Войска малороссийского // Зап. имп. археолог. о-ва. - Спб., 1851. - Т.3. - С.161.

Вадим Пепа
(Київ)

Про передумови виникнення козацтва

Найперше, приверну увагу до свідчень про козаків, як військову силу, в історичному творі "Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi" М.Стрийковського (1). З головної праці свого життя доля не дала авторові навтішатися сповна, бо її було видруковано в рік його смерті - 1582. Розпочавши оповідь від створення світу, як тоді практикувалося, й довівши до 1572 р., М.Стрийковський, що видно уже з самої назви твору, постійно тримає в полі зору обшири, які нині в межах України. На козаків указує вже при описові подій 1143-1147 рр., лихого для Подніпров'я часу.

Тоді, як і в попередні роки, від часу так званого "хрещення" Русі, не вщухали міжусобні чвари. Точилася тривала війна за верховенство. Князь Ізяслав, скинутий з київського престолу Юрієм Володимировичем, рідним дядьком, прикликав на допомогу угорців і поляків, у тривалих битвах одвоював утрачене, прогнав Юрія, взяв, як наголошується в "Хроніці", "dwie stolicy swoje" ("дві столиці свої") - Київ і Переяслав.

По-філософському міркуючи над мінливістю людських доль, М.Стрийковський на додачу до прозового тексту ще й у вірші навів про Ізяслава:

Nie mógl tego dokazacz wegry iz Polaki, Zaś przez Wolyńskie, wszystko odiskal, kozaki... (2)

Відповідно й переклад українською мовою промовистий: "Не міг того довершити з угорцями й поляками, а з волинськими все відшкодував козаками". Польський історик, авторитет якого високий, не бачить нічого незвичайного в тому, що під час заворушень 1143 і 1147 рр. на теренах Київської Русі козаки (та ще й конкретно волинські, виходить, були й інші) вже виступали потужною озброєною силою. Такою значущою, що в домаганнях Ізяслава на престол у Києві саме їй, козацькій потузі, судилося відіграти роль

важливішу, ніж збройній підмозі з Польщі й Угорщини. У "Хроніці також зауважено, що до Ізяслава "сам Стефан, король угорський", прибув з військом.

Ось як заявили про себе козаки волинські (очевидно ж, лише частина козаків, які мали бути тоді на землі України) під час подій 1143-1147 рр. Ці ж войовники, за подальшим свідченням М.Стрийковського, відзначилися 1182 р. Тоді "польський князь Казимир II сестринця Мстислава волів посадити на князівство дідичного права, притягнув під Галич" (3). І тут "козаки волинські", які виступили на боці руських князів, скритно підкралися, "звідти й звідти польські загони розірвали" (4). Бач, ще в XII ст. прояви тих самих бойових прийомів, якими й пізніше славились степові лицарі.

Не беру сліпо на віру свідчення М.Стрийковського. Бо це ж погляд у проминувшину з XVI ст. Але пробую міркуваннями уторувати шлях до істини. Не зважаю на продекларованє М.Стрийковським прагнення писати правду. Як і на те, що він свідомий свого високого покликання, бажав залишити гідний невмирущої слави плід самовідданої багаторічної праці. Справляють його принагідні посилання на незлічені джерела, в тому числі й на "Kronikі Ruskie" під якими можна розуміти й такі, що втрачені. Подібно припускаємо, що й В.Татищев прикрашав "Историю Российскую с самых древнейших времен" правдивими фактами, але документальних підтверджень не маємо. Можливо, щось із відомого йому загубилося, щезло у вирі лихоліть.

Що ж стосується конкретно козаків, то чого б це вигадував щось на їхнє звеличення польський історик, наближений до королівського двору? Якщо він і грішив супроти істини, то ймовірніше на протилежне - де тільки міг, обминав козацтво, а коли вже ніяк не вдавалося обійти, то обходився найскупішим словом, не на світло виводив, а в тінь одпихав тих, хто завжди стояв поперек горла шляхетському пориванню владарювати "од можа і до можа". Шляхетський розум у всі віки висував найспритніших авторів доводити, що козацтво - нижчого роду, приречене на покору. З якого б же дива М.Стрийковський укорінював углиб проминувшини родовід тих, кого належалося виставляти як холопів? Та чи й наважився б він на таке без достатніх, справді незаперечних, підстав?

Якщо ж він переніс назву козаків із XVI ст. у дванадцяте на якихось там, скажімо, бродників, то звернімо увагу на ще одне чи ж не цікавіше місце в "Хроніці". Мовби переказ подано. 1211 р., в

травні, 18 дня, з'явилася в небі лиховісна комета. Недобре віщування збулося. Замаячили доти не бачені в цій стороні татари: "кометі покірні, на другий рік, 1212, половців поразили і руських княжичів, котрі половцям помагали, розбили вщент..." (5)

Комета налякала, але не додала вірним віри християнської розуму. Чвари не пригасали, хоч і нависала страшна небезпека зовні. Втручаючись в міжусобні війни, Монтвіл Гімбутович, князь Жмудський, з Живинбудом, литовським князем, "надсилав тоді завжди козацькими дорогами" війська в краї руські "року 1213, також 1214, 1215 і 1216..." (6) Навряд чи М.Стрийковський дозволив би собі назвати "козацькими" дороги, прокладені кимось іншим, а не козаками. Очевидно, на початку XIII ст. були таки козацькі сліди на землі, що нині українська.

Здається, є пояснення й на те, що означає повідомлення польського історика від 1297 р., коли "шістсот литовських козаків" (7) воювали в Прусії проти хрестоносців, хижий орден яких загрожував слов'янським народам із Заходу. Після нищівної татаро-монгольської навали, після страшного розорення руських земель якась дещиця козаків могла знайти і порятунок, і захист у Литві, піддалася під зверхність тамтешніх владарів, слугувала їм із зброєю. Чи ж не так само степові рицарі - "запороги", "січовики" прозивалися "козаками польськими", хоч поляками воїни не були.

Нарешті, чи ж не розширює межі традиційних уявлень про козацтво й відомості з ближчого часу? 1339 р. литовський князь Ольгерд вирушив на Поділля, щоб приборкати свавільного племінника Федора Корятовича, вибив волоські залоги з Брацлава, Скали, Сокольця, Смотрича. "Потім вночі за допомогою подільських козаків він здобув Кам'янець і Червоногородок та всі інші замки й фортеці на Поділлі..." (8) Подібними нічними наскоками козаки, очолювані славнозвісним гетьманом Петром Сагайдачним, у вересні-жовтні 1621 р. терзали незчисленну хижацьку орду, яку привів під Хотин турецький султан Осман II, що зазіхав і на Україну, й на Польщу, та зазнав нищівної поразки й невдовзі був скинутий з престолу Високої Порти розлюченими яничарами.

Якщо М.Стрийковський у XII-XIV ст. примічає козаків і волинських, і литовських, і подільських, то чого ж не бачать їх давньоруські літописи, на які молимося, мов на ікони? Скажімо, міжусобну боротьбу за київський престол 1143-1147 років, описану польським істориком, відображено доволі повно й у "Повісти ми-

нулих літ". Серед втягнутих у колотнечу, окрім багатьох руських, вирізняється "Володислав, лядський князь" (9), називаються угри, галичани, пом'янута "благовірна княгиня Олена, яска", далі в кривавих сутичках зауважено "і Болеслава Високого, лядського князя", "і половців диких усіх" (10). Не обійдено й киян та звенигородців. А наприкінці потягли руку за Ізяславом ті, хто верховодив у Переяславі. Услід за ними, чи за прикладом їхнім, стають на бік сильнішого "чорні клобуки" й "порошани" ("все Поросся"), прилучаються "білгородці й василівці". Змигують, як до битви доходить, ще й "берендичі з шаблями". Ніби й тверезо зауважується в літописі, що Ізяслав наступав на Київ, "зібравши на полі і християн, і поганих". Та навіть за такого визначення розмаїтого збору союзників Ізяслава "Повість минулих літ" жодним словом не прохопилася про козаків.

В чому ж справа? А чи не в тому, що варязька в злуці з візантійською упередженість викорінювала саме ім'я козаків з тією ж ненавистю, якою просякнутий і сплоджений при дворі перехрещеної на Катерину II принцеси Анхальт-Цербської наказ від 3 серпня 1775 р. про зруйнування Запорозької Січі.

І супроти кого ж така упередженість? А супроти охоронців материзни й дідизни, головної духовної і оружної сили отчого краю.

Не дивина подібні політичні вторгнення в історію. Політична практика від часів єгипетських фараонів - накладати табу на неугодне й неугодних, замовчувати, щоб не пустити жодної звістки в майбутнє, вижити з історії.

Хоч і прийнято бити поклони перед древньоруськими літописами, але нікуди не подітися, мусимо визнати, що їм затуманювала зір ненависть до корінного люду, до його світогляду, який складався від первовіку. Найвірнішим синам правітчизни, народженим обороняти її оружно й потужно, не поталанило не тільки в бутті, а й в історії. В її храм, з усього видно, хитромудрі літописи ні за що не хотіли впустити волелюбних і несхитних, які, очевидно, не спішили нагинати шию в ярмі ні князівської зверхності, ні віри новоявленої християнської.

Небуденне історичне явище, яким явило себе світові козацтво, досі залишається нерозгаданим і дотепер тлумачиться винятково з класових позицій: нібито козацьку вольницю склали втікачі від українських, російських, польських, білоруських та ще яких там панів. Чистої води фальсифікація, що, з одного боку, наче продов-

жує соціальне приниження козацтва шляхтою до рівня хлопів, а з другого - переслідує далекосяжну мету: упевнити, що південь України після татаро-монгольського самуму був геть спустошений, почав освоюватися з XV ст.

Віджилі теорії мертвою хваткою чіпляються за старі постулати. За інерцією досі повторюється химерне: нібито від татар чи що назва "козак" і перекладається як "вільна людина". Антиісторично й більше нічого.

Очевидно, тільки політична завербованість змушує історичну науку як вже століття наводити тінь на ясно заявлене X ст. у писанні Константина VII Багрянородного "Про управління імперією" й так само чітко подане в "Повісти минулих літ": варяги прикликані із-за моря, з їхньою з'явою виникло найменування "русь". "І од тих варягів дістала свою назву Руська земля" (11). Мова гостей варязьких, або "роська мова", як визначає Константин Багрянородний, не слов'янська. То були мови різні. По-моєму, кожний історик, що поважає себе, свідомий цього. Певно ж, політикою, а не прагненням істини продиктовані прив'язування поняття "русь" до гідронімів Рось, Росава, як і до питомих слів мов слов'янських - "роса", "русалка"... Коли вже й досліджувати, справді, по-науковому, то взаємовпливи, асиміляцію, поглинання, розчинення одного в другому.

Варяги заявилися на ослаблене після розпаду Аварського каганату Подніпров'я, яке знемагало в невпинній борні проти кочової напасті й підступних замірів новоявленої Візантійської імперії, що зазіхала на весь світ, як і її матінка Римська. З одного боку, приходні-варяги - супостати. З другого - оружна підмога супроти ворогів ще лихіших. Що ж стосується державності, то чи ж не політика в історії підвела до того, що для нас світ клином зійшовся на Київській Русі? А спробуймо глянути правді у вічі: невже очолюваний у IV ст. антами і їхнім вождем Божем союз слов'янських племен, від яких, очевидно ж, родовід народу українського, - невже той союз не був таким же державним утворенням, як і в сусідніх народів того часу? Чому цураємося ранішої, ніж Київська Русь, держави своїх предків, сімдесят розіп'ятих готами проводирів якої мали б навічно залишитися в пам'яті народу нашого святими мучениками, стократ ближчими, ніж якісь заморські біблійні, чужі й мало кому зрозумілі?

Ближче майбутнє, очевидно, відмовиться від обожнення Київської Русі. Якби наша історична наука була послідовною, то належалося б заперечувати не тільки горезвісну норманську теорію походження Русі, а рівнозначно й татаро-монгольську, аварську, гунську, готську, скіфську та чи й не кіммерійську. І чи не прояснилося б тоді, чому подвійне смислове навантаження хоча б і в тих назвах, які подає М.Стрийковський - Русь Київська, Русь Московська, Русь Сіверська, Русь Волинська, Русь Подільська, Русь Підгірська, Русь Підляська?..

Чи ж не подібно й козаки іменувалися не тільки волинськими, подільськими, а й "литовськими", "польськими"? Чи ж не так і Україна після відомих поділів між незичливими сусідами перемінювалася? Половина від серця, яка на правому березі Дніпра, прозивалася польською, а друга - Лівобережна - російською? І на Малу Русь, чи на Малоросію, обернено її не за внутрішньою спонукою, а через насильницьке втручання зовні.

У тій же колотнечі 1143-1147 рр. хто тільки не приставав до претендента на київський престол Ізяслава - угри, поляки, половці, яси, берендичі... Ще ж і хозари, печеніги-назирці... Але ж не хтось із них успадкував одвічні духовні набутки землі цієї, а народ український. Він відродився на згарищах і руїнах після татаро-монгольської навали. І постав перед світом самобутнім - з власним світоглядом, предківськими звичаями, одвічними віруваннями, які неповторні - ні від яких тюрків, ні від кочовиків, не від варягів і не від принесеної з Візантії віри християнської...

І воскрес український народ після самуму татаро-монгольського не анемічним, не безпорадним, а з такою необхідною для боротьби за право на життя силою вірних синів, захисників матері Батьківщини, чиї шаблі здіймалися на супостатів і під проводом тих, імена котрих збереглися в народних піснях, думах - Самійла Кішки, Северина Наливайка, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Бута (Павлюка), Петра Конашевича-Сагайдачного...

І чию ж славу вони успадковували? Від кого ж родовід їхній?

А чи не від Михайлика Лучника, котрий, за народним переказом, не оборонив Київ від хана Батия тільки тому, що не повірили йому міщани. Зраджений ними, взяв на спис Золоті ворота, як ото беруть на вила сніп, і, тримаючи їх так перед собою, поїхав верхи далеко в степ і зник за небокраєм. Не віддав на поталу ворогам

святиню, досі береже її, щоб поставити на тому ж місці в Києві тоді, коли повірять йому кияни.

І кого ж міг уособлювати Михайлик Лучник у Київській Русі?..

Чи не плутаємо услід за древньоруськими літописами різні поняття - "хозар" з "козарами"? Перші - прийшлі кочівники. Другі - пастухи кіз у праукраїнських племен, в тому числі й на Подніпров'ї. Пам'ять про останніх чи ж не береже донині найменння села Козаровичів неподалік Києва, прадавнього поселення, що в наші часи піднялося із затопленого пониззя на вищий берег рукотворного Київського моря? Віщі волхви не хозарські, а , ймовірно, козарські напророчили київському князеві Олегу смерть від улюбленого коня, що й сталося. І легенда вічно розворушуватиме уяву нащадків, спонукуючи розгадати до кінця все, що в ній приховане.

Горде найменння степових лицарів, яке залишилося у спадок нащадкам, пов'язане з козою, але з такою, як Амалтея (вона ж і німфа) давньогрецької міфології. Та, що випоїла своїм молоком маленького Зевса, ім'я котрого означає "світле небо". Ненароком зламавши годувальниці ріг, всемогний зробив його рогом добробуту. Возніс Амалтею в небо, й вона дотепер сіяє зіркою Капелою в сузір'ї Візничого. А її шкура слугувала Зевсові щитом-егідою, коли він боровся з титанами. Через що Зевс - Егіох. Егідодержавний.

Не сумніваюся, що донині збережений у пам'яті української народної творчості виспів обрядового дійства "Коза", або "Маланка", такої ж давнини, як і древньогрецький міф про Зевса та Амалтею.

А в Михайлівці всі хлопці стрільці...
Встрелили козу в правеє вушко... (12)

Михайлик Лучник уцілив стрілою в печеню перед носом татарського, сиріч монгольського, хана, коли той, приступивши до Києва, усівся обідати. А прапредок, від якого родовід Михайлика Лучника, направляє лук, пускає стрілу на козу. І що ж то за коза?

А та ж сама зірка Капела, якою з легкої руки Зевса засіяла в небі Амалтея. В арабських праявленнях про небо вона - менкаб зі-л-аннан, що в перекладі означає: "плече того, хто тримає віжки". Спрощено вимовлялося Менкалінанан. Он звідки вона - друга назва зоряної Кози в праукраїнській міфології: з арабської мови. Принесена з південного сходу кочівниками. Може, ще тими, яких прозвано кіммерійцями. Або пізнішими, після вторгнення котрих у

Північне Причорномор'я греки заговорили про Велику Скіфію, найдокладніші відомості про яку подав Геродот.

За визначенням найраніших вавілонських астрономів, сузір'я Візничого - Чаша. Очевидно, та сама, яка зблискує в праукраїнському міфові, що його переказав, скріпивши скіфською печаткою, Геродот. Не якісь інші золоті дари, а зоряні сузір'я Чаша й Плуг, по-давньогрецькому Оріон, упали з неба. Й не для бог зна яких скіфів-орачів, а для рільників-праукраїнців, для предків наших.

Ходила коза межи горами,
Перевернулася догори ногами... (13)

Вірогідно, назва Коза, як найпривабливіша, а тим паче, оспівана в обрядових учтах, поширювалася на все сузір'я. Для мови це не дивина. І ніякий не виняток. Наукове визначення цього явища - синекдоха, один з видів метонімії. На прикладі такого ж, як і Коза, витвору народної уяви - зоряного Плуга, можна простежити, як відбуваються підміни цілого його часткою і навпаки.

Відшукаймо хоча б і в Українській Радянській Енциклопедії "Оріон". Роз'яснюється: "В різних місцевостях України має різні назви: Косарі, Полиця, Чепіги. Три зорі О. Приблизно другої зоряної величини, розміщені в ряд, утворюють пояс О., який на Україні називають Граблями".

Золотий розсип перетлумачень. Бо коли вже точно, то саме три зорі, з яких пояс Оріона, по-українському Плуга, і є Косарями. Причому, перший займає місце якраз на небесному екваторі. І чи ж не ясно, що Полиця, Чепіги - лише частини Плуга. А Граблі - друга назва виразного ряду тих трьох зірок, які - Косарі.

Зоряні сузір'я Великий Віз і Малий Віз, Плуг, Чаша з примітною зіркою Коза, або, загалом, Коза, далі Борона (по-грецькому Касіопея), Дівка Воду Несе (Діва), Квочка та ще, може, й ті, назви яких призабулися, - то вікопомний небесний, астрономічний календар хліборобів-праукраїнців. І сотворила його уява наших пращурів конкретного історичного періоду - тоді, коли відбувався перехід от скотарства до рільництва. По-моєму, відлуння тієї епохи - в колядках і щедрівках та виспівах обрядових дійств:

Вороні коні попроїздимо,
Широкі поля переміримо,
Ой засіємо золотими стрілки,
Заволочимо тугими луки,

Тугими луки, вороними кіньми (14).

Гадаю, не менше, як сім тисяч років зоряному праукраїнському календарю, пам'ять про який зберегла для нащадків та берегтиме для нових і нових поколінь народна творчість. Неважко простежити зв'язок первісного праукраїнського з найдавнішими осмисленнями неба вавілонянами, арабами, єгиптянами... Вчувається й прямий перегук з уявленнями древніх греків, відображеними х оча б і в поемах Гомера:

Він [Одіссей - *В.П.*] у Плеяди вдивлявся, у пізній
захід Волопаса,
Та у Ведмедицю, - інші ще Возом її називають,
Крутиться Віз той на місці й лише вигляда Оріона,
Тільки один до купань в Океані-ріці не причетний (15).

Якби нині небо над Північною півкулею землі відкривалося людським очам таким, яким наші пращури бачили його сім тисяч років тому, прадавній астрономічний календар дзвенів би в пам'яті народної творчості. Але внаслідок так званої прецесії зоряні сузір'я тепер піднімаються із-за обрію й зникають за ним не так, як за початків рільництва на землі України, й через те не вказують, як колись, коли орати, сіяти, косити, золоте звозити збіжжя... Та й клімат перемінився. Отож і пригасла цікавість хліборобів до зоряного календаря. Однак чи ж не залишився він більшим істориком, ніж сам Геродот.

Хоч "батько історії" переказав не тільки легенду, чи міф, про золоті дари скіфам-орачам з неба. А й повідав про подорож Геракла в Гілею, його зустріч з дивовижною напівдівою, напівзмією, котра народила від грецького героя трьох синів...

Свідомі свого покликання історики розуміють, що нога Геракла ніколи не ступала на берег Північного Причорномор'я. Так само, як і апостол Андрій Первозванний ніколи не заявлявся на Подніпров'я. В обох випадках то не що інше, як виплід далекосяжних експансіоністських замірів, хитромудре зазіхання на чужі володіння.

За моїм міркуванням, Геродот переповів переінакшену прийшлими кочівниками на свій лад легенду, чи, швидше, міф праукраїнців, себто тих племен, які після тисячоліть змагань за право на життя утвердилися українцями. Тут подвійне - скіфське й грецьке перетлумачення величного свята Купала, праукраїнська й

рівнозначна праслов'янська сутність якого - одруження світлоносного божества з богинею води, подібно, як Зевса з Данаєю.

І хто ж народжується від того шлюбу? А Котигорошко! Пастушок-велетень, який росте не по днях, а годинах, озброюється важенною палицею, як і Геракл, або як і беотійський мисливець Оріон, вознесений у небо зоряним сузір'ям.

Переказ про змієногу богиню в Гілеї, в лісистій місцевості нижнього Подніпров'я, коротко передав і Діодор Сіцілійський, історик епохи еллінізму. За його версією, змієдіву пізнає не Геракл, а Зевс, і народжує вона не трьох, а лише одного сина. Здається, можна навіть здогадатися, чому ж не суголосні оповіді двох знаменитих істориків, звідки ж розбіжність? Пригадаймо початок української народної казки про Котигорошка: "Був собі чоловік та жінка, а у них було два сини і дочка". Як зманив їх змій, "мати плакала", а тоді "узяла відра да й пішла по воду до колодязя, набрала води да іде - коли горошина котиться по дорозі да й вскочила у відро, а вона і не бачила. Прийшла додому, виливає воду - коли дивиться: горошина у відрі, вона узяла да й із'їла, і од тієї горошини уродився син. Дали йому ім'я Покотигорошко..." (16) Чи ж не звідси - три сини в оповіді Геродота й один - у переказі Діодора Сіцілійського?

У Британському музеї зберігається червонофігурний килик - чаша з Аттіки. Робота відомого античного майстра Брига датується початком V ст. до н.е. Цікава для нас тим, що Геракл зображений у скіфському одязі, зупиняє гурт силенів, захищаючи від них разом з Гермесом верховну богиню Геру. Навіть не фахівцеві неозброєним оком видно, що шати давньогрецького героя ніякі не скіфські, ні в строї, ні в лініях покрою нічого не примітили ні від кочівників, ні від тюрків. А вгадується те, чим донині привабливий український народний одяг.

Особливо ж неповторний головний убір. Він зовсім не такий, як шапки скіфів на електровому кубку з кургану Куль-Оба (IV ст. до н.е.), чи на золотому гребні з кургану Солоха (IV ст. до н.е.), або на знаменитій пекторалі з Товстої Могили (IV ст. до н.е.). Нічого схожого. Натомість чи ж не звичайнісінький бриль на голові Геракла. А штани вузькі, що облягають тіло, чи ж не з тонкого полотна?..

Невід'ємні атрибути Геракла, окрім перекинутої через плече шкури лева, - вбивча палиця та ще лук, з якого, за переказом, навчив дужого влучно стріляти скіф Тевтар. Але на згаданому килику права рука оборонця Гери вільна, а в лівій тримає, певно

ж, як знак високого чину, жезл - тонку палицю, яка завершується вгорі двома кільцями. Не знаю, як для кого, а для мене пам'ять одразу ж приводить для роз'яснення досліджене свого часу Д.Яворницьким:

"Зовнішнім знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця, дещо тонша посередині, з потовщеннями на кінцях, скріплених срібними кільцями, яку він повинен був тримати під час військових зборів" (17). Коли взяти до уваги, що силени в давньогрецькій міфології - це людиноподібні потвори з кінськими вухами, хвостом, копитами, тваринним виразом обличчя, то відтворене на червонофігурному килику набирає набагато глибшого змісту, ніж може здатися на перший погляд. Очевидно, зображення символічне. Здогадливо, прототипи силенів - верхівці, якими поспіль були кочівники. Подібно тлумачаться й кентаври.

Виходить, що ті прояви від кочової напасті - супротивники Геракла. Він їх перепиняє, їм дорогу заступає. А сам - у вбранні праукраїнського строю. Десь того періоду, як засвідчує Геродот, у найтісніших взаєминах з греками перебували гіпербореї, які не належали до конгломерату Великої Скіфії, були самостійними, нікому не підвладними й посилали щороку священні дари, загорнуті в пшеничну солому, на острів Делос в Егейському морі, на пожертву богині родючості Артеміді в її храмі.

З жертовними дарами, як розповідає Геродот, гіперборей спершу посилали дівчат у супроводі юнаків. А потім переправляли призначене Артеміді з допомогою сусідніх народів, бо шлях став небезпечним. Коли ж і чому він став погибельним? Чи не тоді, коли заявилися непрохані кочівники й шастали степами, никали уздовж Північного Причорномор'я, як пізніше й татарські орди, погрожуючи всьому живому?

Отож, як за своїм висновком, зображення Геракла на червонофігурному килику з Аттіки в одязі не якомусь іншому, а гіперборейському, має глибокий політичний підтекст. Геракл виступає і як захисник від наскоків, набігів кочівників на грецькі володіння, грецьку землю, яку уособлює богиня Гера, і як спільник чи союзник, якщо вже не оборонець, тих, у чиєму одязі він заступає дорогу силенам.

Ось яка символіка й зміст зображення Геракла в скіфському вбранні на початку V ст. до н.е. - засвідчити непорушність союзу греків з корінним населенням, або одвічними володарями

Північного Причорномор'я, Подніпров'я. І, насамперед, по-моєму, з гіпербореями, світогляд котрих не супротивний давньогрецькому, що виявляється хоча б і в пошануванні богині Артеміди, сестри золотосяйного й сріблорукого Аполона. Вони ж двійнята, народжені від Зевса дочкою титанів Лето, ім'я котрої чи ж дотепер не звучить в українській мові як літо краснее?..

Не хто інший, як ті, хто залишив у спадок українському народові всесвітньо відому археологічну трипільську культуру, за моїм висновком, - гіпербореї. І поріднені кровно та духовно з гелонами, які, за свідченням Геродота, "займаються рільництвом, садівництвом і їдять хліб" (18). Зближує їх моя уява через те, що в обох назвах відчуваю корінь одного й того ж змісту. Гелони простягають руки до Геліоса - юного, променистого, могутнього бога сонця в давніх греків, сина титана і Тейї, через що він іменувався ще й Гіперіоном - "тим, котрий живе у вишині". То чи ж не навстріч Геліосу в образі Гіперіона розкривають обійми гіперборей?

Геродот не приховав, що десь перед ним Арістей із Проконнеса, одержимий Фебом, здійснив подорож через усю Скіфію, щоб подивитися, де народжується Борей, північний холодний вітер, подуви якого долітають до Греції. А предки ж наші - рільники-праукраїнці - одвічні сонцепоклонники. Ось як коло замикається. Те коло - яке за первоуявленнями пращурів наших - божество Сонця. Або обожнюване, вшановуване Сонце. Яке в переказі праукраїнського міфа Геродотом - Колоксай. Сонце-князь. Цар Сонце. То чи ж не бореї сонця, або сонячні бореї - дружні з делосцями гіперборей?.. Хоч підкріплюй здогадку промовистим рядком із "Слова о полку Ігоревім", "Се вътри, Стрибожи вн, ци" (19). Маючи на мислі, що Стрибог, Троян - уособлюють те ж самісіньке, що й свята Трійця, чи бог, котрий єдиний у трьох лицях. То віддавнє розуміння людиною триєдності світу, ясно й просто виспіване в колядках та щедрівках:

А в тім саді три теремн:
А в першому - красне сонце,
А в другому - ясен місяць,
А в третьому - дрібні зірки... (20)

Троїстість сили світотворення - одна з найбільших таємниць, над якою сушить голову філософія. Доторкнувся до незвіданого й

розум наших пращурів набагато раніше, ніж з'явилося християнське віровчення з трьома іпостасями всевишнього в одній особі.

Пам'ять української народної творчості незглибна. Хоча б і за астральним культом, обрядовими виспівами, казками простежується історія тих, хто став українцями, щонайменше за десять тисячоліть. Скажімо, Геракл і Оріон закінчили своє земне буття з нищівними палицями, як головною своєю зброєю. А Котигорошка уява наших пращурів перевела через межу між двома епохами - від скотарства до рільництва та озброїла відповідно потребі нових часів луком. Як за моїм відчуттям, саме Котигорошко продовжив своє життя в народній творчості як Михайлик Лучник:

Коп'єм орає, стрілкою сіє,
Стрілкою сіє, лучком волочить (21).

І Золоті Ворота Києва на спис піднімає, щоб не дотяглися до них загребущі руки татаро-монгольських напасників.

Народного малювання "Козак Мамай" нині трактується як постать міфологічна. Образ плекався уявою наших пращурів од часів найдавніших, дохристиянських, так званих язичницьких, - як втілення могутньої вогняної сили. Близький за своєю сутністю, або подібний до Громовержця, творця блискавок і громів. За моїм припущенням, від первини то Кий. Громовержець, наречений у пантеоні богів, поставлених київським князем Володимиром "на пагорбі, поза двором теремним", Перуном...

Імовірно, не хто інший, як молоді козари були першими зброєносцями поміж прапредками українців. Вони ж охороняли священний вогонь язичницьких обрядових дійств. З первовіку кожне плем'я мусило мати воїнів - захисників, оборонців. Наприкінці XV - початку XVI ст. козацтво являється перед очі світу як розвинена соціальна верства. Формувалась вона, очевидно, протягом тисячоліть, щоб спалахнути яскраво волелюбними барвами Запорозької Січі, дивовижною мужністю й відвагою лицарів національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького...

1. Kronika Polska, Litewska, Żmodzka i wszystkiej Rusi...piżez Macieja Osostewicusa Stryikowskiego drukowano. - Warszawa, 1838.
2. Ibid. - S.199.
3. Ibid. - S.204.
4. Ibid.

5. Ibid. - S.234.
6. Ibid.
7. Ibid. - S.270.
8. Ibid. - T.2. - S.19.
9. Літопис Руський. - К., 1989. - С.196.
10. Там же. - С.198.
11. Там же. - С.12.
12. Колядки та щедрівки. - К., 1965. - С.568.
13. Там же. - С.564.
14. Там же. - С.66.
15. *Гомер.* Одіссея. Переклад Б.Тена. - К., 1968. - С.158.
16. *Афанасьев А.* Народные русские сказки. - М., 1984. - С.205.
17. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. - Львів, 1990. - Т.1. - С.143.
18. *Геродот.* История. - Л., 1972. - С.214.
19. *Махновець Л.* Про автора "Слова о полку Ігоревім". - К., 1989. - С.250.
20. Колядки та щедрівки. - С.50.
21. Там же. - С.158.

Юрій Хорунжий
(Київ)

Катеринінська комісія і українське питання

Молода цариця, посівши імперський престол активно вирішувала питання законодавства Російської імперії. Згідно з ідеями Вольтера, Дідро, д'Аламбера, Монтеск'є і Беккарії вона склала наказ новоскликаній Комісії щодо утворення нового уложення законів Російської імперії. Наказ містив понад 500 параграфів і був затверджений 30 липня 1767 р. Деякі статті наказу переписано з книги Монтеск'є "Про дух законів" (1748) і трактату Беккарії "Про злочини і покарання" (1764)...

Україна на той час практично втратила будь-яку політичну автономію і лише адміністративний її устрій ще відрізнявся від загальноімперського.

Ще за імператриці Єлизавети тривала інтенсивна колонізація українських земель, розпочата її батьком Петром І. 1750 р. гурт сербських офіцерів, утікачів від турецького іга, звернувся до віденського посла Росії і запропонував свої військові послуги. Єлизаветі ця пропозиція сподобалася і за два роки у верхів'ї Інгулу закладено фортецю Святої Єлизавети, де мали служити і проживати серби і словени. Землі ці належали Запорозьком, Кошу з давніх давен, на що дав їм охоронну грамоту ще польський король Стефан Баторій 1578 р., інше поселення сербів і словенів засновано у межиріччі Сіверського Дінця, Бахмута і Лугані (Слов'яносербськ) і теж на запорозьких землях. Між цими двома форпостами заселено острівці молдаван. Так почався конфлікт між новопоселенцями і Запорозькою Січчю та її паланками, яким належав цей життєвий простір. Козаки посилали депутації до цариці, скаржилися, але марно.

Катерина ІІ пішла далі. 1764 р. вона примусила гетьмана Кирила Розумовського подати прошеніє про відставку і скасувала саму посаду гетьмана України. Проте вона пам'ятала, що коріння національної своєрідності українців глибокі, що права їхні різняться від російських і беруть початок від "Руської правди" Ярослава Мудрого, Статуту Литовського, Зерцала Саксонського і Порядку Бартоша Гроїцького, про що, власне, і було сказано у праці українських правників "Права, за яким судиться український народ", котра лежала без руху і царського потвердження в канцелярії її величності ще від часів Єлизавети...

Відомі настанови Катерини ІІ, які вона давала петербурзькому генерал-губернаторові Вяземському: "Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями, нарушать оные отрешением всех вдруг весьма непристойно было бы, однакож и назвать их чужестранными и обходиться з ними на таком же основании - есть больше, нежели ошибка, а можна назвать и глупостью. Сии провинции... надлежат легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу..." Таке було і таємне і явне кредо імператриці, її оточення.

Український народ і свідомо, і півсвідомо чинив спротив намаганням ввести його життя в загальноімперське русло. Це особливо яскраво виявилося в тих наказах, котрі давали своїм посланцям - депутатам до згаданої вище Комісії - різні суспільні верстви.

Найскромніші вимоги були від міщан. Цікаво, що царський наглядач в Україні, президент Малоросійської колегії генерал-губернатор граф П.Румянцев зробив усе, щоб якомога менше депутацій поїхало до Москви від українських міст. Це право він надав лише 14 містам із 113, решті показав подати йому особисто "прошения о своих нуждах".

Так, лубенські міщани скаржаться на побори на митницях, бо ціна на сіль підскочила з 15 копійок за пуд до 50. Землі під випас і сінокіс, які належать усій міській громаді, зайнято під табори, магазини, стайні та аптеку Ряжського піхотного полку... Тому лубенці просили в імператриці зменшення прикордонного мита, скасування військового постою, щоби чиновники не брали міщан в партикулярні роботи без платні, поновлення міських ремісничих цехів.

Запорозька Січ відрядила до Москви двох депутатів і наказала їм домагатися від Комісії потвердження колишніх прав і вольностей козацьких, яких було здобуто від королів польських, князів литовських і російських государів. Залишити за Військом Запорозьким землі, відведені царським урядом Донському Війську і сербським поселенцям. Знести фортеці Святої Єлизавети, редути на Дніпрі і ретраншаменти на р.Самарі. Запорожці вважали, що заведені за Катерини пікінерські полки не потрібні, так само як і сусідство біженців з Польщі та переселених з Росії старообрядці. У цьому наказі досить відчутний політичний струмінь, хоча не забуто і питання мита на кримську сіль і рибу, котрими запорожці торгували в Україні й Польщі, та завжди актуальна проблема царської платні.

Жадання полкових, або як їх називали, городових козаків сягнули ще глибше. Крім вимоги повернути Україні всі вольності, вони прохають припинити генеральний опис України, затіяний Румянцевим, хочуть вільного вибору генеральної, полкової і сотенної старшини, кажуть про неприпустимість роздачі козацьких земель, зокрема тих, що відійшли до Новоросійської губернії, котру було утворено з царського веління 1764 р., саме того року, коли знесено гетьмана. Верхом козацьких сподівань була фраза: "В Малой России первый недостаток, что не имеется гетмана. Того ради просят козаки у ее императорского величества, дабы повелено было в Малой России избрать гетмана вольными голосами".

Ця ж ідея червоною ниткою простежується в більшості наказів української шляхти. Ще вона на щось сподівалася, ще жила переказами дідів... Жевріла надія на українську державність. "Просим ваше императорское величество на прежних основаниях в Малую Россию повелеть вольными голосами купно с Войском Сечи Запорожской избрать гетмана, дабы мы без гетмана, в отмену тех высочайших грамот, привилегий и договорных пунктов, оставаться не могли..." Цитату наведено з наказу ніжинської і батуринської шляхти своєму депутатові. Козацька старшина хотіла зберегти судочинність за Статутом Литовським, писала про те, що утримання царського війська - тягар для українського народу, так само як і обкладання кожного двору так званим рубльовим складом, пропонувала утворити в Глухові комісію для розгляду цих справ.

Та найцікавіший документ тієї епохи - це заперечення Григорія Полетики на "Наставление Малороссийской коллегии господину депутату Димитрию Наталину". Григорій Полетика, депутат від лубенської шляхти, був найосвіченішою людиною свого часу не тільки в Україні, а й в усій Російській імперії, мав коштовну збірку старовинних рідкісних книжок. Глибоко знав історичні джерела, перекладав з кількох іноземних мов.

Його опонентом була Малоросійська колегія в особі Наталіна, колезького радника за чином, під тиском Румянцева обраного депутатом від колегії. На той час цей фактично правлячий орган в Україні складало восьмеро чоловік: четверо з генеральної старшини і четверо представників царської російської адміністрації. За самодержця тут був Румянцев.

Наталін мав певні доручення від Малоросійської колегії до Комісії щодо утворення нового уложення законів. Саме ці принципи, в основі яких лежали імперські ідеї царського ставленика Румянцева, і розкритикував Григорій Полетика.

Він заперечив більшість пунктів "Наставления Малороссийской коллегии". Насамперед наголосив на тому, як багато виграла Росія від приєднання до неї України - і політично, і економічно. Заперечував наміри колегії перейменувати полки на повіти, а сотні на уїзди. Протестує проти податку у формі так званого рубльового складу і логічно доводить, що брати з кожної хати по карбованцю - то вщент пограбувати незаможних. На його погляд, справедливіше брати податок із наявної землі, як робилося за князівства Київського, тобто по два гроша з розораних чи освоєних двадцяти

десятин. Викликає подив у Полетики і наміри Малоросійської колегії виписати з Німеччини лісничих для розведення лісів. Невже у нас немає своїх тямущих людей до цієї справи?

Колегія збиралася обмежити куріння горілки. Мовляв, це має зменшити пиятику серед простого люду. На це Полетика тонко зауважує, що цим від пияцтва не вбережеш, на те існують інакші методи: освіта і вільність народів, тільки так суспільство прихиляється до благочинності.

Особливо актуальним тоді було для української шляхти питання про дворянство. На пропозицію Малоросійської колегії обмежити число претендентів з української шляхти, мовляв, треба представити на те царські грамоти про жалувані міста, села і чини. Полетика відповідає, що і серед найбіднішого люду може знайтися чоловік, котрий веде рід від найдревнішого шляхетства. Своє право він може довести за участі свідків.

На пропозицію колегії переформувати і озброїти козацькі полки на манір російського війська Полетика зауважує, що це зайва річ. Чи не краще дати лад існуючому Війську Запорозькому, а саме: урівняти кількість людей у полках, на старшину обирати людей здібних до воєнного промислу і, природно, місцевих, поновивши їхні права. Регулярно сплачувати жалування під час військової служби, не використовувати козаків на усіляких господарських і підсобних роботах, що практикувалося царським урядом ще від часів Петра І.

Малоросійська колегія вважала, що народ наш - ледачий і розбещений, а причина одна: "мнимое в свободе своевольство", і пропонувала описати всі будинки, хати, земельні угіддя і пронумерувати їх або наділити певним знаком. На це Полетика одписує з властивою йому дотепністю: "Легко можно на земли и домы наложить новые подати, легко можно расставить нумеры, но опасно только то, чтоб одни нумеры не остались, а людей не будет. Представляемые же от коллегии средства, чтоб уходящих сыскивать всеми мерами, наказывать, посылать на поселение и на каторгу, сколь насильственные суть, столь и бесполезные, ибо сие народа, близ границ живущего, не удержит. Лучше, по всемилостивейшему ее императорского величества намерению, оградить государство благоденствием, а не стражею, то народ и без того в пределах своих останется".

Винятковою далекоглядністю позначено завершальний пункт цього видатного політичнсго трактату Григорія Полетики: "Предлагаемые Малороссийской коллегией к поправлению состояния нашего средства все принуждены, все насильны, все отяготительны, все несходны ни с состоянием нашего народа, ни с воспитанием, ни с обыкновениями оного. Ненадобными почтены наши законы, которые однако, больше многих других с человеколюбием сходствуют ... описан с худой стороны и неприятными красками наш народ, который нравами и поведением своим нельзя сказать, чтоб других был хуже: представлены способы к нашему отягощению и, можно сказать, к неминуемому разорению..."

Звісно, Полетика висловлював не тільки особисту думку, а і певного кола однодумців-сучасників.

Законодавча комісія почала засідати 31 липня 1767 р. Вона мала працювати аж чотири роки, бо ж треба було розібрати 1630 наказів (серед них - 163 від шляхти і дворян, 401 - від міст, 1066 - від козаків, іновірців, селян).

Імператриця відвідувала засідання Комісії і, певно, чула зачитане "Наставление Малороссийской коллегии" і заперечення на "Наставление" депутата від лубенської шляхти Григорія Полетики. Щось собі затямила з того.

Робота Комісії тривала бурхливо. Вихлюпнулися назовні пекучі проблеми Російської імперії, претензії і російського неможновладного ладу й інших народів, поневолених у різні часи. В таких випадках государі застосовують випробуваний метод. Вдалася до нього і Катерина II. Оголосила війну Туреччині і в зв'язку з цим видала указ від 18 грудня 1768 р. про розпуск Законодавчих зборів. Більшість депутатів мала відправитися на театр військових дій. Хтось лишився для роботи в Комісії, але то була формальність... Так скінчилася широко розрекламована по всій Європі "законодавча" акція нової російської імператриці. Їй вистачило, проте, глузду на час війни зберегти козацький полковий устрій на Вкраїні. Катерина розраховувала на козацьке військо і використала його вповні під час війни з турками. За хоробрість було нагороджено полкову старшину і січову, зокрема золотими медалями кошового Петра Калнишевського, писаря Антона Головатого та ще п'ятнадцятеро січовиків.

По успішному завершенню війни Запорозька Січ вже була не потрібна, а знадобилися її землі, котрі випрохували в імператриці російська знать та іноземні колоністи. Що було далі - відомо.

1775 р. знищено Запорозьку Січ - нагло, підступно. 1782 р. адміністративний полковий устрій в Україні замінено на загальноімперський - губернії і намісництва.

Ще за рік грянув указ про остаточне закріплення селян за поміщиками. Почалася безперешкодна роздача українських земель. Українську шляхту поступово переведено в російське дворянство і тим самим одірвано від свого народу, зате задоволено її економічні й родові амбіції.

Так імперія і імператриця показали своє дійсне обличчя, втілили в життя імперське політичне кредо. Іншого від них годі було сподіватися. Ілюзії свідомої частини українського народу розвіяно. Глибоко і надовго заховано мрії про власну державність.

Знову повернутися до цього надзвичайно важливого питання українські діячі на терені України в складі Росії змогли аж по революційних подіях 1905 р. А ще за кільканадцять літ Центральна Рада України спробувала на рівних поговорити з Росією про права свого народу. Сталося це через півтора століття по згаданій Комісії. Доти - сто п'ятдесят років - наддніпрянцям було відрізано будь-які шляхи до парламентських змагань. Що врешті вийшло з тих переговорів - відомо...

Нині настала нова ера. На останній договір України з Росією нашим народом покладено певні надії. Дай боже, щоб вони справдилися. Але при тім будьмо пильні, пам'ятаймо уроки історії і не даймо себе вкотре ошукати.

Євген Петренко
(Київ)

Переселення українських козаків на Кубань в 1792-1864 рр.

Основною причиною переселення українських козаків на Кубань була політика російського самодержавства, спрямована на ліквідацію козацтва, як найважливішої сили національно-визволь-

ного руху в Україні. До інших причин переселення слід віднести нестаток землі в центральних губерніях України і загострення соціальної напруги, а також прагнення освоїти і закріпити небезпечні у військовому відношенні і малозаселені південні кордони імперії.

Перше значне переселення українських козаків на Кубань почалося 1792 р. Протягом 1792-1793 років з-за Бугу на Кубань, в цілому, переселилося козаків 12 645 осіб чоловічої статі і 5 562 особи жіночої статі, що загалом склало 18 171 осіб (1). Далі поступово прибуло ще 7000 сімейних і безсімейних козаків, що знаходились на поселенні в різних місцях Новоросійського краю після скасування Запорозької Січі. Таким чином, загальна кількість першої хвилі переселенців на Кубань становила більш як 25000 чоловік.

Переселивши на Кубань українських козаків, російське самодержавство послідовно проводило свою політику ліквідації козацьких полків в Україні, побоюючись проявів сепаратизму з їхнього боку. У період від першого багатотисячного переселення на Кубань запорожців 1792-1793 рр. до другого масового переселення в Чорноморію в 1809-1811 рр. притік населення на новоосвоювані прикубанські землі тривав з України і південних губерній Росії. Переселення це відбувалось в двох формах - одинаками, з сім'ями, середніми і великими (по декілька сот чоловік) партіями з дозволу місцевих властей, а також в формі стихійних чи організованих втеч.

За період з 1801 по 1809 рр. згідно з розрізненими даними, які наводить Ф.А.Щербина, на Кубань організовано з відому властей, одинаками, групами і цілими військовими формуваннями переселилось більш як 5000 українських козаків і селян (2).

Переселення колишніх запорожців на нові землі викликало у внутрішніх губерніях України нову хвилю втеч селян від поміщиків у "Чорноморську Січ". Часом втечі селян на територію Чорноморського війська набували рис організованого переселення. При цьому участь в організації втеч кріпаків приймали самі чорноморські козаки (3).

До початку 1808 р. виник ряд причин, що викликали царський указ від 17 березня 1808 р. про переселення з Полтавської і Чернігівської губерній в Чорноморію 25 тис. осіб одної чоловічої статі.

Друге масове переселення українських козаків у Чорноморію тривало декілька років, але основна маса переселенців прибула на Кубань протягом 1809-1811 рр. Воно відбувалось досить організовано, при активному сприянні і доброзичливості з боку уряду і козацького населення Чорноморії.

Перші переселенці нової хвилі з'явились в Чорноморії в червні 1809 р. 25 червня перша їх партія розташувалась в Уманському і Оргієвському куренях, а друга - до 1000 душ йшла на Щербинівку (4). Переселення йшло до глибокої осені, а всього ж у 1809 році прибуло на Кубань з Полтавської і Чернігівської губерній 20 партій в кількості 20856 чоловік. У наступному році з тих же губерній в Чорноморію перейшло ще 24 партії в складі 7237 д.ч. статі і 6144 д. жіночої. Нарешті, у 1811 р. в Чорноморію явилось лише 9 партій в кількості 1417 д.ч. і 1199 д.ж. статі. За іншими відомостями, у цьому році прийшло в Чорноморію 3941 д.ч. статі і 3402 жіночої статі.

Оскільки у війська не було достатньо коштів для розмежування земель і обвлаштування нових куренів, то вирішено було розташувати новоприбулих переселенців в старих куренях. З матеріалів Держархіву Краснодарського краю видно, що основна маса переселенців розмістилась в куренях, розташованих у північній і центральній частинах Чорноморії, так в курені Щербинівському осіло на житло 280 сімей, з них 870 осіб чоловічої статі і 718 жіночої статі, в курені Мінському 445 сімей, відповідно 1287 і 1017 осіб, в курені Конелівському 274 сімей, відповідно 668 і 513 осіб. Всього тільки по цим куреням 5091 осіб обох статей. Із 280 сімей, що переселились з України в курінь Щербинівський, 106 сімей були із сіл Переяславського повіту, із 274 сімей, що переселились в курінь Конелівський, 8 сімей було з сіл Переяславського повіту (5).

У період з 1812 р. по 1820 р. приток переселенців із України в Чорноморію був незначним, чпстіше всього це були невеликі групи козаків, селян, міщан і навіть дворян чи одинаки, або запорожці, які втекли з Туреччини. Однак 1820 р. знову постало питання про переселення в Чорноморію українських козаків.

У Чорноморії 1821 р. було спеціально створено Переяславський комітет, який займався заготовкою будматеріалів на користь найбільш зубожілих з них, наданням допомоги малозабезпеченим сім'ям, видачою продуктової і насінн'євої позички.

Перша партія переселенців прибула в Чорноморію 30 серпня 1821 р. у кількості 30 358 осіб обох статей. Наступного 1822 р. відповідно 17061 особа, 1823 - 179, 1824 - 476, 1825 - 318 осіб. Протягом п'яти років в Чорноморію перейшло із Малоросії 8623 сім'ї з 25 627 душами чоловічої статі і 22 765 душами жіночої статі. Зокрема, із Полтавської губернії перейшло 24 679 душ обох статей, а із Чернігівської - 23 713 душ, всього, відповідно, 48 392 душі обох статей.

1848-1849 рр. було здійснено четверте масове переселення українських козаків і селян в Чорноморію. Зокрема, 1848 р. із Харківської, Чернігівської і Полтавської губерній в Чорноморію прибуло 1610 сімей, в 1849 - 270 сімей.

Останнє масове переселення українських козаків на Кубань припадає на 1861-1864 рр. - 1051 сім'я азовського війська.

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що виходячи насамперед із своїх великодержавних, імперських позицій, російське самодержавство за 72 роки (1792-1864) переселило із України на Кубань більш як 130 000 українських козаків, селян і міщан, і переселення проводилось не тільки з метою освоєння і захисту кубанських земель, але й для того, щоб послабити напругу соціальної боротьби в Україні, поступово ліквідувати українське козацтво, як основну силу національно-визвольного руху.

1. ДАКК. - Ф.269, оп. 1, спр. 11328.
2. *Щербина Ф.А.* Історія Кубанського козацького війська. - Катеринодар, 1923.
3. *Голобуцький В.О.* Чорноморське козацтво. - К., 1956. - С.175.
4. *Щербина Ф.А.* Вказ. праця. - С.51.
5. ДАКК. - Ф.250.

Тетяна Литвинова
(Дніпропетровськ)

Суспільно-політичні аспекти етнічної самосвідомості українського козацтва в другій половині XVIII ст.

Своєрідність розвитку української історіографії призвела до дещо парадоксальної ситуації. З одного боку, простежується тривалий підвищений інтерес до історичної етнографії, етнографізм як один з провідних методів, з другого, - відсутність парадигмальних уявлень по ряду ключових питань, наприклад, до якого типу "популяції" можна віднести українське козацтво. Звичайно, сказане не означає, що ця проблема залишилася поза увагою істориків, скоріш навпаки, відсутність парадигм є результатом величезної емпіричної розробки матеріалу, що викликає ефект "інформаційного шуму". Досить нагадати, навіть в такій історіографічній системі як марксистська, в якій домінують соціально-класові підходи до козацтва, важко виявити детермінати, що характеризують його як ціле. Майже всі дослідники самим фактом вживання інтегруючого поняття "козацтво" фактично визнають цю цілість, тим самим підриваючи концепцію соціально-класової суті козацтва.

Запропоновані судження побудовані на основі вивчення відомих джерел, пов'язаних з виборами депутатів та їх діяльністю в Катериненській Уложеній Комісії 1767-1774 рр., під кутом зору етнологічних підходів, з використанням термінологічного апарату та уявлень про структуру етносфери, розроблених Л.М.Гумільовим (1). Тому доречно почати з деяких уточнень термінологічного характеру. Не претендуючи на аналіз етногенетичної теорії Л.М.Гумільова, скористаємось такими категоріями як *консорція, конвіксія.* Причому ці терміни будуть вживатись в тому сенсі, який в них вкладає сам вчений. Консорція (від лат. sors - доля) - група людей, об'єднаних одною історичною долею. Частіше всього вони розпадаються, але інколи зберігаються протягом життя декількох поколінь. Тоді вони стають конвіксіями, тобто групами людей з однохарактерним побутом і сімейними зв'язками (2).

Оскільки йдеться про козацтво в Україні другої половини XVIII в., то необхідно обмовитись, що, не дивлячись на існуючу регіонально-адміністративну диференціацію (Слобідське до 1765

р., запорізьке до 1775 р., малоросійське до 1783 р.), у контексті даної теми буде вживатись термін "козацтво" як інтегруюче поняття. Це дозволяє використати словосполучення, що не зустрічається в розглядуваних джерелах, а саме "українське козацтво". Хоча усвідомлюємо, що доречним був би і диференційований підхід до вивчення суспільно-політичних аспектів самосвідомості козацтва.

Згідно з запропонованою Л.М.Гумільовим структурою етносфери в Росії (3) "малоросійське козацтво" (Л.М.Гумільов) вважається етносом поряд з білорусами, гуцулами, касимовськими татарами, великоросами та ін. В той час як, наприклад, "донське козацтво" - субетносом. Інакше кажучи, в даній схемі "малоросійське козацтво" виступає синонімом "малоросів", "українців". Відсутність досить розгорнутих пояснень до схеми ускладнює адекватне сприймання конкретних уявлень Гумільова про етнічні процеси в Україні. Якщо його схема вірно зрозуміла, то саме козацький елемент явився основним структуроутворюючим фактором формування потужного етнічного прошарку на Лівобережній та Правобережній Україні. Звичайно це може бути предметом дискусії, в тому числі і по питанню етнічного розмежування населення України. Але слід пам'ятати, що етноси в системі уявлень Гумільова - це історично прихожі формування. В той же час, з нашої точки зору, запропонована схема дещо статична. Вона не відбиває соціально-етнічної динаміки, принаймні щодо українських земель, що входили до складу Російської імперії.

Через різні обставини протягом XVIII ст. відбувається "розмивання" українського козацтва як етносу. Не усвідомлюючи катастрофи, козацтво відчувало небезпеку цього процесу і бачило причини, по-перше, в розкладі недиференційованої козацької маси на старшинську аристократію або шляхетство і просте козацтво, по-друге, в порушенні козацьких вольностей тягарем державних робіт, повинностей та податків (4).

У другій половині XVIII ст. (особливо з 60-х рр.) козацтво набуває, в основному, рис конвіксії, тобто своєрідної групи субетнічного типу, що має станове забарвлення. Але оскільки цей витвір є результатом розкладу козацького етносу, то представники цієї конвіксії - люди, наділені етноісторичною пам'яттю, яка визначає багато в чому стан їх етносоціально-політичної свідомості.

В основі того, що названо етноісторичною пам'яттю, можна виділити два рівні: 1) консорційний (умовно означимо його так),

пов'язаний з традицією спільної долі, що й привела до утворення козацького етносу (з нашої точки зору, в XVII ст.); 2) власне етнічний, що виник завдяки короткій епосі самостійного етнополітичного існування.

Якщо звернутись до таких репрезентативних, з точки зору вивчення суспільної свідомості, джерел як "накази" та "промови" українських депутатів в Уложеній Комісії 1767-1774 рр., то поряд з відстоюванням вузькостанових, регіональних, "партикулярних" інтересів (Г.А.Полетика), то в них чітко простежується інтегруюча думка про необхідність відновлення у всьому обсязі суспільно-політичних інститутів, що закріплені "договірними статтями" 1654 р. І якщо в другій половині XVIII ст. можна бачити істотні розбіжності соціально-економічних інтересів як в середовищі самого козацтва, так і між різними прошарками населення України, то суспільно-політична "програма" фактично має універсальний характер в плані спрямованості в минуле. В контексті даної теми це означає, що саме суспільно-політичне було фундаментом в самосвідомості козацтва.

У структурі етнічної самосвідомості різні структуроутворюючі частини в певні історичні періоди можуть виходити на перший план. Наприклад, в першій половині XVII ст., особливо в період Визвольної війни 1648-1654 рр., домінують етнорелігійні аспекти, наприкінці XVIII ст.-першій половині XIX ст. - етнокультурні та ін. Стосовно другої половини XVIII ст., матеріали Катеринінської Комісії дають підстави констатувати, що етнічна самість реалізувалась через суспільно-політичні аспекти. Навіть рішення соціально-економічних проблем пов'язувалось з розв'язанням суспільно-політичних - підтвердження "прав, привилегий и обыкновений", збереження судового, адміністративного та воєнного устрою і управління - вимоги, що червоною ниткою проходять крізь всі "малоросійські" "накази" та "челобитні". Оскільки козацтво та вихідці з козацького середовища були головними охоронцями, трансляторами історичної традиції (принаймні в плані суспільно-політичному), то найбільш рельєфно це помітно саме в козацьких та шляхетських "наказах".

Глибокі соціально-економічні суперечності між козацтвом і шляхетством (що дійсно існували в цей час), ставлять під сумнів можливість їх суспільно-політичної спільності. Але на рівні свідомості, менталітету козацтво і шляхетство дуже близькі один

до одного. Вони історично пов'язані спільністю долі, спільністю військової служби, управління та суду, традиційними формами життя. До того ж український новошляхетський етнос ще лише починає формуватись як синтез етносу козацького, селянського та ін. Тому доречно буде поєднувати, в даному випадку, козацькі і шляхетські суспільно-політичні прагнення.

Однак активний процес соціальної стратифікації українського суспільства ускладнював формування єдиної суспільно-політичної програми. Хоча спроба виробити таку програму була здійснена у вигляді "Прошения Малороссийских депутатов во время составления Уложения" (5) і за дорученням "депутатов малороссийских полков и городов" (6) вручена Катерині II Г.А.Полетикою, Н.Н.Мотонісом, В.А.Дуніним-Борковським, В.Т.Золотницьким, П.І.Римшею. Таким чином, Україна заявила себе не тільки як сукупність окремих станів, а й як окремий край, як особлива частина Російської імперії. Старі права та вольності, а, по суті, традиційний суспільно-політичний устрій, відповідав народному духу.Тому через відстоювання устрою виявляли свої індивідуальні етнічні особливості.

Нерозвинутість суспільної думки, або "відсутність об'єктивної дійсності, яка могла б послужити основою для поступального опозиційного руху" (7), можливо, були причиною того, що погляд був повернений не в майбутнє, а в минуле. І тільки окремі представники українського суспільства, наприклад, Г.А.Полетика, намагаючись говорити від імені всього народу, в своїх суспільно-політичних ідеях, поряд з спрямованістю в минуле, виявляють і тенденцію до модернізації такої бажаної суспільно-політичної моделі, "следуя в том примеру просвещенных народов" (8).

Погляд на етноісторичні процеси в Україні, з врахуванням позицій деяких етнологічних ідей, розвинутих Л.М.Гумільовим, дозволяє висловити таке припущення. Оскільки етногенетичні процеси в Україні в XIV-XVIII ст. відбувалися в умовах постійних "Історичних протяг", то етносоціуми, що виникали на українських землях не встигали проходити повний цикл розвитку етносів, та їх можливе "зникнення" пов'язане не з субпасіонарністю, а з тим, що навіть в періоди високої пасіонарності, вони зштовхувались з такою високопасіонарними, але краще організованими соціумами, як "втягували" в свої структури населення України та "підогрівали

власний етнос українськими пасіонаріями. Однак ця "непрожитість" явилась передумовою для виникнення все нових і нових пасіонаріїв в природно-соціальному середовищі України. Це зрештою багато в чому визначило той процес, який одержав назву українського національного відродження XIX-XX ст. Доречно зауважити, що в ідейному плані вищим етапом цієї епохи був вихід на етнополітичний рівень, тобто той рівень, яким завершився наприкінці XVIII ст. період історії України.

1. *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. - Л., 1990; Его же. Древняя Русь и Великая Степь. - Л., 1989; Его же. Этногенез и биосфера Земли. - Л., 1989.
2. *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. - С.22.
3. Там же. - С.21.
4. Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и Акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. - Киев, 1889. - С.142-167; ЦНБ АН України. ВР. - Ф. VIII. - № 1641-1642; РДАДА. - Ф. 342, оп. 1, д. 105.
5. Наказы Малороссийским депутатам 1767 г. - С.177-185.
6. ЦНБ АН України. ВР. - Ф. VIII. - № 1745-1746. - Арк.1.
7. *Плеханов Г.В.* История русской общественной мысли. - М., 1919. - Т.3. - С.224-225.
8. ЦНБ АН України. ВР. - Ф. VIII. - № 2683. - Арк.3.

Людмила Іванова
(Київ)

Козацька тематика та її вплив на зростання етносоціальної свідомості в Україні (перша половина XIX ст.)

Процес національного відродження першої половини XIX ст. охопив практично всі сфери духовного життя України. Певною мірою він проявлявся у розвитку художньої літератури і мови, історії, фольклористики, науковій літературі, музичній творчості і нормах моралі. Одним із важливих компонентів, щодо процесу було усвідомлення представниками різних верств українського на-

роду своєї належності до окремої специфічної спільності, тобто до українців. На поглиблення етнічної самосвідомості важливий вплив справляли різні фактори. Серед них помітне місце, по праву, належало творчій інтелігенції. Інтелігенція, принаймні її значна частина, тісно пов'язана з мовою й культурою, що відбивають національну своєрідність. Виборюючи право на розвиток рідної мови, національної літератури, історії, драматургії тощо, і.. гелігенція служила загальнонаціональній меті, створювала основу для розвитку національної свідомості.

Якісно новим напрямом в історичній науці, літературі в Україні в першій половині XIX ст. стає звернення її вчених, дослідників-аматорів до героїчної історії народних мас, героїчного епосу України, козацьких літописів. Характерно, що діяльність передової інтелігенції в Україні обіймала одразу декілька сфер культурного та наукового життя краю - літературу, історію, етнографію, мовознавство. Це обумовлювало тісний взаємозв'язок в творчій, пошуковій та науковій роботі її представників.

Однією із сфер діяльності творчої інтелігенції стала дедалі більша зацікавленість козацьким періодом. Створювалися праці, які підготували надійну основу для написання справді наукової історії козаччини, забезпечили реконструкцію найяскравіших її сторінок на основі великої джерельної бази.

Однією із перших синтетичних праць була чотиритомна праця Д.Бантиш-Каменського "История Малой России". Авторські роздуми концентрувались переважно на кількох вузлових питаннях, серед яких чільне місце належало козацькому періоду та Гетьманщині. Основним об'єктом наукових спостережень М.Маркевича були подвиги українського народу і його гетьманів (1). Крізь призму цього напряму він розглядає розвиток історичного процесу в Україні. М.Маркевич реконструює діяльність гетьманів: Підкови і Шаха, Скалозуба і Наливайка, Трясила і Острянина, Хмельницького, Палія, Залізняка та інших тогочасних громадських діячів й представників козацтва. Не викликає жодних сумнівів й бачення М.Маркевичем цілей боротьби, яку протягом багатьох століть вів український народ. З тогочасними завданнями визвольного руху в Україні перегукувалися авторські слова: "За что они сражались [гетьмани. - *Л.І.*], как не за веру, вольность и отечество". На думку М.Маркевича, український народ "искал лучшей жизни в собственной земле" (2). 1858 р. у "Чтениях общества истории и древностей

российских" вийшла стаття М.Маркевича "О козаках", де вчений відтворив основні віхи у формуванні козацького стану, показав його місце та значення в історичній долі українського народу.

Інтерес вчених до історії свого народу проявлявся у різних формах. Доба романтизму принесла на береги Дніпра нові ідеї, течії, напрями дослідження. Основним об'єктом вивчення дедалі частіше ставало народне життя.

Дослідження на історичній ниві привело до розуміння необхідності вивчати козацьку фольклорну спадщину, в свою чергу звернення до фольклору викликало прагнення займатись літературною творчістю. Варто акцентувати увагу на тому, що звернення до козацького фольклору слід розглядати як важливий крок на шляху утвердження національної свідомості, усвідомлення історичного обличчя народу, місця в цивілізованому світі.

Характерно, що інтерес до фольклорної спадщини українського народу проявляли майже всі історики першої половини XIX ст. Зокрема, протягом 1833-1838 рр. у Харкові Ізмаїл Срезневський видавав "Запорожскую Старину", де було вміщено ряд історичних документів про козацькі часи, уривки з козацьких літописів Величка, Грабянки, а також народні пісні на історичну тематику. Зацікавленість дослідників фольклорною історичною спадщиною народу була явищем далеко не випадковим. Народна пісня та дума відкривала перед вченими невідомий доти пласт суспільної та етнічної свідомості народу, давала змогу на основі першоджерел розкрити як український народ оцінював ту чи іншу історичну подію, явище або окрему постать. Народна душа з її тривогами, невгамовністю, соціальним оптимізмом розкривалася перед дослідниками мовби зсередини. Пісенні збірники О.Максимовича, О.Бодянського, М.Маркевича, М.Костомарова та інших дослідників, допомогли повернути історичній пам'яті народу забуті імена багатьох видатних постатей України (Підкови, Наливайка, Косинського).

Зацікавленість етнографією було не самоціллю у творчості українських істориків першої половини XIX ст. Вони вивчали не лише зовнішню сторону історичного процесу, а насамперед спробу проникнути у суть подій, зрозуміти причини, що породжували політичне безправ'я, обумовили втрату українським народом державної незалежності. Вчені дедалі частіше звертали свою увагу на історичне минуле українського народу, особливо часи козаччини,

прагнучи відшукати там відповіді на найактуальніші питання, що постали перед суспільством у 30-50 рр. XIX ст. Для них питання "Хто ми є? Чиїх синів чиї ми діти?" звучало не риторично, а мало глибокий політичний зміст. Саме в цьому контексті розвивалася творчість М.Максимовича, І.Срезневського, О.Бодянського, М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича. Всіх їх об'єднувала любов до народу, спроби розібратися у його історії, визначити специфічне що виділяло українців з-поміж інших етносів.

У цьому напрямі величезну популяризаторську роботу здійснив О.Бодянський. Будучи секретарем "Общества истории и древностей российских при Московском Университете" (1845-1848, 1849-1876 роки), він виступив головним редактором "Чтений". По суті, деякий час вони були центром українознавства. На сторінках цього видання видруковані "История Русов" (1846), "Летописное повествование о Малой России" А.Ригельмана (1847), "Діаріуш" М.Ханенка, "Реєстра всего войска Запорожского в 1649 году", "Летопись Самовидца" (1846), "Летопись Густинского монастыря" (1848), три варіанти Литовського статуту (50-ті рр.) та багато інших архівних матеріалів.

У 40-50-х рр. набуває широкого суспільного резонансу творчість М.Костомарова як історика. Об'єктом його творчих інтересів була доба Визвольної війни 1648-1654 рр., тобто один із найгероїчніших періодів в історії України. Протягом короткого часу виходять друком праці "Первые войны малороссийских козаков" (3), "Мысли об истории Малороссии" (4), "Иван Свирговский, украинский гетман XVI в." (5) та ін. По суті, це була підготовча робота для написання великої монографії "Богдан Хмельницкий", де зібрано й узагальнено величезний матеріал про керівника Визвольної війни (6).

Безперечно, вклад окремих представників історичної науки в національне відродження України в першій половині XIX ст. не обмежується лише такими видатними представниками як Д.М.Бантиш-Каменський, М.А.Маркевич, О.М.Бодянський, П.О.Куліш, М.О.Максимович, М.І.Костомаров та ін. Чільне місце у справі збереження пам'яток минулого, їх популяризації та ознайомлення з широкою громадською аудиторією належало історикам-краєзнавцям.

Очевидно, не можна вважати випадковою появу нових тенденцій, що спостерігались у розвитку української археографії як науки. Вона поступово опановувала власну основу, ставала скла-

довою і невід'ємною частиною загального процесу відродження, який охопив всі сфери життя українських земель. Публікація документів якнайрізноманітнішого змісту закладала надійні основи для розвитку і поглиблення історичної пам'яті народу, формування серед окремих його верств відповідних суспільних поглядів та етносоціальних переконань.

1843 р. при Київському генерал-губернаторі було створено Тимчасову комісію для розбору давніх актів (офіційна назва цієї установи - "Временная комиссия для разбора древних актов, высочайше утвержденная при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе"). Члени цієї комісії підготували серію видань "Памятники", куди увійшли оригінальні матеріали з історії козаччини, документів часів Визвольної війни 1648-1654 рр. та наступного періоду (7).

Справжнім науковим та громадянським подвигом членів комісії стало повне видання козацьких літописів - Самійла Величка (8) та Григорія Грабянки (9).

Завдяки своїй подвижницькій праці членам Комісії вдалося ввести до наукового обігу тисячі нових документів, які об'єктивно свідчили, що український народ пройшов складний, але разом з тим самобутній шлях історичного розвитку, створив свою культуру, що мала яскраві етнічні риси, протягом багатьох століть.

Значний внесок у вивчення історичного минулого козацьких часів зробило "Общество истории и древностей", створене в Одесі 1839 р. Очевидно, недоцільно глибоко обгрунтовувати думку про те, що реконструкція історії Запорожжя, героїчних справ козаків-рицарів мала на той час особливе значення. Адже протягом багатьох десятиліть Запорозька Січ уособлювала для сотень тисяч українських селян бажану свободу і незалежність, можливість вільного господарювання та ін. Січ виступала гальванізатором численних антифеодальних та визвольних рухів, служила оплотом антикріпосницьких ідей та ідей власної державності. Тому збір, систематизація, а згодом (з 1844 р.) публікація томів "Записок ИМП Одесского общества истории и древностей", безперечно, прислужилися справі популяризації знань про Запорозький край та його історію (10). Зокрема, надзвичайно цікавими були матеріали "История о казаках Запорожских. Соч. князя Мышецкого", "Зібрання стародавніх грамот і договорів Молдаво-Валахських господарів", опис Дніпра 1687 р., "Статейний список В.Тяпкина и

Н.Зотова", що стосувався обставин укладення та'умов Бахчисарайського мирного договору 1680 р. та інші документи (11).

Важливо зауважити, що археографічна пошукова робота дала можливість відкрити у Києві Архів давніх актів та архів у Чернігові, які склали матеріали, зібрані Київською Тимчасовою комісією, приватні колекції, частина монастирських архівних документів тощо.

У дещо іншій суспільно-політичній ситуації розгортався етносоціальний процес в історичній науці на Правобережній Україні. Тут основна частина інтелігенції цього регіону зараховувала себе до польської національності. Але швидкий і впевнений розвиток національного відродження на Лівобережній Україні гальванізували етнічні почуття у частини полонізованої української шляхти. Серед істориків її імена представлені М.Мальчевським, Б.Залевським, С.Гощинським, Т.Олізаровським та ін. Для них характерні глибокі, основані на документальних джерелах етнографічні та історичні праці з козацької тематики. Джерелом натхнення для багатьох із них служило напівсвідоме, забуте, але все ще живе почуття генетичного зв'язку з своїм народом та його героїчною історією. З другого боку, в польському середовищі виникло декілька течій в літературі, історії, суспільному житті, що викристалізувалися як "польське українофільство". З 30-х років на Правобережжі бере початок "українська школа", традиції якої тривали в другій половині XIX ст. у діяльності К.Михальчука, Б.Ознанського, Т.Рильського, В.Антоновича.

1. *Маркевич Н.А.* История Малороссии. - М., 1843. - Т.5. - с.15; - Т.2. - С.480-481.
2. Там же. - Т.2. - С.480-481.
3. Молодик. - 1842. - Вип.3.
4. Библиотека для чтения. - 1846. - № 9.
5. Москвитянин. - 1855. - № 19/20
6. *Костомаров Н.Н.* Богдан Хмельницкий. - М., 1859. - Т.1/2.
7. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. - Киев, 1845. - Т.1; Киев, 1846. - Т.2; Киев, 1852. - Т.3; Киев, 1954. - Т.4.
8. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской гене-

ральной канцелярии Самоилом Величком. - Киев, 1848. - Т.1; Киев; 1851. - Т.2; Киев, 1855. - Т.3; Киев, 1864. - Т.4.
9. Летопись гадячского полковника Гр.Грабянки с приложением отрывков из летописного сборника, писанного в 1699 г. Л.Боболинским и реестра черниговских князей, погребенных в Чернигове, составленно 1782 г. прот. И.Левицким. - Киев, 1853.
10. Славяноведение в дореволюционной России. - М., 1979. - С.244-245.
11. Записки ИМП Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1844. - Т.1; 1850. - Т.2-4.

ЗМІСТ

Леонід Залізняк. Образ воїна-звіра в козацькій міфології ... 3

Софія Грица. Атрибути міжетнічних зв'язків у думах 14

Микола Дмитренко. Народні легенди про героїв козаччини . 23

Ганна Скрипник. З історії колекціонування й експонування пам'яток козацької старовини музеями України 28

Світлана Абросімова. Духовна культура запорожців: козацькі бібліотеки 36

Володимир Ятченко. "Козацький слід" в етногенезі українців 40

Адольф Кондрацький. Польський елемент на Запорожжі 45

Михайло Левківський. Козацькі трудові традиції та їх розвиток в українській педагогіці XIX ст. 49

Геннадій Шаповалов. Корабельні гармати запорозьких козаків 51

Олександр Олійник. Про локалізацію запорозьких зимівників 55

Олена Хрипко. Трансформація побуту запорожців на Кубань 61

Олександр Кириченко, Наталія Соколова. До питання створення козацького меморіалу на о-ві Хортиця 63

Алла Журба. Запорозькі клейноди в колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького ... 68

Марія Дмитрієнко, Тетяна Балабушевич, Олена Маркова. Проблеми козаччини в Атласі історії України 75

Ірина Іллічова. Нові документи з історії чорноморського козацтва 81

Людмила Брацило. Кераміка в козацькому вжитку 85

Володимир Константинов, Лідія Пономаренко. Наука і техніка на землях Запорозької Січі 87

Сергій Кот. 300-річчя Переяславської ради і доля пам'яток історії козацтва 91

Олена Сидоренко. До питання про соціально-економічні джерела козацтва: гіпотеза 94

Анатолій Філіпенко. Міжнародні торговельні зв'язки Запорозької Січі у XVIII ст. 98

Ігор Верба. До питання про гетьманів України другої половини XVII ст. 105

Тарас Чухліб. Козацька родина другої половини XVII ст. 111

Сергій Лепявко. Доля могили Петра Дорошенка 116

Теодор Мацьків. Легенда і правда про Мазепу 122

Микола Сигидин. З історії подільської козаччини періоду Визвольної війни 1648-1654 рр. 128

Віталій Гавриленко. Печатки Війська Запорозького - невід'ємний атрибут української козацької державності 133

Вадим Пепа. Про передумови виникнення козацтва 140

Юрій Хорунжий. Катеринінська комісія і українське питання 153

Євген Петренко. Переселення українських козаків на Кубань в 1792-1864 рр. 159

Тетяна Литвинова. Суспільно-політичні аспекти етнічної самосвідомості українського козацтва в другій половині XVIII ст. . 163

Людмила Іванова. Козацька тематика та її вплив на зростання етносоціальної свідомості в Україні (перша половина XIX ст.) .. 167

Підписано до друку 15.04.93. Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 10,23 Обл.-вид.арк. 11,0
Тираж 300 Зам. 323 1993 р. Ціна договірна.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського,4